

**BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

**ZÂTÎ'NİN *LETÂİYİ*'İNİN MİZAH KURAMLARI BAĞLAMINDA
TAHLİLİ**

HAZIRLAYAN

SAMET DOĞUSU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi ASLI AYTAÇ

Dr. Öğr. Üyesi NİHAL YAVUZ (Eş Danışman)

ANKARA - 2023

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

Tarih: 07 / 06 / 2023

Öğrencinin Adı, Soyadı: Samet DOĞUSU

Öğrencinin Numarası: 22020135

Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Programı: Türk Dili ve Edebiyatı Tezli Yüksek Lisans Programı

Danışmanın Unvanı/Adı, Soyadı: Dr. Öğr. Üyesi Aslı AYTAÇ

Tez Başlığı: Zâtî'nin *Letâyf* inin Mizah Kuramları Bağlamında Tahlili

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans/Doktora tez çalışmamın; Giriş, Ana Bölümler ve Sonuç Bölümünden oluşan, toplam 131 sayfalık kısmına ilişkin, 07 / 06 / 2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 12'dir. Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç
2. Alıntılar hariç
3. Beş (5) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

“Başkent Üniversitesi Enstitüleri Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Usul ve Esaslarını” inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Öğrenci İmzası:.....

ONAY

Tarih: 07 / 06 / 2023

Öğrenci Danışmanı Unvan, Ad, Soyad, İmza:

Dr. Öğr. Üyesi Aslı AYTAÇ

TEŞEKKÜR

Lisans döneminde Klasik Türk edebiyatının kendine has dünyasını ve inceliklerini anlamlandırmaya başladığımdan beri bu alanda akademik çalışma yapma hayaline sahip biri olarak yüksek lisans tezimi tamamlamanın heyecanını yaşıyorum. Bu süreçte akademik kariyer oluşturma sürecinin sadece okul sıralarından, işlenen dersler ve incelenen metinlerden ibaret olmadığını hissettiren, gerek lisans döneminde bana karşı gösterdiği ilgi, alaka ve hoşgörüyle gerekse yüksek lisans döneminde eş danışman olarak tez dönemimin başından sonuna kadar hiçbir yardımını esirgemeyip ilham kaynağı olan Sayın Dr. Öğr. Üyesi Nihal Yavuz’a teşekkürlerimle...

Yüksek lisans tez çalışmamın tamamlanmasında emeği geçen ve desteğini esirgemeyen birçok kişiye teşekkür etmek istiyorum. Tez sürecinde yaşadığım zorlukları hafifleten ailem, arkadaşlarım, sevdiklerime çok teşekkür ederim. Tez sürecini tamamlamam konusunda onların ilgisi benim için paha biçilemezdi. Özellikle, hayatımın her alanında beni destekleyen sevgili eşim Gamze Güler Doğusu’ ya teşekkür ederim.

ÖZET

Samet Doğusu, Zâtî'nin Letâyîfî'nin Mizah Kuramları Bağlamında Tahlili, Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Tezli Yüksek Lisans Programı, 2023.

Mizah, kelime anlamı ve kullanımı itibariyle içinde bulunulan durumu gülünç, komik ve eğlenceli hâle getirme sanatıdır. Mizah hayatın her alanında olduğu gibi Klasik Türk edebiyatında da yer almakta ve *letâyîf*, hezel, hiciv gibi türünde eserler aracılığıyla varlığını sürdürmektedir.

Çalışmada *Zâtî'nin Letâyîfî*'i adlı eserin, mizah kuramları ve mizah yapma araçları açısından incelenmesi ve eserden hareketle mizahî bir tür olan latifelerin kurgu ve içeriğini oluşturan unsurların saptanması amaçlanmaktadır. Böylece bir mizah ürünü olan *letâyîf*lerin yapısının ve özelliklerinin ortaya koyularak genel çerçevesi çizilmiş; hezel, hiciv gibi diğer türler arasındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda eser, mizah kuramları ve mizah yapma araçları ele alınarak iki ana başlıkta tahlil edilmiştir.

Zâtî'nin Letâyîfî, mizah kuramları ve mizah yapma araçları üzerinden beş bölümde incelenmektedir. İlk bölümde, bir edebi tür olan letâyîfnâme ve bu türde yazılmış *Zâtî'nin Letâyîfî*'i adlı eserin tanımı yapılmaktadır. İkinci bölümde, mizahın genel tanımına ve Klasik Türk şiirinde mizahın nasıl şekillendiğine yer verilmektedir. Üçüncü bölümde, mizah kuramlarıyla *Zâtî'nin Letâyîfî*'inden örnekler incelenmektedir. Dördüncü bölümde eserin küfür, argo ve edebi sanatlar gibi mizah yapma araçlarıyla ilişkisi ele alınmaktadır.

Zâtî'nin Letâyîfî, çalışmada mizah kuramlarına göre incelenmiştir. Bunlardan biri üstünlük kuramıdır. Kişinin makam, sınıf gibi özelliklerle karşısında bulunan kişilerden kendini üstün görmeye dayandığı bu kuram, *Zâtî'nin Letâyîfî*'inde eşit şartlara sahip kişilerin işlerindeki başarılar ya da kişisel özelliklerinden hareketle alay edip üstünlük kurmalarına dayanmaktadır. Rahatlama kuramı ise çalışmada; bilinçaltında bastırılan duygulardan ziyade, gündelik yaşamda herkesin rahatça ifade edebildiği, bilinçaltına yönelik duygu ve düşüncelerle ele alınmaktadır. Latife, uyuşmazlık kuramına göre incelendiğinde, gülmenin ortaya çıkması için olayın öncelikle genel bir giriş yapıp detaylandırılarak geliştirildiği, sonra okuyucu veya dinleyicide ters bir etki yaratma amacıyla en olmadık, şaşırtıcı şekilde

sonuçlandırıldığı görülmektedir. Bu bağlamda eserde oluşturulan mizahla hem eğlenme hem de yerme eylemi gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada mizahın ortaya çıkarılmasında etkili olan küfür, argo, edebi sanatlar ve atışma gibi mizah yapma araçları ele alınmaktadır. Küfür ve argonun eserdeki eleştiri ve komiği ortaya koyarken hayvan, cinsellik, fiziksel unsurlar gibi kavramlarla ilişkileri açıklanmaktadır. Çalışmada edebi sanatlar aracılığıyla mizahın latifedeki ve karşısındaki kişi üzerinde ne denli etki bıraktığı incelenmektedir. Atışma, mizahın ortaya çıkmasındaki temel unsurlardan biridir. Bu bağlamda atışma, kişiler ve konular olmak üzere iki alt başlıkta incelenmekte ve bu başlıklar altında eserden örnek latifelere yer verilmektedir.

Çalışma sonucunda *Zâtî'nin Letâyif*'inin mizah ürünü olarak kendine has özelliklerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Latifelerin bir olay örgüsü ve şahıs kadrosuna sahip olduğu görülmektedir. Yazar tarafından olaya kısa bir giriş yapılır, ardından gelişmeler verilir ve çarpıcı bir şekilde sonuçlandırılır. Latifelerin genelinde olmakla birlikte özellikle sonuç bölümünde yazar, mizah yapma araçlarından ustaca faydalanmakta ve böylece mizah sayesinde kısacık metinlerin etkileyici bir hâle getirmektedir. Bununla birlikte eserde latifeler, nesir olarak oluşturulduğu gibi nesir ile başlayıp nazım ile bitirilebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mizah, Letâyifnâme, Zâtî, Klasik Türk Edebiyatı, Hiciv.

ABSTRACT

Samet Doğusu, The Humor Theories of Zâtî's *Letâyif*'i in the Context of Humor, Ankara University, Institute of Social Sciences, Turkish Language and Literature Thesis Master's Program 2023.

Humor, as an art, refers to the act of making the current situation ridiculous, funny, and entertaining. Humor exists in Classical Turkish literature, just like in all aspects of life, and it continues to exist through works such as *letâyif*, hezel, and satire.

This study aims to examine Zâtî's *Letâyif*'i in terms of humor theories and humor creation tools and to determine the elements that constitute the structure and content of latifas, which are a humorous genre, based on the work. Thus, the structure and characteristics of *letâyifs*, which are a humorous product, have been presented, and an attempt has been made to determine their place among other genres such as hezel and satire. In this context, the work has been analyzed under two main headings by addressing humor theories and humor creation tools.

Zâtî's *Letâyif*'i is examined in five sections based on humor theories and humor creation tools. The first section provides a definition of *letâyifnâme*, a literary genre, and the work titled Zâtî's *Letâyif*'i written in this genre. The second section discusses the general definition of humor and how humor is shaped in Classical Turkish poetry. The third section examines examples from humor theories and Zâtî's *Letâyif*'i. The fourth section explores the relationship between the work and humor creation tools such as profanity, slang, and literary devices.

Zâtî's *Letâyif*'i is examined in this study according to humor theories. One of these theories is the superiority theory, which is based on individuals considering themselves superior to others based on factors such as position and social class. In Zâtî's *Letâyif*'i, individuals who have equal conditions mock each other based on their achievements in their work or personal qualities, thus establishing superiority. The relief theory, on the other hand, focuses on feelings and thoughts directed towards the subconscious rather than repressed emotions. When a *latifa* is examined in terms of the incongruity theory, it is observed that in order for laughter to arise, the event is initially introduced in a general way, then elaborated, and finally concluded in an unexpected and surprising manner to create a reverse effect on the

reader or listener. In this context, both entertainment and mockery are achieved through the humor created in the work.

This study addresses humor creation tools such as profanity, slang, literary devices, and banter that are effective in bringing out humor. The relationships of profanity and slang with concepts such as animals, sexuality, and physical aspects are explained in order to present criticism and comedy in the work. The study examines the extent to which humor through literary devices affects the *latifa* and the person it is directed at. Banter is one of the fundamental elements in the emergence of humor. In this context, banter is examined under two subheadings: individuals and topics, and examples of *latifas* are provided under these headings.

As a result of the study, the unique characteristics of Zâtî's *Letâyif*'i as a humorous product have been identified. It is observed that *latifas* have a plot and a cast of characters. The author provides a brief introduction to the event, followed by developments, and concludes it in a striking manner. In general, but especially in the conclusion section, the author skillfully utilizes humor creation tools, making the short texts impressive through humor. Additionally, *latifas* in the work can be created as prose or start with prose and end with poetry.

Keywords: Humor, *Letâyifnâme*, Zâtî, Classical Turkish Literature, Satire.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
GİRİŞ.....	1
1. MİZAHIN TANIMI VE KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE MİZAH	4
1.1. Mizahın Tanımı.....	4
1.2. Mizahla İlgili Başlıca Kavramlar	5
1.2.1. Latife	6
1.2.2. Hiciv	7
1.2.3. Hezl/ Hezel/Tehzil	7
1.2.4. İroni.....	8
1.2.5. Nükte	8
1.2.6. Satir	8
1.2.7. Parodi	9
1.2.8. Kara mizah	9
2. LETÂYİFNÂMELEK VE ZÂTÎ'NİN <i>LETÂYİF</i> 'İ.....	10
2.1. Bir Tür Olarak Letâyifnâmeler	10
2.2. Zâtî'nin <i>Letâyif</i> 'i	11
2.3. Tezkirelerde Zâtî'nin Mizahi Yönü	12
3. MİZAH KURAMLARI BAĞLAMINDA ZÂTÎ'NİN <i>LETÂYİF</i> 'İNİN TAHLİLİ	13
3.1. Başlıca Mizah Kuramları.....	13
3.1.1. Üstünlük kuramı	13
3.1.2. Uyumsuzluk kuramı	14
3.1.3. Rahatlama kuramı	15
3.2. Başlıca Mizah Kuramları Bağlamında Zâtî'nin <i>Letâyif</i> 'inin Tahlili	16
3.2.1. Üstünlük kuramı bağlamında Zâtî'nin <i>Letâyif</i> 'inin tahlili	16
3.2.2. Rahatlama kuramı bağlamında Zâtî'nin <i>Letâyif</i> 'inin tahlili	26
3.2.3. Uyumsuzluk kuramı bağlamında Zâtî'nin <i>Letâyif</i> 'inin tahlili	36
4. ZÂTÎ'NİN <i>LETÂYİF</i> 'İNDE MİZAH YAPMA ARAÇLARI.....	44
4.1. Küfür/Kötü Söz/Argo	44
4.1.1. Hayvan isimleri üzerinden küfür	47

4.1.2.	Necis kelimeler üzerinden küfür	49
4.1.3.	Fiziksel kusurlar üzerinden küfür.....	50
4.1.4.	Cinsel kimlik üzerinden küfür	51
4.1.5.	Aile mahremiyeti üzerinden küfretmek.....	55
4.1.6.	Rekabet üzerinden küfretmek	56
4.2.	Edebi Sanatlar	58
4.2.1.	Teşbih	58
4.2.2.	Mübalâğa	62
4.2.3.	Tezat	66
4.2.4.	Telmih	68
4.2.5.	İrsâl-i mesel	69
4.2.6.	Ta'riz.....	71
4.2.7.	Nida	73
4.2.8.	Tenasüp.....	74
4.2.9.	Tevriye	74
4.2.10.	Kinaye	76
4.2.11.	İktibas	77
4.2.12.	İstifham	77
4.3.	Atışma	78
4.3.1.	Atışma aracı olarak ele alınan konular.....	80
4.3.1.1.	Dost tavsiyesi	81
4.3.1.2.	Rekabet ve kıskançlık	82
4.3.1.3.	Duruma uygun söz söyleme	84
4.3.1.4.	İsim, lakap	92
4.3.1.5.	Fiziksel özellikler.....	95
4.3.1.6.	Aile kurumuna yönelik ifadeler	97
4.3.1.7.	Yeteneksiz şairler	99
4.3.1.8.	Meslek üzerine atışmalar	100
4.3.2.	Atışma Kurgusunda Rol Alan Kişiler	101
4.3.3.	Zâtî ile şairler arasında geçen atışmalar:	102
4.3.3.1.	Keşfî.....	102
4.3.3.2.	Revânî	104
4.3.3.3.	Çakşırcı Şeyhî.....	105
4.3.3.4.	Ferîdî.....	106

4.3.3.5. Visâî.....	106
4.3.3.6. Mihrî Hatun.....	107
4.3.3.7. Ferruhî	107
4.3.3.8. Ali Paşa	108
4.3.3.9. Mehmed Şah Çelebi	109
4.3.3.10. Ahî	110
4.3.4. Zâtî ile sosyal yaşamdan kişiler arasında geçen atışmalar	110
SONUÇ	118
KAYNAKLAR.....	121

GİRİŞ

Klasik Türk edebiyatı XIII. yüzyıl sonlarında başlayıp XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eder. Bu süreç içinde Klasik Türk edebiyatında pek çok şekil ve türde eserler verilmiştir. Bu eserler nazım ağırlıklı olmakla birlikte nesir türünde de zengin örnekler içerir. Ortaya konulan bu eserler, edebiyatın bir bilim olarak ele alınmasına ve üzerine bilimsel çalışmalar yapılmasına imkân sağlamaktadır. Klasik Türk edebiyatı kendine has araştırma yöntemleri ile bu eserleri incelemekte ve eserlerin değerini ortaya koymaktadır. Klasik Türk edebiyatına ait eserleri metin tenkidi, metin şerhi, metin tahlili gibi bilimsel uygulamalarla değerlendirmek mümkündür. Bu çalışmada uygulanan yöntem ise “metin tahlili” dir. Tahlil, sözlük anlamına göre bir yapıyı çözme, çözümleme, inceleme; edebiyat terimi olarak ise alanında bir metni her yönüyle yorumlama anlamı taşır. Metin tahlili Klasik Türk edebiyatı değerlerinin günümüz kültür mirasına devamını sağlamada önemli bir rol oynar. Mengi makalesinde “Metin tahlili çalışmaları ise günümüzde, öteden beri yapılan metin neşri çalışmalarının değerlendirilerek Klasik Türk edebiyatı döneminin ve geçmiş kültürün tanıtılması açısından büyük önem kazanmıştır.” (2007: 408) ifadeleriyle metin tahlilinin önemini vurgular. Metin tahlili, klasik bir metni açıklama ve anlamlandırmada en son basamak olduğundan incelediği yapılar ve içerikler açısından da yöntemlerin en kapsamlısıdır. Bu kapsamın genişliği Mengi tarafından şöyle ifade edilmektedir:

“Tahlil adı altında yapılan metin incelemesi çalışmalarında, bir metnin biçim özelliklerinden, vezninden, kafiyesinden, dilinden, edebi sanatlarından, konusundan, sanatçının iç dünyasından, toplum ve dönemle olan ilişkisinden, dolayısıyla metin içerisinde oluşturduğu hayal, duygu, düşünce dünyasından vb. özelliklerinden söz edildiği görülür” (2007: 412-413).

Metin tahlili yöntemiyle inceleme yapılan eserler Ali Nihat Tarlan’ın “*Şeyhî Dîvânı’nı Tetkik (1964)*” i ile başlamıştır. Devam eden süreçte Harun Tolasa’nın “*Ahmet Paşa’nın Şiir Dünyası (1973)*”, Mehmet Çavuşoğlu’nun “*Necati Bey Divanı’nın Tahlili (1971)*”, Cemal Kurnaz’ın “*Hayalî Bey Divanı’nın Tahlili (1987)*”, Nejat Sefercioğlu’nun “*Nev’i Divanı’nın Tahlili (1994)*” ayrıca Ali Nihad Tarlan’ın “*Fuzûlî Divanı Şerhi (1985)*” çalışmaları ortaya çıkmıştır. Eserler tahlil edilirken tasnif yapıldığı görülmektedir. Bu konu Mengi tarafından şöyle değerlendirilir:

“Günümüzde de metin tahlili ya da metin incelemesinde söz konusu metin tahlili çalışmalarının inceleme yöntemleri büyük ölçüde sürdürülmekte ve benzer kalıplaşmış modeller kullanılmakta yine benzer tasniflere yer verilmektedir. Buna karşın, eserin nasıl söylendiği, dilin nasıl kullanıldığı üzerinde durulmamakta, metin içinde yoruma dayalı estetik değerlendirme yoluna gidilmemektedir.

Bu durum edebi metin tahlili için gereken bilgi birikiminin yetersizliğinden ve örnek alınabilecek tahlil çalışmalarının çok sınırlı ve yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır” (2007: 413).

Bu durumda eserin söylemi, dilin kullanım alanı ve yoruma dayalı tahlil çalışmalarının eksikliği vurgulanır. Bu bilgiler ve veriler ışığında Klasik Türk edebiyatında farklı bir türün geleneksel ve modern inceleme yöntemleriyle tahlil edilmesinin alana yenilik getireceği ve farklı bir bakış açısı kazandıracığı düşüncesinden hareketle XVI. yüzyıl dönemi şairi olan Zâtî’nin “*Letâyif*” adlı eserinin tasnif yönteminden ziyade eserin tür olarak taşıdığı özelliklerin tahlil yöntemi ile ortaya koyulması amaçlanmıştır. Çalışma, geleneksel tahlil yönteminden farklı olarak eserin değerini daha iyi ortaya koymak amacıyla mizah kuramları ve mizah yapma araçları bağlamında tahlil edilmiştir. Böylece estetik bir değerlendirme ve esere farklı açılardan bakma olanağı sunulması amaçlanmıştır.

Çalışmada bir mizah ürünü olan letâyifnâme; bilimsel bir çalışma alanı, bakış açısı ve mizah kuramlarıyla birlikte ele alınmaktadır. Mizah; temeli güldürüye dayalı her türlü sanatsal alanın içerisinde yer alabilen bir yapıdır. Yardımcı da bu konuda düşüncelerini “Komik veya eğlendiren hareket veya ifade, kişinin hoşça vakit geçirmesine katkıda bulunan her şey, gülmeyi oluşturan nesne, yapılan mizah tanımlamalarındandır” (2010: 1) şeklinde ifade eder. Klasik Türk edebiyatında konuları bakımından şehrengizler, surnameler, tezkireler gibi çeşitli türlerde eserler bulunur. Bunların yanında mizah konulu eserler de önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada, mizah ürünü olan “Zâtî’nin *Letâyif*’i” ve bu eserde ele alınan güldürü öğelerinin, mizah kuramları kapsamında incelenip yorumlanması amaçlanır.

Dağlar, Klasik Türk edebiyatının içinde bulunan mizah ürünlerinden şöyle bahsetmektedir:

“Divan edebiyatında gülmece ve yerginin, latife (şaka) ile şetm ü kadh (sövme) arasındaki yelpazede hezl-mizah (alay ve gülmece), mutayebe mülatafa (şakalaşma), hicv (yergi), ta’riz (sataşma ve taşlama), tehzil (alaya alma, gülünç hale getirme), şathiyyat (deli saçması sözler), zemm (yerme ve kınama) gibi isimlerle ve bazı nüanslarla yer almaktadır” (2011: 196).

Çalışmanın ortaya koyduğu diğer bir yenilik ise incelemeye konu olan eserin türüdür. Mevcut alan araştırmalarına bakıldığında tahlil yöntemi ile incelenen eserlerin genellikle divanlardan oluştuğu görülür. Çalışmamızda ise bu eserlerin dışında yer alan letâyifnâme türü ele alınmakta ve eser içeriğinde bulunan hezl, hiciv, *letâyif* kavramları ile mizah konusu arasında ortak bir tahlil yapısı oluşturularak çalışmaya kuramsal açıdan anlam kazandırılmaya çalışılmaktadır. Konunun mizah olarak ele alınmasının, hem eser ve türü arasında paralellik gösterme hem de alanda yapılan araştırmalara farklı konu ve perspektifler

sunma olanağı sağlayacağı düşünülmektedir. Bugüne kadar ele alınan divan ve tezkire çalışmalarında sadece belli başlı sözcük yapıları, tamlamalar ve anlam bilgilerin incelendiği ve eserin bir kalıp hâlinde sunulduğu görülür. Çalışmamızda, letâyifnâme aracılığıyla ele alınan mizah konuları, Klasik Türk edebiyatı alanında yer alan mizah öğeleri ve mizah yapma araçlarına sahip yapıların da varlığı ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. Eserin mizah kuramları (rahatlama, uyumsuzluk, üstünlük kuramı) ve disiplinler arası çalışmalarla dönem eserlerinden farkının ele alınması amaçlanmaktadır. İncelemeye tâbi tuttuğumuz eserde Çavuşoğlu'nun (1995) hazırlamış olduğu metin esas alınmıştır.

1. MİZAHIN TANIMI VE KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE MİZAH

1.1. Mizahın Tanımı

Mizah kelimesi, kökeni açısından ele alındığında Arapça “müzah” kelimesinden geldiği görülür. Devellioğlu “şaka, latife, eğlence” (2006: 655); Aziz Nesin ise “seslendiği insanı hangi oranda olursa olsun sağlıklı olarak güldürebilen her şey” (2001: 51) olarak ifade eder. Morreall, “mizah kavrayış değişikliğine, olmasını umduğumuz şeylerin resminin hemen değiştirilmesine dayanır” (1997: 89); Eker, “keskin bir zekânın; sıra dışı, aykırı, ani ve beklenmedik, kimi zaman eğlendirici, kimi zaman sorgulayıcı biçimde, kimi zaman da acımasızca kazandığı sessiz zafer” (2009: 54) şeklinde açıklar. Ayrıca “mizah” sözcüğünün yanında “gülmece” sözcüğü de kullanılır. Gülmece, sözlükte “eğlendirmek, güldürmek ve birine bir davranışı incitmeden takılmak amacını güden ince alay, humor” (2011: 999) şeklinde ifade edilir. İngilizce karşılığı “humor/humour” olan mizah sözcüğünün tarihi ise en eski dönemlere kadar uzanır. Kavram, geçmiş dönemlerde insan vücudunda bulunan dört sıvıyla ifade edilir. Bu konu üzerine Eliaçık, makalesinde “İnsan bedenini oluşturan dört sıvının (kan, safrâ, sevdâ, balgam) dengede olmasıyla bedenin de sıhhatli olacağı esasına dayanır...bozulmasıyla da hastalık ortaya çıkmaktadır” (2010: 133-134) şeklinde açıklamalarda bulunur. Yüzyıllar boyunca pek çok filozof ve bilim insanı, gülme ve mizah kavramlarına belirli açıklamalar ve sınırlamalar getirmiştir. Çeşitli kavram ve terimlerin bulunmasına bu kavramların toplumdan topluma, kültürden kültüre değişmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu farklılık neticesinde de gülme ve mizah kavramlarında ortak bir payda oluşturulamamaktadır. Morreall, gülme kavramını tam anlamıyla her açıdan tanımlayabilmek için kesin bir evrensel düşüncenin olamayacağını savunur. O, gülme kavramının mizahla ilişkisini, mizahın iyi kavramı ve ahlak konuları üstünden ele alarak ortaya kişiye özgü bir eylem konulması olarak açıklamaktadır (1997: 53).

Genele bakıldığında mizah ve gülme kavramlarının birbiriyle ilişkili ama farklı iki kavram olduğu anlaşılır. Mizah, gülmeyi oluşturan unsurlardan biridir. Her gülmenin mizah sayılamayacağı ve yapılan mizahın her zaman gülmeyle sonuçlanıp sonuçlanmayacağı farklı araştırmacılar tarafından tartışma konusudur.

1.2. Mizahla İlgili Başlıca Kavramlar

Edebi türler; insanların haber verme, eğlenme, yerme, sevinç, üzüntü gibi duygularını aktarma gereksinimi sonucu ortaya çıkar. Bu ortaya çıkış duyguları ifade etmesiyle evrenseldir ancak ortaya çıkan türlerin oluşumu ve işlenişi bakımından içinde doğduğu millete, kültüre göre şekillenmesinden dolayı yerel bir konuma sahiptir. Bu sebeple türler arasında toplumdan topluma benzerlik ve farklılıklar görülebilir. Mizah da böyle bir konuma sahip olduğundan mizah ve gülmeceyi açıklayan kuramlar, formüller bulunur ancak mizah genel bir formüle bağlanamaz. Bu durum mizah ve mizaha dair kavramların kapsam genişliğini ortaya koyar. Levend, mizah çalışmasında “Divan edebiyatımızda, sayıları pek de çok olmayan değerli eseri bir yana bırakırsak, gülmece ve alay, rahatsız edici kaba bir taşlama ve sataşmadır” (1970: 41) şeklinde tanımlamaktadır. Kortantamer ise eserinde mizahı şenliklerde, eğlencelerde gülmek için gülmek, gülünç olana gülmek, sınırları zorlamak için mizah yapmak ve hiciv (yergi) olarak ikiye ayırmaktadır (2007: 75). Osmanlı Dönemi mizah anlayışına bakıldığında, mizahın toplumun tümünü kapsayacak şekilde oluşturulduğu görülür. Mizah konu edilen kişinin; saray eşrafını, halktan kişileri hatta şairin kendine kadar herkesi kapsadığı görülür. Şairlerin mizah içerikli eserleri oluştururken hiciv türünü kullanması, mizah ve Klasik Türk şiiri arasında bulunan bağa örnekler sunar. Kortantamer, mizahi eserleri Yunus Emre’den başlatır, XVI. yüzyıl şairleri olan Güvâhî, Fuzûlî, Cinânî, Üsküplü İshak Çelebi, Kemal Paşazâde gibi şairlerin hiciv ve alay türündeki eserlerinden bahseder. Ona göre hiciv türü denildiğinde akla yaşadığı dönemin sınırlarını aşan, türün en büyük şairlerinden biri olan Nefî gelmektedir. Mizahın yergi alanını hicivleriyle dolduran şair, unvan, mertebe fark etmeksizin toplumun her kesiminden seçtiği kişiler üzerinden sanatını gerçekleştirir. Kortantamer, oluşturulan diğer metinlerin nazım ve nesir türünde eserler olduğunu aktarır, mizah içerikli eserlerin mesnevilerin içerisinde yer aldığı gibi ayrıca letâyifnâme adlı eserler olarak da ortaya koyulduğunu ifade eder (2007: 9-22). Klasik Türk şiirinde kullanılan hiciv dili şairin üslubuna, muhatap aldığı kişi ile arasındaki yakınlığa vb. nedenlere göre değişerek hezl türüne yaklaşabilir. Bu durumu Tolga Öntürk şu şekilde açıklamaktadır:

Klasik Türk edebiyatında hiciv ve mizah içerikli eserlerin sayısı oldukça fazladır. Birçok hezliyat şairinin birtakım kişileri, grupları, kurumları veya toplumun belli bir kesimini hedef alarak şiirler yazması hem onların muzip mizaçlarından hem de bu unsurları yerme ve onlarla alay etme durumundan kaynaklanır. Özellikle on altıncı yüzyılda belirginleşip son dönem divan edebiyatı şairlerinde doruğa çıkan hezliyat geleneğinde, kaba ve argo sözlerden küfre varıncaya kadar gülmece ve şaka içerikli birçok şiir kaleme alınmıştır (2021:46).

Klasik Türk şiirine, bahsedilen konular çerçevesinde bakıldığında, şairlerin kendinde ve toplumda gördükleri yanlışları, alay edilecek ve yerilecek durumları eleştirerek mizahi eserlerin ortaya çıkmasında önemli rol oynadıkları ve eserleri ile eğlendirirken düşündürmeyi amaçladıkları görülür. Bu sayede Klasik Türk şiiri ile mizah arasında bulunan güçlü bir bağdan da bahsedilir. Aşağıdaki bölümde ise Türk edebiyatı alanında mizahla ilişkili olarak latife, hiciv, hezl/hezel, ironi, nükte gibi kavramlar ele alınmaktadır.

1.2.1. Latife

“Latife” kelimesinin anlam derinliğini ifade etmek için farklı tanımlamalar yapılır. *Türkçe Sözlük*’te “şaka, şaka etmek” (2011: 1454), *Lügat-i Nâcî*’de ise “şaka hakiki olmayarak eğlence maksadıyla bir nükteyi hâvi olmak üzere söylenen söz yahut yapılan şey” (Naci, 2009: 350) ifadeleriyle açıklandığı görülür. Batıslam çalışmasında şunları söyler:

“Arapça olan latife kelimesi “lutf” kökünden gelir. Çoğulu “letâift”tir. Eski edebiyatımızda latifeyle ilgili olarak “latife perdâz”, “latife-gû”, “latife etmek”, “latife ber taraf”, “mülâtafa” vb. kelimeler de kullanılmıştır. Bunların günümüzdeki karşılıkları ise sırasıyla: “Latife söylemeyi seven”, “latife söyleyici”, “şaka yapmak”, “şaka bir yana” ve “şakalaşmaktır”. Ayrıca eskiler şaka yaparken bile nezaketten uzaklaşmaması gerektiğini “Latife latif gerek” sözleriyle ifade ederken, şaka kaldırmayı ya da şakadan anlamayı da “latifeden anlamak” sözleriyle ifade eder. (1997: 16)

Latifeler, çeşitli mizahî eserlerin içinde dağınık olarak yer alabilecekleri gibi *letâyif*, *letâyifnâme* adları altında bağımsız eserler olarak da bulunur. Latifelerde ele alınan tüm yapılar dönem kültürünün gelecek nesillere aktarılması için büyük önem taşır. Latifeler konularına, meslek gruplarına göre oluşturulan kelime grupları ve anlatım şekilleri açısından dönemin mizah anlayışını ve kültürel özelliklerini ortaya koyar. Batıslam yazısında *letâyifnâmelerin* kapsamını şu ifadelerle ortaya koymaktadır:

“Mizah edebiyatımızda çoğu zaman hezl, hicv, mizah ve tehzil konulu eserlere de *letâyifnâme* denilmiştir. Aslında bu tür eserlerde latife niteliği taşıyan pek az bölüm bulunur. Bu nedenle çok müstehcen hiciv ve hezliyat kitaplarından Nasrettin Hoca fıkralarına kadar birçok eser *letâifnâme* olarak adlandırılır. Oysa gerçek *letâifnâmeler* asla tam anlamıyla bir fıkra ve hiciv kitabı değildir. Belki içlerinde pek az fıkra ve hezl bölümleri bulunabilir” (2013: 230-231).

Latifeler genel anlamda incelendiğinde içerisinde hiciv, hezl gibi konulara yer verse de mizah, şaka ve eğlence yönüyle değerlendirilmelidir. İncelenecek eserler bu bağlamda ele alınmalıdır.

1.2.2. Hiciv

Hiciv kelime anlamı olarak *Türkçe Sözlük*'te “yergi” (1998: 991) şeklinde ifade edilmektedir. Arapça “hicâ/ hecâ” kökenli kelime olup Türkçeye girmiştir. Özkırımlı'nın “Bir kimseyi, bir nesneyi ya da yeri, bir inancı ya da düşünüş biçimini yermek, toplumun ya da düzenin aksayan, kusurlu yanlarını iğneleyici, alaycı bir dille eleştirmek” (1982: 634) tanımı hiciv hakkındaki farklı tanımlara örnek teşkil eder. Batı dillerinde ve edebiyatlarında ise “satire” olarak ifade edilir. Klasik Türk edebiyatında hicvin konu kapsamı oldukça geniştir. Hiciv yazan kişi toplumda, kurumlarda, yönetimde gördüğü aksaklıkları, bozulmaları, çeşitli sıkıntıları alaya alarak eleştirir. Bu nedenle hiciv türü sosyal hayatla iç içe bulunur. Bir diğer ele aldığı konu ise hicveden kişinin devlet adamlarına ve şahıslara karşı bazen küfre kadar gidebilecek derecede olan eleştirileridir. Şairlerin saray etrafında yaşamış olması bile hicivde küfür ve argolardan vazgeçmelerine sağlayamamıştır. Levend bu vazgeçmeyişi ise şöyle açıklar:

“Toplumda kadının yeri olmaması, erkekleri zevklerinde ve eğlencelerinde yalnız ve baş başa bırakmış, kendi aralarında toplanıp şakalaşan erkekler, yanlarında çekinebilecekleri kadın olmadığı için kaba saba konuşmayı, karşılıklı sataşmayı, bu yolda yazılanları okumayı görenek haline getirmişlerdir. Kadınlar okuyup yazma bilmedikleri için bunları görüp okuyacak durumda değillerdir” (1970: 40).

Bu tip şahıslara karşı olan hicivler Klasik Türk edebiyatında daha çok görülmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti merkezîyetçi ve şahıslar üzerinden yürüyen bir yönetime sahiptir. Bu durum da şairin genellikle devlet makamlarına hiciv yazmasına neden olmaktadır.

1.2.3. Hezl/ Hezel/Tehzil

Hezl/hezel/tehzil kelime anlamına bakıldığında *Türkçe Sözlük*'te “şaka, alay, mizah; bir şiiri veya şiir parçasını şakalı bir anlatıma çevirme” (2011: 1091) şeklinde açıklanır. Klasik Türk edebiyatına İran' dan geçmiştir. Pala, edebiyatımızda “Birini yermek ve ona hak etmediği bir şeyi yakıştırmak üzere genel ahlâk kurallarını zorlayıcı tarzda söylenmiş sözler”in (1998: 305) hezl olarak kabul edildiğini anlatır. Bu anlatılanlar eşliğinde de hezlin, latife ve hicvin arasında yer aldığı söylene de hicivden uzak olduğunu söyleyen araştırmacılar da bulunur. Çiftçi “Bunun kaba olup olmaması fark etmez. Bazen de bu nitelikli sözlerle herhangi birisi yerilerek onun hakkında edep ve ahlâka uygun düşmeyen sözler söylenir.” (1998: 145) ifadesiyle hezli hicvin içinde tutar. Sami de “Latife güzel ve zarif söz olmakla beraber terbiye dahilindedir. Hezl ise az çok açık ve bî-edebâne olur”

(1318: 1241) diyerek aradaki farkı anlatır. Aynı zamanda hezl/hezel/tehzil şaka, alay yoluyla tanınan bir esere de nazire yazmayı da ifade etmektedir.

1.2.4. İroni

İroni, *Türkçe Sözlük*'te “Dolaylı ve alaylı anlatım, mizah” (Sözlük, 1998: 1097) şeklinde tanımlanır. Lang “Bütün ironi çözümlemelerinde, aşkınsal olsun olmasın, ironiye atfedilen tek özellik, merkezindeki tersine çevirmedir.” (2008:248) şeklinde açıklar. İroninin tarihçesine bakıldığında Antik Yunan dönemine kadar uzandığı görülür. Maskaralık ve eğlenme amaçlı yapılan ironinin günümüz dönemine gelindiğinde kapsamının değişerek zekâ ve espri gibi kavramlarla oluşturulduğu görülür. Narlı, bu konu ile ilgili düşüncelerini “İroni mizahın bir türü ya da görünüşüdür ve bu yanıyları içinde gülmeyi barındırır. Ama bu kaba ve nedensiz bir gülme değil; aklın ve sezginin derecesine göre etkisi değişen işlevsel ve biraz acılı ve hüznünlü bir gülmedir” (2007:104).

Yapılan yorumlarda ironi ve mizahın karşılıklı bir ilişki içinde olduğu görölmektedir. Bu ikili ilişkinin ele alınması ya da ortaya çıkış şekli farklılık gösterir. İroni ve mizah arasındaki ilişkinin fıkra türünde ortaya çıkışını Cebeci “İroninin başarılı olması için en azından belirli bir grup tarafından anlaşılması gerekir. Fıkra da ise anlayanların sayısının mümkün olduğu kadar çok olması önemlidir. Fıkra da aslanan eğlendirme, ironide ise eleştiridir.” (2008: 301-302) şeklinde açıklar.

1.2.5. Nükte

Türkçe sözlüklerde nükte, espri ile ele alınıp “ince anlamlı, düşündürücü şakalı söz, espri” (1998: 1665) ifadeleriyle açıklanır. Zülfikar, eserinde nükte bağlamında “nüktedan, nükteli, nüktesiz, espritüel” (2018: 152-153) gibi kavramların varlığını açıklar. İnce, iğneleyici ve parlak düşünce özellikleriyle mizah ile karıştırılmasına neden olmaktadır.

1.2.6. Satir

Satir *Türkçe Sözlük*'te “Yergi” (1998:1917) olarak açıklanmaktadır. Klasik Türk şiirinde hiciv, halk şiirinde ise taşlama olarak ifade edilmektedir. Öksüz, satirin Batı edebiyatındaki yeri için şunları söyler: “Batı edebiyatında satirin kökeni hem Yunan hem de sonrasında gelen Roma edebiyatına bağlanmaktadır. Edebî eserlerde alay, eleştiri ve yergi

Yunan edebiyatında doğmuş; ama bir tür hâline gelmeyerek komedilerin içinde yahut belagat ustalarının metinlerinde (sermon) kalmıştır” (2015: 25). Cebeci *satir* kavramını “okuyucuyu, dinleyiciyi şoke edici nitelikte, gerçekçi gözükmeye çalışan, komik ve saldırgan bir tür” (2008:195) olarak tanımlamaktadır. Satir, mizah kavramıyla komiklik açısından ortaklık kurmakta ama saldırgan bir tür ifadesiyle farklılığını ortaya koymaktadır.

1.2.7.Parodi

Parodi *Türkçe Sözlük*’te “ciddi sayılan bir eserin bir bölümü veya bütünü alaya alarak, biçimini bozmadan ona bambaşka bir öz vererek biçimle öz arasındaki bu ayrılıktan gülünç etki çıkaran tür” (1998:1770) olarak ifade edilmektedir. Parodinin tarihsel olarak ele alındığında Aristoteles döneminde kadar uzandığı görülmektedir. Özdemir, yazısında parodinin alaycı taklitten doğduğunu ve bu nedenle de köken bakımından *komedya* ile birliktelik kurduğunu ifade eder. Ancak *parodinin* taklit ve gülünç gibi temel görevlerinin yanında metinler arasılık, ironikleştirme gibi yönlerde de varlığını sürdürdüğünü anlatır (2015:78-79).

1.2.8. Kara mizah

Kara mizah *Türkçe Sözlük*’te, “yalnız güldürmeyi değil, düşündürmeyi ve yergiyi de amaçlayan mizah” (1998:1208) olarak ifade edilmektedir. 18.yy sonlarına doğru karamsarlık ve umutsuzluğun getirdiği duygu durumuna bağlı olarak ortaya çıkan mizah türüdür. Kara mizahı Yardımcı: “hiciv ve yergiden ayırmak zordur ancak kara mizahtaki yergi çok daha acımasızdır.” (2010:14) şeklinde ifade etmektedir. Kara mizahın, şaka, eğlence ve mizahtan ayrılan bir diğer yanı üsluptaki sertlik ve keskinliktir. Bu sertlik ve keskinliği Batur, sanayileşme hızının yanında gelişen teknolojik gelişmelerle ortaya çıkan gergin havayla açıklamaktadır. Sanayileşme ve fabrikalaşma düzeni toplumda büyük yaralar açmış ve ortaya böyle bir dilin çıkmasını sağlamıştır (1987:27).

2. LETÂYİFNÂMELELER VE ZÂTÎ'NİN LETÂYİF'İ

2.1. Bir Tür Olarak Letâyifnâmeler

Letâyif kelimesinin “insanları güldüren, neşelendiren hoş ve güzel söz, özellikle şaka, espri” (Sami, 2007: 1240) şeklinde tanımlandığı görülür. Batıslam da *letâyif* üzerine şunları söylemektedir:

Eski edebiyatımızda latifeyle ilgili olarak “latife-perdaz”, “latife-gu”, “latife etmek”, “latife ber taraf”, “mülatafa” vb. kelimeler de kullanılmıştır. Bunların günümüzdeki karşılıkları ise sırasıyla: “Latife söylemeyi seven”, “latife söyleyici”, “şaka yapmak”, “şaka bir yana” ve “şakalaşmaktır”. Ayrıca eskiler şaka yaparken bile nezaketten uzaklaşmaması gerektiğini “Latife latif gerek” sözleriyle ifade ederken, şaka kaldırmayı ya da şakadan anlamayı da “latifeden anlamak” sözleriyle ifade etmişlerdir (1997: 16).

Letâyifler, yazıldığı dönem ve toplum hakkında bilgi vermede önemli rol oynar. Yazıldığı dönemin dili, sosyal hayatı, insanların giyim kuşamı, yaşayış tarzları, meslek grupları, kadın-erkek ilişkileri gibi alanlarda önemli bilgiler içerir. İçinde bulundurduğu atasözleri, deyimler, argo vb. ifadelerle Türk Halk Edebiyatı alanıyla ortaklık kurar. Dönemin siyasi, edebî, saray hayatından da bahsederek yöneticiler ve şairlerin ilişki biçimleri hakkında bizlere bilgiler sunar. *Letâyifnâmelerin* içerikleri hakkında Çavuşoğlu şunları söyler:

“Letâyifnâmeler ibret verici, düşündürücü ve eğlendirici hikâye ve fıkra ihtiva eden kitapçıklardır. Bunlarda anlatılan hikâyeler sadece okuyucuyu eğlendirmek için değil, aynı zamanda ona bilgi, görüş ve anlayış kazandırmak için seçilmekteydi. Bu kitaplarda bazen de açık saçık hikâyelere rastlanmaktadır. Eskiden meclislere kadınlar dahil olmadığından o tür hikâyeler anlatmak ayıp sayılmazdı. Maksat, anlayışlı kişilere ibretlik birer ders vermektir. *Letâyif-nâmelerde* nakledilen hikâyelerin çoğu tanınmış sultanlara, vezir, kazasker, kadı vb. devlet ve idare adamlarına, meşhur bilginlere ve şairlere atfolunur” (1995: 23-25).

15. yy. döneminde yazılmaya başlanan *letâyifnâmeler* dönem mecmualarında yer alırken ilerleyen dönemlerde mesnevi, divan gibi türlerin içerisinde bulunur. Zâtî'nin *letâyifnâmesi* ise divanının içerisinde bulunmaktadır. Behiştî'nin “*Heşt Behişt*” mesnevisindeki *Hikâye-i Latife*” (Yeniterzi, 2001), *Şeyh-i Sanan* Mesnevisindeki “*Latife*” (Gürgendereli 2007), Aşık Çelebi'nin *Meaşirü'ş-Şuara* 'sında yer alan latifeler (Sona, 2017) örnek gösterilebilir. *Letâyifler*; manzum, mensur, latife, mektup, münazara vb. şekil ve türlerde karşımıza çıkar. *Letâyifler* gülme, gülünç gibi kavramlarla da ilişkili olduğu için mizah ve mizah çerçevesinde de ele alınabilecek metinlerdir. Ayrıca *letâyifler*, içerisinde yer alan gülmeye ilgili yapılar açısından mizah bölümünde bahsettiğimiz Türk edebiyatında

bulunan hezliyat, hicviye, satir, parodi gibi yapılar ile benzerlik ve farklılık barındırır. Öztürk, letâyifnâmelerin içeriğinden bahsederken anlatılan hikâyelerde bazılarının kaynağının belirtilmediğini, hikâyedeki karakterlerden bazılarının anaonim olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca anlatılarda olayı yaşayan kişilerin isimlerin kaynaklara göre değişkenlik gösterebildiğini anlatır (2017:77). Şairler, letâyifnâmelerin içinde bulunduğu dönemi, sosyal yaşamı, kişiler arası ilişkileri aktarmada kullandığı kendine has dili ve içeriği, eğlenceli bir yapıyla birleştirerek oluşturmuştur.

2.2. Zâtî'nin Letâyif'i

Zâtî'nin *Letâyif'i* başlıklı bölümde Zâtî'nin diğer şairler ve dostlarıyla şakalaşma ve hicivlerine dayanan anlatılar bulunur. Bu eserin önemini Çavuşoğlu şöyle vurgular:

“Önce bizzat Zâtî'nin kaleminden çıktığı için, Eski Türk Edebiyatında pek görülmeyen hâtırat parçaları mahiyetindedir. İkinci olarak Zâtî'nin ve adı geçen şahısların hayatları, şahsiyetleri ve karakterleri hakkında orijinal bilgileri içine almaktadır. Üçüncü nokta, şâirin yaşadığı zamanın içtimâî hayatı ile alâkalı çok değerli bilgiler vermesi ve nihâyet üslûbunun sâdeliği, sentaksı, kullandığı kelimeleri ve tâbirleri, bilhâssa konuşur gibi yazması ile dil bakımından çok değerli bir vesika teşkil edişidir. Metnin Zâtî bakımından asıl ehemmiyeti, divânını ve diğer eserlerini tedkik edecek olanlara bir anahtar keyfiyeti arzetmesidir. Her lâtifede şâirin psikolojisi, zekâ yapısı açıkça belirmekte, nüktenin ağırlığını kelimeye veya tâ'bire verirken onları bütün ma'nâ zenginliğiyle kullanışı ve yeni ma'nâlar kazandırışı dikkati çekmektedir. Lâtifelerde nükte, umûmiyetle tezâd, tevriye, tecâhül-i ârif ve kinâye san'atlarıyla kurulmuştur. Bunların yanında şâirin asıl tamamlayıcı unsuru teşkil eden hârikulâde zekâsı, sür'at-i intikali, dile vukûfu ve zengin kültürü; bilhâssa irticâlen “bi'l-bedâhe” söylediği bâzı beyitlerin meydana gelişindeki irticâlilik vasfında bir kat daha değer kazanmaktadır.” (1970: 26)

Eserde 59 latife yer alır ve 33'ünde anlatının sonuç kısmı bir beyitle ifade edilir. Zâtî'nin *Letâyif'i*nde ise içerik hem manzum hem mensur biçimde oluşturulmuştur. Latifelerinde başkahraman yazarın kendisidir ve karşısındakiler ise Keşfi, Feridî, Aydınî, Visâlî, Mihrî, Ferruhî gibi çeşitli şair arkadaşlarından oluşur. Zâtî eserini oluştururken kulağının sağır, burnunun büyük ve teninin güzel denemeyecek kadar bozuk olması gibi fiziksel nedenlerden doğan şakalaşmalardan yararlanmıştı. Ayrıca iyi bir eğitim almamış olup dönem şairlerine göre fakir kalması ve hiç evlenmemiş olması Keşfi ile latifelerinde genellikle Keşfi'nin eşi üzerinden latifeler ortaya koyarak mizah kuramlarının eserinde yer almasına olanak sağlamıştır.

2.3. Tezkirelerde Zâtî'nin Mizahi Yönü

Zâtî'nin mizahi yönü yaşadığı dönem boyunca çevresi tarafından ilgi görmüştür. Onun mizahi yönü ve edebi kişiliği Âşık Çelebi, Sehî Bey, Gelibolulu Âlî, Latîfî gibi şairlerin dikkatini çekmiş ve tezkirelerinde yer almıştır. Zâtî'nin şiirde kurduğu anlam ve hayal dünyası dönem şairlerinden çok farklı bir konumda bulunmaktadır. Sehî Bey tezkiresinde şairin şiir tabiatını son derece kusursuz bulmanın yanında mizahi yönünün de kuvvetli olduğunu aktarmaktadır (İsen, 1998:194). Âşık Çelebi ise Zâtî'nin yakın dostu olmasından dolayı onu daha iyi tanımaktadır. Şairin şiirdeki kabiliyetinin doğuştan gelen bir yetenek olduğunu ifade ederek şairin şiir alanındaki gücünü ortaya koymaktadır (Kılıç 2010: III-1573). Şairin şiir alanında tasvir ve hayallerinin kuvvetli olmasındaki nedenlerden biri de şairin remil dükkanında dönem şairleriyle ettiği sohbetlerdir. Şair dükkanında şairleri toplar, onlarla şakalaşır ve yeri geldiğinde şairlerin şiir ve mazmunlarını kendininmiş gibi kullanırmış (2010: III-1578). Çelebi Zâtî'nin şiir dilinin inatçı, şaşırtıcı ve mizahi olduğunu ifade eder. Şiirlerinde hiç duyulmayan anlamların ve hayallerin olduğunu anlatır. Eserlerinde edebi sanatların ve dilin etkileyici olduğunu aktarır. Zâtî'nin şiirde bu derece başarılı olmasını geçimini şiirden sağlamasına bağlamaktadır (2010: III-1574). Aynı zamanda Hasan Çelebi'de şairin inatçı bir şiir anlayışına sahip olduğunu anlatmıştır (1999:316). Zâtî, iyi bir eğitim hayatı görmeyip ve sağır olmasına rağmen dönem şairleri arasında bir konum elde etmiş hatta Ahdî, şairi eserinde şairler sultanı olarak ele almıştır (2005:152). Zâtî'nin mizahi yönünün oluşmasında yaşadığı hayat ve iş çevresi etkili olmakla birlikte bu yönünün tezkirelerde anlatılmasında da Âşık Çelebi önemli rol oynamıştır.

3. MİZAH KURAMLARI BAĞLAMINDA ZÂTÎ'NİN LETÂYİF'İNİN TAHLİLİ

Gülme ve güldürü insanlık tarihinin her evresinde var olmuş ve var olmaya devam edecek bir eylemdir. Tarihin farklı dönem ve topluluklarında çıkış nedenleri farklılık gösterse de sonuç olarak ortaya çıkan ortak eylem “gülme” dir. Her süreçte olduğu gibi gülme eyleminde de gülmenin nedeninin sorgulandığı evre çıkar. Gülme eylemini tetikleyen durumları anlamak için önce nasıl ve neden gibi sorular sorularak temel çıkış noktası bulunmaya çalışılmıştır. Yıllar boyunca sorulan sorular ve yapılan araştırmalar neticesinde ortaya üstünlük, rahatlama, uyumsuzluk gibi kuramlar çıkmıştır.

3.1. Başlıca Mizah Kuramları

3.1.1. Üstünlük kuramı

Gülmenin içeriği ve nedeni kişiden kişiye, toplumdan topluma hatta kültürden kültüre farklılık gösterdiği için gülmeyi açıklayıcı ortak, evrensel bir kuram oluşturulamamıştır. Ancak bu durumun yanında gülmeyi farklı açılardan ele alan belli başlı kuramlar bulunur. Bunlardan biri “üstünlük kuramı”dır. Üstünlük kuramı, gülmenin gülen kişinin karşısındaki kişi ya da kişilerden kültür, zekâ, sosyal statü gibi vb. özelliklerden kendini üstün görmesi sonucu ortaya çıktığını ifade eder. Usta’da üstünlük kuramının kişinin diğer kişilerin yaşadığı talihsizlik, kötü durumlar karşısında kendini üstün görmesine dayandığını ifade eder (2005:71). Kurama göre, “kişi, olay kahramanının yaptığı yanlışlığı kendisinin yapmayacağından emin olarak, kendisini gülmece kahramanından daha üstün hisseder, bir rahatlama duyar, bu durumu hoşuna gider ve güler.” (Özünü, 2000: 21). Morreall *Gülmeyi Ciddiye Almak* adlı eserinde üstünlük kuramının bilinen en eski gülme kuramlarından biri olduğunu ve bu kuramın temellerinin İlk Çağ filozofları Platon ve Aristoteles’in görüşlerine kadar uzandığını açıklar. Platon gülmeyi hoş olmayan olumsuz bir eylem olarak tanımlayıp komediyi ahlak bozucu olarak görüp yasaklanmasını istediğini anlatır. Platon’un gülme hakkındaki düşüncesini kötüleme içeren bir ifade olarak düşündüğünü aktarır. Şakacı tutumun insanı önemli şeylere karşı gayri ciddi yapacağını kişinin karakterine zararlı olabileceğini Aristo ve Platon’un üstünlük kuramının temelinde yatan düşünceyi de bunlardan hareketle açıkladığını söyler. Ayrıca dinleyiciler arasında bir beklenti yaratıp daha sonra umulmadık bir yerden beklentiye boşa çıkarmanın iyi bir güldürme yolu olduğunu anlatır. İlerleyen yıllarda üstünlük kuramı üzerine çalışmalarıyla Thomas Hobbes’in öne çıktığını ifade eder. Gülmenin karaktere zararlı olabileceğini, başkalarına yukardan bakarak

gölmenin yanlış olduğunu anlatır. Hobbes, gülmenin gerçekleşmesini üstünlük duygusunun ortaya çıkmasıyla açıklarken aynı zamanda insanın kendi kendine gülmesini açıklamakta yetersiz kaldığını ifade eder. Rapp için ise gülmenin kaynağını, evrimi araştırması sonucu her gülme eyleminin temelinin ilksel bir davranıştan doğduğunu anlatır. (1998: 9-25).

Tanç, *Klasik Türk Edebiyatında Mizah* adlı kitabında Aristoteles'ten Baudelaire'e kadar çeşitli yazar ve düşünürlerin üstünlük kuramına bağlı olarak gelişen gülme hakkındaki açıklamalarına yer verir. Gülmenin ortaya çıkışı ve gülme eyleminin ilk dönemlerden itibaren kötü bir davranış olduğunu gülmenin bir olumsuzluk karşısında ortaya çıktığı için kaçınılması gereken bir davranış gibi algılandığını ifade eder (2020: 60-62). Usta, kitabından Klasik Türk edebiyatında hiciv ve mizahla ilgilenen yazarların da bu tarzı kullanarak karşısındaki kişiyi fiziki ve ahlaki değerler çerçevesinde eleştirerek alaşağı ettiğini açıklamaktadır (2005:72).

Üstünlük kuramı dâhiline girmeyen kendi kendine gülme ve başkasını gözetmeden gülme eyleminde mizahi ya da mizah dışı durumlar bulunması nedeniyle bu kuram “gülme” kavramını tamamen kapsayamamaktadır.

3.1.2. Uyumsuzluk kuramı

Morreall, kuram adından hareketle mizah ve gülme eylemini gerçekleştirecek kişinin belli bir beklenti oluşturduğu esnada tam tersi beklenmedik bir algı yaratarak uyumsuzluk durumunu ortaya çıkarması gülme eylemini gerçekleştirir. Bu durumu gerçekleştirmede düzen ve onun karşısındaki düzensizlik önemli rol oynar. Tanç ise “Ciddiliğin karşıtı olarak görünen mizahi anlayış gereksiz bir iyimserlik anlamına gelmez. Mizah, olaylardaki uyumsuzluğu reddetmeden dile getirir.” (2020: 63) diyerek mizah ve uyumsuzluk arasındaki ilişkiye değinir. Usta, uyumsuzluk kuramının gerçekleşmesi için karmaşık, birbirinden bağımsız nesnelerin bütün oluşturuyormuş gibi durması ve sürpriz unsurunun bulunmasını gerektiğini ifade eder. Beklenmeyen durumun olmazsa gülmenin gerçeklemeyeceğini ifade eder (2005:73). Morreall *Gülmeyi Ciddiye Almak* adlı eserinde uyumsuzluk kuramının en bilinen savunucusu Kant'a göre gülme eyleminin üstünlük kuramından ziyade uyumsuzluk kuramına bağlı olarak oluştuğunu aktarır. Ters ve olumsuz bir durumdan hareketle oluşan gülme eylemini uyumsuzluğa bağladığını anlatır. Kant'ın uyumsuzluk kuramı eşliğinde bir diğer ele aldığı konunun gülme ve beden sağlığıyla ilgili olduğunu ifade eder. Oluşturulan bir duygu durumunun yüklü eylemin beklentiyi karşılayamaması durumunda vücutta

bulunan gerginliğin yerini gülmeye bırakmasını uyumsuzluk kuramıyla açıklanabileceğinden bahseder. (1997: 26). Eagleman ve Brandt *Yaratıcı Tür Fikirler Dünyayı Nasıl Yeniden Yaratıyor* adlı eserinde beklentinin karşılanmaması sonucunda zihnin içinde bulunduğu durumun kontrolünü kaybetmesi sonucu gülmenin uyumsuzluk bağlamında oluştuğunu ifade eder. Buradaki durumun zihinsel sürecin olması gerektiği gibi sürmemesi sonucunda ortaya çıktığını anlatır (2019: 21-22). Morreall mizahi ya da mizahi olmayan gülme eylemini psikolojik evrilme sonucu mutluluk olarak tanımlamaktadır. Bu durumda da oluşturulan her uyumsuzluk gülme eylemini ortaya çıkaramamakta ve bu kuram mizahi olmayan birçok gülme durumunu açıklayamamaktadır. Bu nedenle uyumsuzluk kuramı genel kapsayıcı bir kuram olarak kabul edilememektedir.

3.1.3. Rahatlama kuramı

Rahatlama kuramında gülmenin oluşumu insanın içinde biriken sinirsel enerjinin herhangi bir nedenle boşaltılması yoluyla açıklanır. Sinirsel enerjinin gülme yoluyla boşaltılmasıyla insan rahatlar. Sinirsel enerjinin ortaya çıkış alanı farklılık gösterse de çıkış sonucunda bir rahatlama ve boşalım söz konusudur. Morreall eserinde bu durumu şöyle açıklar:

“Açığa çıkarılmamış enerjinin bir türü de diktatörlüğün ağır kısıtlamaları altında yaşamaya zorlanmış kişilerde görülmektedir. Gülmeye yol açan birçok yasak, cinsellik ve şiddete karşı koyulmuş olan geleneksel toplumsal yasakları akla getirir. Bütün kültürler cinsellikle ilgili bazı eylemleri yasaklarlar ve çoğunda evlilik dışı cinsel ilişki yasaklanmıştır. Cinsellikle ilgili konuşmalara bile sınırlamalar getirilmiştir. Rahatlama kuramına göre böyle sınırlamalar insanların cinsel arzularını baskı altında tutmalarına neden olur. Örneğin bir komedyen tabuları yıkar ve cinsellik ve üzerine konuşursa yasaklanmış olan cinsellikle ilgili düşünceleri kışkırttığı ve baskı altında tutulan cinsel enerjinin bir kısmını gülmeye salıverilmesine yol açar” (1997: 34).

Rahatlama kuramında sinirsel enerji ve bu durumun dışı vurumu ele alındığında akla Freud ve düşünceleri gelir. Freud id, ego, süper ego süzgecinden geçen ve bilinçaltında bastırılan düşünce ve eylemlerin bu sinirsel enerji boşalımıyla ortaya çıkarak insanın bir tür rahatlama geçirdiğini ifade eder. Rahatlama kuramını ise daha çok cinsel ve psikanaliz boyutta ele alarak olayları açıklamaya çalışır. Freud, *Espriler ve Bilinçaltı İlişkileri* adlı eserinde “cinsellik ve düşmanlığın, baskı altında tutulan gülmeyi ortaya çıkaran en önemli etkenler olduğunu” aktarır (1993: 140). Fikret Türkmen ise rahatlama kuramı hakkındaki görüşlerini şöyle açıklar:

“Sıkıntıdan, stresten kurtulmaya ve rahatlamaya ağırlık veren bu kuram, üstünlük ve uyumsuzluk kuramları ile birleşen bir alana sahiptir. Mesela tehlikenin ortadan kalkması ile duyulan rahatlama veya önceki durumumuzdan daha iyi bir hâlde bulunmamızın verdiği duygu gülme sebebidir diyen üstünlük kuramı ve rahatlama kuramı aynı alanda birleşmektedir.” (2013: 55).

Freud, insanların cinsellik ve saldırganlık ile ilgili düşüncelerini bastırmak için kullandıkları ruhsal enerjilerini şaka esnasında bastırmadığını, bu sayede ortaya çıkan duygu ve düşüncelerin ve ruhsal enerjinin çarpışması sonucu gülme eyleminin ortaya çıktığını ifade eder. Gülme eyleminin boyutunun enerjinin boyutuyla ilişkili olduğunu anlatır. Tanç, kitabından psikoanalitik kuramı haz duygusu üzerinden ele alarak incelemektedir. Haz duygusunun tehlike ve güvenli alanın kesişim noktasında oluştuğunu ifade etmektedir. İnsanın bu çelişkiler karşısında rahatlayarak gülme eylemini gerçekleştirdiğini açıklamaktadır (2020:68). Usta da kitabında rahatlama kuramını sinirsel enerji ve kas faaliyetleri arasındaki bir ilişki olarak ele almaktadır. Gülmeyi bilinçaltı enerjisinin mekanik enerjiye dönüşümü olarak incelemektedir (2005:73). Mizahı, gülmeyi kişinin kendi egosunun, rahatsız edici duyguların etkilerini azaltmak için gerçekleştirmesiyle açıklar. (Morreall, 1997:46). Genel olarak rahatlama kuramı, gülmenin insanın biriken sinirsel enerjisinin boşaltılması sonucu ortaya çıktığına dair ortak kanıya dayanır. Usta, gülmenin her zaman baskı altındaki duyguların sinirsel boşalımıyla gerçekleşmeyeceğini söylemekte ve rahatlama kuramının da tüm gülme durumlarını açıklamakta yetersiz kaldığını ifade etmektedir (2005:74). Bu yüzden rahatlama kuramı da üstünlük ve uyumsuzluk kuramı gibi tüm gülme eylemlerini açıklayamamaktadır.

3.2. Başlıca Mizah Kuramları Bağlamında Zâtî'nin *Letâyif*inin Tahlili

3.2.1. Üstünlük kuramı bağlamında Zâtî'nin *Letâyif*inin tahlili

Üstünlük kuramı, kişinin karşısındaki kişi ya da kişilerden kültür, zekâ, sosyal statü gibi özelliklerden kendini üstün görmesi sonucu gülmenin ortaya çıktığını ifade eder. Bu kuram Platon ve Aristoteles'in düşüncelerinde karşılığını bulması bakımından mizah teorileri arasında bilinen en eski kuram olma özelliğini taşır. Gülmeyi diğer insanlar üzerinde hissedilen üstünlük duygusunun ifadesi olarak özetleyebileceğimiz bu kuramda kişi, gerçekleşen olumsuz durumu kendisinin yapmayacağını düşünerek üstünlük fikrinden kaynaklanan bir haz duyar.

Lâîfe *Mevlânâ Keşî evvel evlendükde bu fakîr u haķîre buluşup evlülükden ziyâde şikâyet eykedi. Ayıtdı: Mevlânâ Zâtî, bu evlülük ne güç olurmış, bağrumuzu qarardup bilümüz bükdi. Bu sözi işidicek ihtiyârum kalmadı, bedîhaten bu beyti didüm Beyit:*

“Qarardup bağruñı bükmiş bilüñi evlülük Keşî

Göreñler beñzedür sini iki boynuzlı bir yaya” (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Bu latifede Zâtî mizah anlayışını Keşî ve evlilik hayatı üzerinden ortaya koyar. Zâtî latifede evlilik hayatının Keşî'nin beklediği gibi olmadığını, belini büküğünü duyunca Keşî'yi iki boynuzlu yaya benzetir. Bir diğer benzetme kurduğu şey de “س” harfidir. Keşî için söylediği “*Göreñler beñzedür sini iki boynuzlı bir yaya*” ifadesiyle de onu “sin” harfine benzetmektedir. Öncelikle bu beyitte Zâtî'nin, Keşî'nin evliliğiyle mizah oluşturmamasının nedeninin kendinde bulunan eksiklikten dolayı olduğu söylenebilir. Zâtî, fiziksel kusurlarından dolayı evlenemeyen bir şairdir. Bu durumda karşısında evli bir şair bulunması Zâtî'nin üstünlük kurma duygusunu harekete geçirir ve bu duygu çerçevesinde mizahını konuşturur. Bunu gerçekleştirirken de kullandığı ifadeler dikkat çekicidir. Beyitte “iki boynuzlu yay” ifadesi ile imalı bir anlatım oluşturur. Bu yorumdan hareketle latifedeki içeriğin oluşumu üstünlük kuramına bir örnektir.

Lâîfe *Bir gün Keşî, dünyâyı terk itdüm, şofî oldum, diyu illere māl üleşdürürdi; işidüp bu kıt‘ay didüm Kıt‘a:*

Keşî didükleri kişi dünyâyı terk idüp

Bağş itdi cümle ‘âleme mecmû‘-ı mālîni

Kimi halâl ü kimi harâm idi anlaruñ

Baña tekellüf eyledi ol dem halâlîni (Çavuşoğlu, 1970: 29)

Kıtaya baktığımızda Zâtî, rakibi Keşî'ye karşı helal-haram zıtlığı üzerinden üstünlük kurmaya çalışır. Kıta öncesi açıklamada Keşî'nin sofi olup dünyayla bağını kopardığını ve tüm mal varlığını herkese paylaştırdığını anlatır. Keşî'nin, helal haram demeden dünya malını biriktirmesi sofilik anlayışı ile ters bir durumdur. Zâtî rakibinin üstünlük bildiren mertebe söylemini, bu zıtlık ile hükümsüz kılmaktadır. Helal kelimesi üzerinden hem Keşî'nin kazancına hem de eşine gönderme yapan Zâtî, Keşî'ye karşı mizah aracılığı ile üstünlük kurar.

Lâîfe *Mevlânâ Keşî bu za‘îf ü nahîfî hicv eylemiş, çok beyitler dimiş, uzun uzak yārānuñ birine oқыu virmiş. Ol yārān ayıtmış: Ne çok dimişsin? ol saña bir beyitdir ancak.*

Keşfi ayıtmış: Anuñ didügi neye yarar, benüm beytümün ehli çokdur. Bunı işidicek bu beyti didüm Beyit:

Keşfi çokdur beytümün ehli dimiş

Vāy ben anuñ ehl-i beytini s.. em (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Yukarıdaki latifede ise Zâtî, Keşfi'ye karşı diğer beyitlerde ele alınan konulardan farklı olarak icra ettikleri sanat üzerinden mizahını gerçekleştirir. Şairler arasındaki çekişme ve rekabetin örneği olan bu latifede, şairlerin birbirine üstünlük kurma çabalarında mizaha başvurduğu görülür. Bu esnada en önemli olay başvurulmuş mizahın sınırlarının ne olacağı konusudur. Yukarıdaki beyitte Keşfi, kendi beyitlerinin insanlar tarafından sevildiğini, insanların kendi sanatına alışkın olduğunu ifade eder. Zâtî ise bu durum karşısında Keşfi'yi sevenleri ve beyitlerini hedef alarak “*Vāy ben anuñ ehl-i beytini s.. em*” şeklinde küfür içeren ifadeyi oluşturur. İçeriği oluştururken “ehl-i beytini” kelimesini bilinçli bir şekilde kullanarak manevi değerlerle ilişkilendirir ve kullandığı eleştiri dilinin rekabet konusunda ne kadar ciddileşebileceğini gösterir. Küfür veya argo kelimeler erkek egemen toplumlarda baskındır ve günlük sohbet sırasında bir eğlence aracı olarak görülür. Osmanlı toplumunda da kadınlar günlük hayatta daha geri planda olduğu için erkekler kendi aralarındaki sohbet ve münakaşalarda küfrü sıklıkla kullanır. Aynı zamanda Zâtî'nin iyi bir eğitim almamış olması, çizmecilik ve remil işiyle uğraşırken insanlarla içli dışlı olması bu dili istediği zaman rakibine karşı kullanmasına olanak sağlar. Şair oluşturduğu beyit ile hem üstünlük kuramı hem de rahatlama kuramlarını içine alacak anlatım sunar. Rakibine söylediği küfürle ifadeyle içindeki sinirsel enerjiyi dışa vurarak rahatlar ve gülünç olanı ortaya çıkarır.

Lâṭife Bir gün Çaķşırcı Şeyhî'nün dükkânına varduķ üç kişi, bir țar dükkânı var, güc ile řıgduķ, ol demde bu beyti didüm Beyit:

Büzük¹ deñlüce yire oturursın

Güc ile şıgdı ey Şeyhî üçümüz (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Latifede Zâtî ve iki arkadaşının Şeyhî'nin dükkânına gitmesi anlatılır. Dükkân çok dar olduğu için üç kişinin zar zor sığıldığını Zâtî “*Büzük deñlüce yire oturursın*” argolu ifadesiyle anlatır ve Zâtî argo içerikli bir dille rakibine karşı üstünlük sağlar. Buradaki üstünlük kurma konusu da sahip oldukları mekânlardır. İki şair esnaf olduğu için Zâtî, Şeyhî ile dükkânın küçüklüğü üzerinden dalga geçer.

¹ Büzük: Kıç, göt (Bingölçe, 2011:42)

Lâîfe *Bir zemānda eyü mürekkebe işler Memi nām bir harîf var idi. Dükkânına mürekkebe almağa vardum, Kîr-i Har dirler bir kâtib var idi, ol da geldi. Hemân Memi kalıup Kîr-i Hara koyu mürekkebe virdi. İhtiyārum kalmadı bu beyti didüm Beyit:*

Mürekkebeci Memi bilsem senün ol Kîr-i Har² neñdür

Aña turduñ koyı virdün baña döñdüñ durı virdüñ (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Bu latifede anlam derinliği ele alındığında üstünlük ve rahatlama kuramlarının birliktelik içinde olduğu görülür. Zâtî, mürekkep almak için nam salmış bir mürekkepçinin dükkânına gider ve orada mürekkepçinin başka bir adama daha iyi bir mürekkep verdiğini görür. Mürekkep alan kişiyle kendini kıyaslayarak üstünlük yarışına girer. O yüzden beyitte mürekkep alan kişiye ismi üzerinden “Kîr-i Har” kelimesinin argo anlamına gönderme yaparak gülüncü ortaya koyar. Bu gülünçlüğün asıl hedefi mürekkepçidir. Zâtî, mürekkepçiye “Aña turduñ koyı virdün baña döñdüñ durı virdüñ” ifadesiyle mürekkepçi Memi’ye cinsellik atfederek gerçekleştirmektedir. Mürekkebin iyisini başkasına vermesi karşısında altta kalmak istemeyen Zâtî, argo ifadelerle mürekkep almaya gelen kişi ve mürekkepçi üzerinde üstünlük kurmaktadır.

Lâîfe *Bir zemānda Şaşa Beg merhūm, İstanbulda şubası idi. Bir gice bir ‘ālî meclis eyledi, zurefā cem ‘itdi. Kebîrî dirlerdi bir nāzûk yār var idi; anuñ üzerine bir masḥara harîf geçüp oturdi. Bî-ihtiyār ol meclisde bu kıt‘ayı didüm, okudum, Masḥara bî-edebliğine peşimān oldı, Kebîrî merhūmı re‘āyet idüp şadra geçürdiler, fakîre Şaşa Beg vāfir bahşış itdi, ol kıt‘a budur Kıt‘a:*

Yere geçse yeridür döne döne çarḥ-ı felek

Eyledi ehl-i kemālün yerini şaff-ı ni‘āl

G..ine mum şokuban döne döne oynayanı

Dürlü şüretler ile niteki fânūs-ı hayāl

Getürüp şadra vü altında kalur kâmil olan

‘Acabā yoḥsa eşek s..i midür ehl-i kemāl (Çavuşoğlu, 1970: 34)

Latifede şair yine önemli insanların bulunduğu bir sohbet ortamında yer alır. Mizahını haksızlık karşısından üstünlüğünü kaybeden Kebîrî için kurgular. Latife bir başkasının kaybettiği üstünlüğü geri alması için oluşturulur. Aynı zamanda ortaya koyduğu kıtayla

² Kîr-i har: Eşeğin cinsel organı. Büyük penis (Bingölçe, 2011:104)

kendi şair kimliğini ortamdakilere gösterme fırsatı bularak konumunu yüceltir. Şair kıtada kemal sahibi kişilerin yerini ayak takımı aldığı için gökyüzünün yıkılıp yerle bir olsa buna şaşılmayacağını söyler. Yapılan bu haksızlığı son mısradada daha sert bir dille eleştirir.

Lâṭife *Bir gün Ferîdî şöhetde germ olup ayıtdı: Bu dehrüñ vefâsın görmiş yok dirler, illâ dinümçün ben gördüm. Bu sözi işidicek bu beyti didüm Beyit:*

Dinüm için görmişem dehrüñ vefâsın dir imiş

Zâtîya ayduñ Ferîdî yok yire and içmesün (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Zâtî ve Ferîdî zenginlik açısından karşı karşıya gelmektedir. Ferîdî, bu dünyadan vefa gören kimsenin olmadığını konuşulduğu ortamda kendisinin vefa gördüğünü dini üzerine yemin ederek tasdikler. Böylece mal mülk üzerinden Zâtî üzerinde üstünlük oluşturur. Bu durumdan rahatsız olan Zâtî, dinî açıdan Ferîdî'yi yerer ve mizah yoluyla dinsiz olduğunu ima eder. Çünkü İslamiyet'te yalan yere yemin etmek büyük günahtır. Bu duruma işaret eden Zâtî, Ferîdî'yi yalancı çıkararak üstünlüğünü ortadan kaldırır ve kendi üstünlüğünü kurar.

Lâṭife *Harâccı, Hüsâm dirlerdi, Edrinede bir mütevellî vardı, şâ'irdi, maḥlaş Ferîdî idi; bir gün anuñla bir bāğçede seyrân iderdük, ittifāk yağmur geldi, ol bāğda bir güzel çâr-ṭâk vār idi, bāğ-bân geldi, Ferîdîye; çâr-ṭâk altına gel, şıgın efendi, didi; işidüp bu beyti bedîhaten didüm Beyit:*

Ferîdî miskîni bostâncılar yağmurda gördükçe

Yüri şol çâr-ṭâk altına hey miskîn şıgın dirler (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Bu latifede Zâtî, kendi gibi şair olan Ferîdî ile bahçede dolaşır. Bir süre sonra yağmur başlayınca bostancıların mütevellî olan Ferîdî'yi çardağa çağırımları, iyi bir eğitim alamayan Zâtî'nin gururuna dokunmuştur. Zâtî, bu aşağılamayı, beyitte Ferîdî'ye miskin sıfatını takarak bertaraf eder. Bu sayede üstünlük kurarak mizahı anlayışını ortaya koyar.

Lâṭife *Bir gün Ferîdî ayıtmış, bu Zâtî ya remmallık itse, yâ şâ'irlik itse; noḥūd bigi kangı aşda olursa çıkar. İşidüm bu beyti didüm Beyit:*

Şâ'ir ola remmāl ola Zâtî be Ferîdî

Tut ağzuñ saña ne sen onuñ yaḥısısın (Çavuşoğlu, 1970: 34)

Latifede Ferîdî, şair Zâtî'ye ya remmallık ya da şairlik yapmasını aksi takdirde ikisinde de başarılı olamayacağını söyler. Zâtî de bu durumun farkında bir şair olarak Ferîdî'ye ister

remmal isterse de şair olabileceğini, onun buna karışamayacağını söyleyerek rakibini susturur ve üstünlük kurma mücadelesine de ortak olur.

Lâîfe *Bir zemānda Yaralu-zāde Zekî Çelebi şi‘re itdi, ne kadar şi‘r dirse getürüp ben fakire ‘arz iderdi, eyüsine eyü kemine kem dirdüm. Bir gün garrā gazel dilmiş, getürdi gördüm. Ben ayıtdum: Çelebi bu gazelî Hassān görse istihsān iderdi, Selmān görse dirdi, güzel dimişsin didüm, be-gāyet hażz itdi, ayıtdı: Be mevlānā Zātî kimerde şi‘rler dirin, Āb-ı hayāta benzer: kimerde b... ların, nedendür ? Ben ayıtdum Çelebi, şi‘r vilayeti ile dinür; dimişlerdür ki, “Evliyânın yüksek kemâllerinden ilki şiir, sonuncusu kimyâdır” Vilâyetde kabz u bast vardır. Bast olduğı zemānda şi‘ri Āb-ı hayāt bigi dirsın, ammā kabz olduğun vakit b... lar yirsın. (Çavuşoğlu, 1970: 35)*

Zâtî, dönemin şairlerini değerlendiren bir edebiyat eleştirmenidir. Zeki Çelebi de yazdığı şiirleri değerlendirmesi için Zâtî’ye getirir. Zâtî, şiirlerini övünce ona neden bazı şiirleri övüp bazılarını yerdığını sorar. Zâtî ise bu durumu “kabz u bast” ifadesini kullanarak latifeli bir dille açıklar.

Lâîfe *Bir gün Keşfi germ oldu, dört yüz bî-naẓîr gazelüm var didi. Ben ayıtdum: Dört yüz gazelüm didüğü, kim bilür ne yigrenci nesnelerdür, baña on dāne ser-āmed gazel getür ş..ayın dört yüzüne. (Çavuşoğlu, 1970: 39)*

Burada Keşfi, nazire sayısı ile Zâtî’ye karşı üstünlük kurma yarışına girer. Keşfi’nin bir gün Zâtî’nin yanına gelip çok güzel dört yüz gazeli olduğunu söylemesi üzerine Zâtî, karşısındaki kişinin eserine küfreder ve böylece Keşfi’nin şiirlerini ve şairliğini değersizleştirir. Keşfi’yi küçük düşürerek kendi şairliğini diğer şairden üstün tutar.

Lâîfe *Vefā-zādede olduğumuz zemānda, ramazānda, bayrama karşı dervişler halvete girerler, mu‘tekif olurlardı. Bir derviş var idi, adı Yakînî; ol daği mu‘tekif oldu. Ammā bizümle eksüksüz lâîfe eylerdi. Bayram olduğda halvetden çıkdılar. Buluşdum ayıtdum ki: Mevlānā Yakînî vāy ne şafā sürdünüz! Siz i‘tikāfda iken ben fakîr ü haķîr, ‘Abdurrezzākı düşümde gördüm, ayıtdum: Bizüm dervişler mu‘tekif oldılar hayli gökçek halleri var. ‘Abdurrezzāk ayıtdı? Anları bize ısmarladılar, biz güderüz gözedürüz. Ben ayıtdum: Sulţānum: mevlānā Yakînî Hazretleri hayli kâbil kimesne, bî-naẓîr dervişdür. ‘Abdurrezzāk ayıtdı: Mevlānā Zātî, gütdüğüm toñuzı baña mı öğredürsın? (Çavuşoğlu, 1970: 36)*

Zâtî, latifede ibadet konusu üzerinden bir derviş ile eğlenmektedir. Zâtî, Ramazan’a doğru dervişlerin tek başlarına ibadete girdiğini ve ibadetin bayramda bittiğini ifade eder.

Dervişlerden Yakînî adında bir kişinin bu dönemde sürekli sohbet ettiğini görür. Bu durum üzerinden hem eğlenmek hem de dervişi imalı bir dille eleştirmek için kendisinin rüyada derviş şeyhini gördüğünü söyler. Şeyhine dervişinin ne kadar tasavvuf ehli olduğunu imalı bir şekilde söyleyip gülme eylemini yaratır. Bu mizah aracı hem eleştiri hem de eğlence için kullanılır.

Lâîfe *Bir zemānda Mevlānā Vişālî İstanbula geldi. Ben fakîr ü haķîre buluşup ayıtdı: Cümle şi‘r diyen şu‘arānuñ eş‘ārın gördüm, sende kābiliyyet cümleden ziyāde, kelimātuñ güşāde, yetişseñ üstāda, belāgat humından içseñ bāde, eş‘ār-ı dil-güşāda, elfāz-ı cān-fezāda nazîrūñ olmazdı. Gel e saña feşāhat u belāgatı bildüreyin, didi. Ben ayıtdum: Mevlānā Vişālî sen baña mu‘allim olma, ben tek turur kimse degülin, zîrā kimi olursa hicv iderin. Üstāduñuñ gidi g..in³ s..em dirler. Vişālî bu sözi işidicek şuyı çeltüğe aķıtmış gölcük gibi kırıyı kaldı. (Çavuşoğlu, 1970: 37)*

Zâtî, oluşturduğu latifesinde Mevlânâ Visâlî ile kendi arasında geçen bir konuşmayı aktarır ve latifede üstünlük kuramının özelliklerine yer verir. Visâlî, İstanbul’a geldiğinde Zâtî ile buluşup kendi belagatini, şiirlerini, diğer şiir ve şairlerden üstün tutarak kendisini sürekli över ve Zâtî’ye “gel sana belagati öğretyim, hocan olayım” imasında bulunur. Zâtî ise şiirini, şairliğini ve itibarını ayaklar altına alıp kendisini üstün gören Visâlî’ye karşı sert ve küfürlü bir dille mizahını konuşturur. İfade karşısında karşısındaki kişinin nefesi kesilir, kurur kalır. Bu sayede Zâtî kendi üstünlüğünü tekrar kurar.

Lâîfe *Bir zemānda bir yaycı zarîf harîf var idi, yüzinden baş ve bart eksük olmazdı, gören gökçekler şanurdu. Bir gün ben fakîr u haķîre ayıtdı: Seni kitāb açar dirler, varsam açıversen, görsem. Ben ayıtdum: Seni eyi yaycı dirler, yayı virseñ, bir kuş ursam. Yine ol ayıtdı: Kitābı açıcak benleyin seçer misin; seçme misin? Ben ayıtdum: Hep illerūñ zāmîrin seçerin, sen illerden cüda mı olsan gerek? Huşûşā sen a miskin şehrūñ gökceklerinden birisin. Hem bana geçende yolda kitāb açdurduñ, sen ol yoldağılardan degül misin? didüm. Harîf hacil olup gitdi. (Çavuşoğlu, 1970: 38)*

Bu latifede şair ile Yaycı Zarif adındaki kişi arasında geçen atışmalar ele alınır ve anlatı üstünlük kuramının içerisinde bulunur. Latifenin yazıldığı dönemde erkek egemen toplum yapısının olup kadının arka planda olması mekanlarda, eğlence ve iş ortamında erkeklerin sıklıkla birlikte vakit geçirmelerini sağlar. Bu durum toplumda oğlancılık düşüncesinin yaygınlaşmasına neden olur. Eserde sıkça yer alan konu bu bölümde Yaycı

³ Gidi: Para karşılığı cinsel birleşmelere aracılık eden kimse. Pezevenk (Bingölçe, 2011: 73)

Zarif ve Zâtî'nin şairliği üzerinden imalı bir şekilde başlar. Burada görülen atışma ilk olarak kişilerin meslekleri üzerinden ilerler. Yayı, Zâtî'nin remmâllığını kitap falı üzerinden eleştirir, Zâtî ise Yayı'nın mesleğini avcılık ile eleştirir. Daha sonra Zâtî, üslubunu keskinleştirerek karşısındaki kişiyi imalı bir anlatım ile utandırmak suretiyle üstünlük kurar. Bunu duyan kişi ise oradan hemen uzaklaşır ve bu üstünlük kurma yarışını Zâtî kazanır.

Lâîfe *Bir zemānda yārān bir yirde cem' olup şöhet iderdük. Keşf bir risāle yazmış, cümle ehl-i şānāyi' i zemm eylemiş ol añıldı. Bir maḥbūb u maṭlūb u mergūb çıkırıkcı-zāde var idi, Pīr Çelebi dirlerdi, Ol ayıtdı: Billāhī mevlānā Zātī, çıkırıkcılara ne didi ki? Ben ayıtdum: Şakalluları iñli köfte-ḥārlardur yalñ yüzlülerinñ aḡcalığı ḡarrādur dimiş, Ve hem bir gün çarşularından geçerken, şarmsak dögeci çevürürlermiş, tezgāhlarından çıkardılar baña gösterdiler; çevürün çevürün g..ünñze şokuñ didüm, dimiş. Çün dil-ber bunı işıtdi, ayıtdı: Mevlānā Zātī, ol Keşf dükkān önine uğrasa, şarmsak dögecini anuñ g..ine şokarduk, kıyāmete deḡin acısı içinden çıkmazdı. (Çavuşoğlu, 1970: 40)*

Bu bölümde ise Zâtî'nin, Keşf'i'yi halkın nazarında aşağılamak için yazmış olduğu risalede esnaflara küfrettiğini anlatır. Zâtî, risalede eşraf hakkında aşağılayıcı tasvirler bulunduğunu belirtir ve söylemini daha da sertleştirerek esnafın kullandıkları eşyalar üzerinden küfrettiğini aktarır. Zâtî, bu ifadelerle halk arasında rakibinin saygınlığını düşürmeye çalışır. Çıkırıkcı-zāde'nin kendisine verdiği cevapla bunu başarmış olur. Böylelikle Zâtî'nin üstünlüğü argo, cinsellik ve eşyalar üzerinden mizahi bir dille sağladığı görülür.

Lâîfe *Bir zemānda bir vā'iz Ayaşofyada çalıcı mehterlerin ziyāde zemm itdi, talebe kısmını ve sūḥtevātı medḡ eyledi. Va'zı tamam itdükden soñra ol vā'ize bulışdum, ayıtdum: Mevlānā, anlaruñ kim niyyeti ḡayradur, anları zemm idersin; şunlaruñ kim şerredür, medḡ idersin; bunun ne aşlı var? Ayıtdı: Nice? Ben Ayıtdum: Ol mehterleri kim zemm eyledün, anlar Ḥaḡḡa tazarru' iderler; cümle ümmet-i Muḡammedün ḡātūnları ḡāmile olsun, oḡulları toḡsun, varalum nevbet çalalum, dirler. Ve bir oḡlan toḡsa, nevbet çalsalar, du'ā iderler; bu oḡlan büyük olsun, babası sūnnet eylesün, yine geḡelüm şenlik idelüm, dirler; andan soñra evlensün, yine şādlıklar idelüm dirler; andan soñra bunuñda oḡlı kıızı olsun dirler, ümme-ti Muḡammed artduḡın isterler. Ol medḡ eyledüḡün sūḡtevāt, bir devletlü vefāt itse, meyyitine varsam, baña bir iki aḡça virseler, dirler; ümmet-i Muḡammedün eksildüḡın isterler. Çün bunı vā'iz işıtdi, inşāf itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 40-41)*

Zâtî'nin latifede kurguladığı mizahi yapı, diğr latifelerden farklılık gösterir. Metni kişisel hatalardan ziyade bir topluluğun kavram yanlışlarını eleştirmek için oluşturur. Diğr

oluşturduğu mizahi metinlerden farkı argo, cinsellik dışında, eğlenme amacı gütmekten durumu mantık çerçevesinde açıklayarak mizah dilini kurgulamasıdır. Bir vaizin verdiği yanlış sohbet üzerine vaizin yanına gidip neden böyle bir şey yaptığını sorar. Vaiz neden böyle bir soru sorduğunu söyleyince Zâtî, mehterlerin devletin iyiliğini istediğini, devletin büyüklüğünün yanında olduklarını, onların halk ile bir olduğunu anlatmaktadır aslında mehteri methetmesi gerektiğini söyler. Sonunda da Vaiz, Zâtî'ye hak verir ve Zâtî'nin bu konudaki üstünlüğünü kabul eder. Latifenin geneline bakıldığında metinde üstünlük kuramını bir vaize dahi ders verecek niteliklere sahip olduğunu göstererek açıklar.

Lâṭife *Merḥûm ve mağfûr Sulṭân Bâyezîd zemânında yılda üç kaşîde virürdüm; birin nev-rûzda, ikisin iki bayramda. Bahârda iki biñ aqça, bayramlarda bir yüzi çuka kaftânlar virürlerdi. Geymezdüm kemhâ olduğıçün, şatardum. Şöf cübbe taleb itdüm, bu kıt‘ ayı didüm*

Kıt‘a:

Ben ey erkân-ı devlet kulzum-i dürr-i ma‘ânîyem

Sipâh-ı ceng-cûya yaraşur yaşıl kızıl kemhâ

Baňa pür-mevc mâ‘î şöf lûtfeylen disün gören

Nesîm-i lûtf-ı şâh ile bugün mevc urdı bu deryâ

divâna iletdüm, ‘Alî Paşa merḥûm vezir-i a‘zam idî, okıydu virdüm. Defter-dâra ayıtdı: Bizüm Monlâ Zâtîye bir mâ‘î şöf cübbe vir, bir yüzi kızıl iskerlet çuka olsun. Defter-dâr ayıtdı: Şâ‘irlere şöf cübbe virilmez, monlâlara virürler. Ben ayıtdum: İşde Paşa Ḥazretleri Monlâ Zâtî diyu yorur, bunlaruñ şehâdetiyle bir şehir almak olur, degül cübbe. Defter-dâr ayıtdı: Bunlar saňa monlâ didükleri bir gözsüz ḥarîfe gözlüce dimek gibidür, naķîz ile ta‘bîr iderler, yoḥsa monlâ degülsin Ben ayıtdum: Niçün monlâ degülin, Edirneye, Bursaya, İstanbula kâḍî nâyibi olmaķ elümden gelür. Defter-dâr ayıtdı: Saňa bir su‘âl ideyin, cevâba kâḍirseñ monlâsın. Ben ayıtdum: Ḥöş. Ferâyizüñ bir müşkil yirinden su‘âl itdi; gördüm bildüğüm yir degül, yürî büyük kaşıyye didüm. Defter-dâra ‘Alî Paşa ayıtdı: Çelebi, monlâlik muķarrer oldı, cübbeyi vir. Bir lâṭîf şöf cübbe virdiler. (Çavuşoğlu, 1970: 41)

Yukarıdaki latifede şairlerin padişah lütfuna mazhar olabilmek için kaside sundukları anlatılır. Şair kendisinin de Sultan Beyazıt’a yılda üç kaside verdiğinden karşılığında ise akçeler ve kaftanlar aldığından bahseder. Kendisine verilen kaftanı beğenmeyip molla kaftanı istediğini Ali Paşa’ya iletir. Bunu duyan defterdarı kendisinin molla olmadığını o yüzden kaftanı hak etmediğini söyler. Zâtî ise Ali Paşa’nın kendisine molla demesinin yeterli olduğunu söyler, daha da abartarak kendisine kaftan değil şehirler verilmesi gerektiğini ifade

eder. Defterdar ise kendisine nezaketen molla dediğini yoksa kendisinin molla olmadığını söyler ve ardından kendisine soracağı soruyu bilirse molla olduğunu kabul edeceğini söyler. Zâtî, kendisine soru soracak kadar kendini kibirli gören defterdara argolu bir dil ile cevap verir. Bunun üzerine defterdar Zâtî'yi molla olarak kabul eder ve kaftanı verir. Böylece mizahi dilinin keskin tarafını kullanarak kendisini defterdardan üstün bir konuma koyar.

Lâîfe ‘*Alî Paşa merhûm bir gün ben fakîr ü haķîriñ bir kaç dâne gazelin görmiş, hoş gelmiş, niçün bize gelmez dimiş. İşitdüm, bir kaç dâne ğazel yazdum, divânına varup sundum. Şikâyet kâğıdı şandı, yazıcıya virdi. İbrâhîm Paşa oĝlı ‘İsâ Beg yanında otururdu, ayıtdı: Sulţānum bu monlā Zātîdür, size ğazeller getürmiş. Beni daĝı Paşa görmemişdi, yüzüme bakdı; ayıtdı: Zātî güzelce degülmiş. Ammā kendüzinden çirkin-şekil yoĝ idi. Ben ayıtdum: Sulţānum, yigit yigidüñ āyinesidür. Paşa çün bunu işitdi, kâhkâha ile güldi. Ğazelleri aldı vâfir bahşiş eyledi.* (Çavuşoĝlu, 1970: 41)

Osmanlı Döneminde şairlerin eser oluşturmalarının temel nedenlerinden biri de saray eşrafından onay alıp yazdıkları karşılığında ödüllendirilmek istemeleridir. Bu bölümde ise Zâtî, Ali Paşa’ya birkaç gazel vererek bahşiş almak ister. Yazdığı gazelleri Ali Paşa eline aldığı anda onları şikâyet mektubu zannederek yazıcısına verir. Yazıcı bunların Zâtî’nin yazdığı gazeller olduğunu söyleyerek Ali Paşa’ya geri verir. Ali Paşa daha önce görmediği Zâtî’ye bakarak yüzünün çirkinliği ile dalga geçmek ister ve beğenmediği gazellerinin bile kendisinden güzel olduğu söyleyerek eğlenir. Bunun üzerine Zâtî, Ali Paşa’ya sert ama eğlenceli bir dille, atasözü ile karşılık verir. Bunu duyan Ali Paşa, Zâtî’nin mizahi dilini beğenerek kâhkâha atar ve bahşişte bulunur. Bu sayede Zâtî, fiziksel görüntüsüyle de olsa Ali Paşa karşısında aşağılanmaktan kendini korur.

Lâîfe *Bir şâ‘ir var idi, Beñli Hasan dirlerdi, maĝlaşî Āhî idi. Hüsrev ü Şirîne nazîre kaşd itmiş. Bir gün bir nâzûk ol didüĝi kitâbdan bir ģaber getürdi, gördüm, ben ayıtdum: Söz yok. Ol yâr varup Āhîye ayıtmış: Senüñ didüĝüñ kitâbı Zātî beĝenmedi. Āhî daĝı bize selām virmez oldu. Bu kıt‘ayı didüm, gönderdüm Kıt‘a:*

Bize iller sözi ile şive vü nâz eyleme Āhî

Götürme sözlerinden anlaruñ ‘âlemde nâzûk çok

Banâ bir cüz getürdiler kitabundañ anı gördüm

Didiler nice şu billâhi Zātî ben didüm söz yok (Çavuşoĝlu, 1970: 42)

Zâtî, latifede kendisine yapılan iftirayı ortaya çıkarmak ve kendisini aklamak için bir kıta oluşturur. Benli Hasan adında bir şairin bulunduğu ve mahlasının Āhî olduğunu söyler.

Kendisi Hüsrev ü Şirin'e nazire yazar ve yazdığı eseri yorumlaması için Zâtî'ye gönderir. Zâtî ise "...söz yok" diyerek yorum yapmaz. İnsanlar Âhî' ye giderek Zâtî eserini beğenmedi diyerek şairi doldurur, ikisinin arasının açılmasına neden olur. Şair, burada üstünlük kurarak bu iftiradan kendini kurtarmak istemektedir. Burada kurulan üstünlük, kuram içeriğinde bahsedilen üstünlük kavramından farklı bir anlam taşımaktadır. Latifede kuramda bahsedilen zengin-yoksul ya da aristokrat kesim üstünlüğü anlayışından farklı olarak şairlik ve başarı üstünlüğünden bahsedilir.

3.2.2. Rahatlama kuramı bağlamında Zâtî'nin *Letâyif*'inin tahlili

Gülme, herhangi bir nedenle insanın içinde biriken sinirsel enerjinin boşaltılması sonucu oluşur. Boşaltılan enerji sonucunda ortaya gülme eylemi çıkar. Rahatlama ve sinirsel boşalım konusunda da Freud'un bilinçaltı ve cinsellik konuları ön planda bulunur. Gülme eyleminin çıkış noktaları eserle karşılaştırıldığında aralarında bir paralellik olduğu görülür. Latifede yer alan mizah unsurları rahatlama kuramıyla ilişkilendirilerek yorumlama yapılabilir.

Lâtîfe *Bir gün Mevlânâ Keşfî elinde bir dest-mâl tutar, lâîf maşk olmuş, bu du'âguyuñuza aydur: Mevlânâ Zâtî, şu dest-mâli temâşâ eyle ye, ol alduğum hâtûn naşk eyledi. Bu sözi işidicek hemân bu beyti didüm Beyit:*

Dest-mâle naşk işinde Keşfinüñ

Rospılıklar⁴ ider imiş 'avreti (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Bu latifedeki söylem ile Freud'un rahatlama kuramı için yaptığı açıklamaların örtüştüğü görülür. Şair, Keşfî'nin eşi üzerinden oluşturduğu mizah anlayışını bu latifede dozunu artırarak devam ettirir. Keşfî'nin eşi üzerinden bayağı bir dille ifade edilen bu latife rahatlama kuramı çerçevesinde ele alınabilir. Zâtî, latifeyi oluştururken kendi evlilik hayatının olmamasının verdiği bilinçaltı baskısıyla seçilen "rospılıklar" kelimesiyle karşısındakine saldırarak ruhsal enerji boşaltımını gerçekleştirir. Bu ifade şekli rahatlama kuramına hizmet etmesine rağmen mizah açısından ağır bir anlam içerir. Morreall, gerçek anlamda mizahın iyi ve hoş duygular etrafında ifade edilerek gerçekleştirileceğini savunur. Platon ise mizahı ahlak bozucu olarak görür ve olumsuzluk olarak ifade eder (1997:38).

⁴ Rospı: Fahişe (Bingölçe, 2011:134)

Zâtî'nin yukarıdaki beyitlerde kullandığı ifadeler daha çok ahlak bozucu nitelikte ve olumsuzluk üzerine kuruludur.

Lâṭîfe *işidüm; bir gün Keşfî ayıtmış: Bir hātūn aldım, şöyle māl-dārdur ki kār-bān-sarāylar, ḥammāmlar yapmağa kādirdür. Hemān bu rubā'îyi didüm Rubā'î:*

Keşfî hātūnı yapa ~ idi iki ḥammāmı eger

Ben anı görmesine nem var ise virür idüm

Birisi çifte biri yalıñız ola idi anuñ

Hele ben varup anuñ çiftesine girür idüm (Çavuşoğlu, 1970: 28-29)

Bu latifede Zâtî, mizah içeriğini Keşfî'nin yeni eşi üzerinden oluşturur. Keşfî eşinin hamamlar, kervansaraylar yaptıracak kadar zengin olduğunu etrafta anlatır. Bunu duyan Zâtî bu konuşmaların üzerine Keşfî ile alay etmek ve söylediklerine karşılık vermek için mizah içeriğini Keşfî'nin eşi üzerinden cinsellik konusuyla oluşturur. Zâtî hayatı boyunca geçimini sağlamak için çalışmak zorunda kalmış ve evlenmemiş bir şairdir. Bu yüzden bu latifede Keşfî'nin eşini çifte ve tekli hamam kültürüyle ilişkilendirerek anlatır. Bu ifadeler ahlak açısından olumsuz bir yapı teşkil etmekte ve mizah konusunun sınırlarının ne olduğunu sorgulatmaktadır. Şair, hayatındaki eksik kalmışlıkları dışa vurmaktadır.

Lâṭîfe *Bir gün Keşfî ayıtmış: Hātūnum devletümdür. Bu sözi işidicek hemān bu beyti didüm Beyit:*

Keşfî didükleri oğlan anıcaḳ 'avretini

Devletümdür dir imiş vāy s..eyin devletini (Çavuşoğlu, 1970: 29)

Zâtî, latifede karşısındaki kişiye argo ifadeler kullanarak hakaret eder ve rakibi üstünden sinirsel enerji boşalımını sağlar. Keşfî, bir ortamda eşi için "Benim devletimdir." diye iltifat eder. Bunu duyan Zâtî ise Keşfî'nin eşini, mizah yapmada araç olarak kullanır. Latifede kullandığı "vāy s..eyin devletini" ifadesinin cinsel içerikli ve argo tabirlerin ne kadar ağır olduğu görülür. Keşfî latife genelinde eşinden sürekli iltifatlarla bahsetmektedir. Belki de bunu bilinçli olarak yapmakta ve Zâtî'yi zayıf noktasından vurmaya çalışmaktadır. Hayatı boyunca evlenmemiş olan Zâtî'nin bu durum karşısında bilinçaltındaki cinselliği, beyitlere argolu bir dille aktarması eserde rahatlama kuramının ortaya çıkmasına zemin hazırlar.

Lâṭîfe *Amasiyyelü bir şā'ire var idi, Mihrî Hātūn dirlerdi, İstanbulda olurdı, ḳarımıṣ gitmiş ere varmamışdı, bākire idi. Paşa Çelebi bir 'aziz var idi; Ebū Eyyüb-ı Enşārî*

medresesinüñ müderrisi idi, bir gün Mihrî Hâtûnı istemiş ki ala, hatun idine. Ol dañi kıyıl olmamış. Ben dañi işitdüm, bu kıt‘ayı didüm. Kıt‘a:

*İşitdük istemiş Mihrîyi Paşa;
O pîre kendüyi rām eylesün mi
O miskîn bunca yıl oruç tutupdur
Eşek s..iyle bayram eylesün mi*

Bu kıt‘ayı işidüp, Mihrî Hâtûn merhûme ziyâde şafâ sürüp, nolaydı bu kıt‘ayı ben dimiş olaydum, dimiş. (Çavuşoğlu, 1970: 38)

Latifede yer alan mizah Mihrî Hatun ile Paşa Çelebi arasında geçen bir gönül meselesi üzerine kurulur. Kendine bir eş bulmak istemeyen Paşa Çelebi, hiç evlenmemiş bekâr bir kadın olan Mihrî Hatun ile evlenmek ister. Bunu duyan Zâtî ise Paşa Çelebi’yi aşağılayarak bir latife oluşturur. Paşa’nın Mihrî’yi istediğini ama bu durumu aşağılayarak Paşa’yı hayvanın organına benzeterek bir kadının bununla beraber olmaması gerektiğini söyler. Burada Paşa’ya karşı argolu bir ifadeyle oluşturulan rahatlama kuramının yapıları, kıtanın içinde yer alır.

Lâţîfe *Bir at can-bāzı oğlu var idi, Melek dirler idi, karşı görürdüm: gāh alaca, gāh aķ ata binerdi. Bir gün ben faķire bulış geldi: bir al ata binmiş, bir iki lâţîfe eyledi, ayıtdı: Mevlānā Zâtî, benî beyit diyüp ıtonatmalu olsañ ne dirdüñ? Hemān dem bu beyti didüm*

Aķ tavar ile yeter al ata bindüñ ey Melek

Şimdiden girü bunuñ torusına binmeñ gerek (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Zâtî, yukarıdaki latifede cinsellikle alakalı bilinçaltındaki bastırılmış duygularını mizah aracılığıyla ortaya koyar. Latifede atlara binen ve onlarla uğraşan bir at cambazı, Zâtî’den kendisi için bir güzel söz söylemesini ister. Zâtî ise sürekli ak ve al atlara binmektesin, artık bunları bırakıp torusuna binmen gerek diye karşılık verir. Beyitte ilk bakışta atlar üzerinden bir olay anlatıldığı görülür. Beyitte derin anlama bakıldığında ise cinsellik konusu karşımıza çıkar. Zâtî, latifede kullandığı “Şimdiden girü bunuñ torusına binmeñ gerek” ifadesiyle atlar üstünden imalı bir anlatım oluşturarak konuyu “oğlancılık” meselesine getirir. Şairin cambaz için kullandığı ifadeler bilinçaltının içerik oluşturmada ne denli etkili olduğunu gösterir.

Lâţîfe *Bir zemānda ekābīr-zādelerden biri bir nice çelebileri devlet-hānesine da‘vet eyledi ki ol gice bunlaru ‘ālī ziyāfet eyleye. Bu du‘ā-gūy-ı bī-riyāy-ı daḥi gice bize gelsün diyu ḥaber göndermiş. Aḥşam oliceḳ vardum devlet-hāneleri ḳapusına, iḳerüden bir bī-devlet çıḳdı, ayıtdı: Ḥōş geldüñüz, ammā şoḥet yarın giceye ḳaldı, yarın gice gelesiz. Gerçek sandum, döndüm gitdüm. Meger faḳīrden müte‘eşşir olmuş bir kimse var imiş, ol gelürse ben giderem dimiş, faḳīri şavmışlar. İrtesi, ḳazıyye ma‘lūm oldu, bir ḳıṭ‘a didüm gönderdüm. Ḳorḳularından ellişer aḳça cem‘ itmişler, sekiz yüz aḳça olmuş göndermişler, bunuñ ötesin dimesün kerem eylesün, dimişler. Ol ḳıṭ‘a budur Ḳıṭ‘a:*

Bilmezin ḥikmet nedür şoḥbetlerinden Zātīyl

Şavdılar bir lū‘b ile dün gice bir ḳaç bed-fi‘āl

Döne döne dürlü şüretlerle oynarlar meḡer

G.. lerine mum şoḳup mānend-i fānūs-ı ḥayāl (Çavuşoḡlu, 1970: 33)

Zâtî, latifede davet edildiḡi bir sohbet ortamından kendisinden hoşlanmayan birinin isteḡi üzerine yalan söylenerek uzaklaştırılmasını, argolu bir mizah dili kullanarak anlatır. Buradaki mizahın en önemli unsuru olan gülme eylemi, geri planda kalır. Şair, mizahı daha çok hezl boyutuna taşıyarak öfke ve kızgınlıḡı aktarma aracı olarak kullanır. Böylece sinirsel enerjiyi, eser aracılığıyla aktararak bir rahatlama yaşar. Zâtî, oluşturduḡu kıtada sohbetlerindeki hikmetini bilmeyen ve kötü işlerle uğraşan kişilerin onu bir oyunla başından savdıklarını argolu bir dille ifade eder. Bu anlatımı oluştururken sohbet ortamındakilere oḡlancılık ithamında bulunur ve bu ithamı o dönemde kullanılan “fānūs-ı ḥayāl” adlı eğlence aracından esinlenerek oluşturur. Ortaya koyduḡu mizah dilini gelişiḡüzel anlatımlarla deḡil planlı bir düşünce yapısına sahip tasvir ve benzetmelerle oluşturur.

Lâţîfe *Bir gün Çakşırcı Şeyḥī ile kaplıcaya giderdük. Biz çıkduk, ol çıḳmaz, yüzüp yorur. Bir oḡlancuḡa ayıtduk: Şeyḥīyi bilür misin? Ayıtdı: Bilürin. Biz ayıtduk: Saña bir beyit öḡretsek aña oḡıyı virseñ?.. Nola? didi. Bu beyti öḡretdük, vardı oḡıdı. Gördük, Şeyḥī gülerek çıḳa geldi. Beyit budur Beyit:*

Sever kaplıcayı Şeyḥī ziyāde

İḳinden çıḳduḡına rāzī olmaz (Çavuşoḡlu, 1970: 31)

Latife genelinde ele alınan konuya baktığımızda mizahi yapının oḡlancılık üzerinden kurgulandığı görülür. Zâtî kaplıcada gördüḡü Şeyḥī üzerinden “şehvet” duygusunu anlatır. Şeyḥī’nin kaplıcada erkekler bölümünde yüzmeyi sevdiğinden ve buradan herkes çıksa bile

onun saatlerce kaldığından bahseder. Zâtî bir oğlan aracılığıyla Şeyhî'ye bir şey söyler ve bunun üzerine Şeyhî havuzdan gülerek çıkıp yanlarına gelir. Zâtî, bu ifadeleri her ne kadar Şeyhî üzerinden anlatsa da bunlar Zâtî'nin bilinçaltının yansımalarıdır. Rahatlama kuramında da bastırılan duyguların ortaya çıkışıyla oluşturulan mizah anlayışı, latife genelinde işlenen konuyla paralellik gösterir.

Lâţîfe *Bir zemānda ekâbir-zâdelerden bir garrā dil-berle Ğalaţada şoĥbet iderdük. Muşāĥabet arasında çok dürlü leţāyif geçdi. Bu lâţîfelere ol çerāĝ-ı bezm-i cān germ oldı, egninde bir duĥānī firengī kaftān geyerdı, ayıtdı: Mevlāna Zātī şu kaftān senüñ olsun, yarın gel, odadan al, git. ‘Ale’s-şabaĥ vardum, ayıtdı: Şandukda senüñçün şaĥlanupdur, evde kimse yok, anaĥtar anamdadur, sen gelmek lazım degül, ben saña oĥlan ile gönderürin, didi. Ĥōş, didüm, gitdüm. Bir ay miĥdārı mā-beynde geçdi, gördüm göndermez, bu beyti didüm, gönderdüm; göricek kaftānuñ bahasın göndermiş, ol beyit budur Beyit:*

Bize ol ĥıl‘ati virmekde ne içün deprenürsin süst⁵

Eĝer bir kīr-i ĥar ola idi kaĥkar geydürürdün çüst⁶ (Çavuşoĝlu, 1970: 32)

Latifede Zâtî, bir mekânda sohbet ettiği insanlardan birinden kaftan sözü alır ve Zâtî'ye kaftanın kendisine gönderileceği söylenir. Aradan bir aya yakın vakit geçip söz verilen kaftan yerine başka bir kaftan gönderildiğinde Zâtî, içinde bulunulan durumu mizahi ve argolu bir anlatımla eleştirir. Birinci dizede kişiye kaftanı neden göndermek istemiyorsun “süst” yani “gevşek” ifadesiyle seslenmekte ve ikinci dizeye geçtiğinde ise üslubunu daha da ağırlaştırarak “kīr-i ĥar” ifadesiyle cinsel anlamda kötü söz söyleyip hakaret etmektedir. Ortaya koyduğu eleştiri şekli ile Zâtî, kendi içinde bir rahatlama gerçekleştirir.

Lâţîfe *Bir aĥ atum var idi, çok zemān idi benümle yār idi. Bir kelimātı şīrīn, suĥan-āferīn, zarīf ĥarīf ayıtdı ki; mevlānā Zātī senüñ tavaruñ ne ĥulı ne tavadur? Umardı ki aĥdur, mülāyimdür diyem. Bu mışrā‘la cevāb virdüm Mışrā‘;Kaı aĥdur başı bek kışduĝuñ yire girer tarp tarp* (Çavuşoĝlu, 1970: 32)

Zâtî, rahatlama kuramını latifelerinde genellikle cinselliğe baĝlı olan ifadelerle karşısındaki kişiyle alay ederek ve ona hakaret ederek işler. Bunu yaparken genellikle ahlak sınırı tanımaz, oĝlancılıktan cinsel hayvan tasvirlerine kadar her ögeyi kullanır. Bu tutum id,

⁵ Süst: Gevşek, zayıf, güçsüz. (Kubbealtı Lugati, erişim: 6 Temmuz 2023, <http://lugatim.com/s/s%C3%BCst#>)

⁶ Çüst: Çevik, atik. (Kubbealtı Lugati, erişim: 6 Temmuz 2023, <http://lugatim.com/s/C%C3%9CST>)

ego ve süperegö gibi bilinçaltında bastırılan davranış ve hislerin ortaya çıkması olarak yorumlanabilir. Kişinin bu sayede duyuşsal bir rahatlama gerçekleştirdiği düşünülebilir. Bu tutum mizahla birleştğinde ise rahatlama kuramı ortaya çıkar. Şair yukarıda atı ile ilgili söylenen alaylı bir ifadeye karşılık vermek için atı üzerinden cinsel bir tasvir yapar. Bu sayede karşısındaki kişiye doğrudan söylemek istediklerini mizah yoluyla aktarır. Mizahın latifede yer almasıyla da gülme eylemi gerçekleşir.

Lâîfe *Şehr-i İznîk’de Kuyumcı-zâde dirler bir zarîf harîf var idi; yüzinde çibanlar çıkardı, şûreti çirkîn idi. İznîk’de olan çelebiler aña üleşürler idi. Kimisi, yûri be cüdâm gökcekler, dirdi; kimisi, koy a şu miskîni, dirdi. Bir gün çelebilerün biri bunu gökçeklere katmak gerekdür diyu üleşdi, bedîhî bu beyiti okudum ziyâde hazz itdiler Beyit:*

Kuyumcı-zâdedür gökceklerinden birisi şehrûn

İnen seçme bu miskîni yâ illerden cüdâ mı olsun (Çavuşoğlu, 1970: 34)

Latifede mizah dilini bir başkasının içinde bulunduğu zor durum için kullanır. Şair, latifede İznîk’te yüzünde çıkan çibanlar yüzünden kendisiyle dalga geçilen bir kuyumcuzadenin durumunu aktarır ve onunla dalga geçenleri, eserinde mizah konusu olarak ele alır. Başka bir insana karşı gösterilen hoş olmayan bir tutum nedeniyle oluşan latifesini rahatlama kuramıyla izah etmek mümkündür. Kuyumcunun şehrin hoş insanlarından biri olduğunu, yüzündeki hastalığı onlarla dalga geçen insanlara atfederek bu zavallılar için kuyumcunun yerinden, yurdundan ve işinden ayrı kalmasının gerekmediğini anlatarak dalga geçenleri hastalığa benzetir. İçindeki öfke ve siniri mizah yoluyla boşaltır.

Lâîfe: *Bir gün Ferîdî bir ak kaftân geymiş, ard etegi balçık olmuş; yağmurlu gündi, gördüm, bu beyti didüm:*

Üç karış yer ardı kir olmuş Ferîdînün tamam

Yok mecâli dâmenin divşürmege rencûr⁷ imiş (Çavuşoğlu, 1970: 35)

Bu latifede Zâtî, Ferîdî’ yi kendisine rakip gördüğü için mizah dilini oldukça sert tutar. Ferîdî, beyaz kaftan giyip yolda dolaşırken kaftanının arkası çamur olur ve bunu gören Zâtî bu durumu fırsat bilerek Ferîdî ile dalga geçmek için “rencûr” kelimesini tevriyeli kullanarak rakibine oğlancılık atfeder. Şair, bu argolu, ağır ve sert mizah diliyle bilinçaltını doğrudan dışa vurmaktadır.

⁷ Rencûr: Pasif eşcinsel erkek (Bingölçe, 2011:134).

Lâîfe *Bir zemānda Balıkesirde Mustanşır-zāde sancağ begi idi. Anlarla muşāḥabet iderdük. Mashara Ḥasan dirlerdi bir nāzük, söz meydānında çābük kimse var idi. Balıkesir ovasında Kesek nām kıaryenüñ sipāhisi idi. Seferden bī-ḥuzūr olmış, ayıtdı? Bu sefer ne belādur, ḥuşūşā ki cānum derde mübtelādur, şimdengirü baña bir oturağ olaydı, ḥuzūr ideydüm didi. Ben ayıtdum: Ḥasan Beg şimdiye dek sipāhī idüñ, Kesegi yirdüñ; şimden girü mütevellī ol; oturak düş kaplucayı, murāduñ bul. Mustanşır-zāde bu lâîfeyi işidicek ğāyet şafā sürdi, fakire bir kaftān bağısladı. (Çavuşoğlu, 1970: 36-37)*

Zâtî, latifede Balıkesir’de bulunan bir Sancak Beyi’ni konu alır. Mashara Hasan denilen kişi, sefer zamanı seferden huzursuz olur artık savaşa gitmek istemediğini oturup huzur bulmak istediğini söyler, bunun üzerine Zâtî bu zamana kadar askerdin tezek yerdin bundan sonra kaplıcalarda kalarak muradını bul diyerek karşısındaki insana imada bulunur, kişinin itibarını zedeleyerek gülme eylemini oluşturur. Dönemin Osmanlı Devleti’nde kaplıcalar oğlancılık faaliyetlerinin yaygın olduğu alanlar olduğu için bu tasviri kullanır. Argolu bir dilde oluşturulan metin, cinsel içerikli ifadelerle rahatlama kuramı yapılarını bünyesinde barındırır.

Lâîfe *Bir zemānda Muḥarrem dirlerdi, ḥalk içinde ḥörmetlü, metā‘ı vaşlı kıymetlü, ḥüsn vilāyetinde devletlü, lebi sükkerden tatlu, sözi şehden lezzetlü bir maḥbûb var idi. Bu beyti aña okıyu virdüm. Beyit:*

Şol şeker leblerle şorsañ ḥālümü

Ben daḥi dilsem sizi şormak gerek

Çün buni işitdi, ne ḥōşça beyit olur didi. Gördüm şî‘rden şafālu, ben ayıtdum: Muḥarrem Çelebi saña bir ğazel disem bārī. Ol ayıtdı: Kātma karma olmasa, ḥayāl-i ḥāş olsa, şimdiki şā‘irlerüñ şî‘ri hep kātma kıarmadur. Ben ayıtdum: Be-hey begüm, nice idelüm, kıatmayınca olmaz. Ol ğonça bu sözi işidicek bülbül gibi söylerken gül gibi kıızardı ve ğonça gibi dem-beste oldu. (Çavuşoğlu, 1970: 37)

Latifede Zâtî, tamamen rahatlama kuramı üzerine bir anlatım oluşturur. Latife, cinsel içerikli olup dönem Osmanlı’sındaki oğlancılık meselesine atıfta bulunur. Zâtî, Muḥarrem Çelebi adında kişiye beyit okur ve devamında Muḥarrem Çelebi Zâtî’ den katma karıştırma olmadan kendisine özgü bir beyit yazmasını ister. Zâtî “katma karma” ifadesinden yararlanarak söz oyunuyla cinsel ilişki tasviri yaparak karşısındakine cevap verir. Bu

ifadelere bakıldığında Zâtî'nin bilinçaltında bulunan duygular, latifede ortaya çıkar ve bir tür rahatlama gerçekleşir.

Lâîfe *Bir zemānda bir simin-beden şīrīn-suhen dellāk var idi, hūsn ü melāḥat anuñla yār idi, adın işiden şoyunur tırāş olurdu, nām-ı şerīfī Dervīş Huseyn idi, ḥammāmına varan şōfīleri ḥalvete koyardı. Bir gün ḥammāmına vardum, kīsesini yuyup pāk eyledi, ayıtdı: Mevlānā Zātī; ayıtdı, ne dırsın sürüşdüreyin mi? Ben ayıtdum: Kīseñle kirümüzi almak istersin, eyü dellāksın, ammā kīsen seyrek, saña şıķı gerekdi, hem incerek gerekdi yoğına tuş gelmişsin. Çün bu lâîfeyi işitdi, ihtiyārsız fakīri kōcdı ve tırāş itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 37-38)*

Şair bu bölümde yine Osmanlı dönemindeki hamam kültürüne ve oğlancılık konusuna atıf yaparak rahatlama kuramına göre mizah dilini oluşturur. Osmanlı Dönemi'nde Hüseyin adında ünlü bir tellak bulunur. Bütün gençlerin, erkeklerin bu adamın hamamına gidip tıraş olup yıkanıp eğlendiği bilinir. Zâtî, hamama gidip tellakla cinsel içerikli sohbet eder. Tellak, imalı bir dille Zâtî'ye soru sorar. Soruya gelen karşılık yine cinselliği ima edecek şekilde olur. Buradaki kullanılan ifade yapıları, yazarın bilinç altındaki düşüncelerini ortaya çıkarır ve kullanılan yapılar rahatlama kuramının bir parçasını oluşturur.

Lâîfe *Bir zemānda Şarmaşık dirler bir zarīf ḥarīf var idi, ziyāde nāzūk yār idi, ben fakīr ü ḥakīre üleşür tolaşur idi. Bir gün ayıtdı: Be mevlānā Zātī, senüñle lâîfe itmeyüp saña tolaşmamağa ihtiyārum yok, bilmezüz ḥikmet nedür, didi. Hemān bu beyti didüm Beyit:*

Bize tolaşduğūñ bu şarmaşıksın

Ağacsızduñ⁸ ağaca tolaşursın (Çavuşoğlu, 1970: 38)

Latifede Sarmaşık adında bir kişi ile Zâtî'nin atışmasının cinsel boyutlara vardığı görülür. Sarmaşık adındaki kişinin Zâtî ile sürekli şakalaştığı anlatılır. Kişi, şaire seninle şakalaşıp uğraşmadan duramıyorum, bunun nedeni nedir? diye soru sormaktadır. Zâtî ise kişinin lakabından hareketle “ağacsızdın ağaca dolaşırsın” diyerek cinsellik içeren beyitle cevap verir. Bu da rahatlama kuramına bir örnektir.

Lâîfe *Bir zemānda bir bostāncı oğlı var idi. Kendüsi bāğ-ı cemāle tezerv, lâḫabı ırğañur serv idi. Bir gün dest-mālīn şeftālū ile toldurmuş, alup gider. Ben ayıtdum: Ey serv-i bāğ-ı cinān, şeftālū umar senden cān, bir şeftālū virseñ olmaz mı? Ayıtdı: Çiçeği burnunda ḥıyarum var, yemez misin? Ben ayıtdum: Bu senüñ ḥıyaruñuñ dibi ne yoğın, depesi gök ala,*

⁸ Ağac: Erkeklik organı, penis (Bingölçe, 2011: 19)

dibi kızıl ala; torusu arşlan başına beñzer, dibi eşek s..ine. Çün oğlan bunu işitdi bir kaç şeftālū virdi. (Çavuşoğlu, 1970: 38-39)

Zâtî, latifede mizah dilini cinsellik üzerine kurar ve bu cinsellik eserdeki diğer bölümlerden farklı olarak meyveler üzerinden ifade edilir. Bölümde şair ve bostancıoğlu arasındaki diyalog yer alır ve şair bostancıoğlundaki şeftalileri görüp ondan şeftali ister. Şairin şeftali istemesine karşılık bostancıoğlu da “hıyar” ifadesiyle bu cinsel anlatımı devam ettirir. Bu konuşmalar karşısında oğlan şeftaliyi verir. Aslında bir cinsel ilişki tasvirinin meyveler üzerinden bu şekilde oluşturulması, rahatlama kuramı öğelerinin eserde bulunmasına imkân verir.

Lâṭīfe *Bir zemānda bir kaç ‘azīz yārān cem’ olup ‘ayş u ‘işret iderdük. Bunlaruñ biri Memi Çelebi dirler bir merdüm-zāde; müdām elinde bāde, halk-ı cihān aña üftāde, kāmety serv-i āzāde, gönli gül gibi güşade idi. Ve ol meclisde bir bī-dil yolında ölmege maḥal, ğarrā güzel var idi, adı Pīrī; cümle ‘ālem esīri, cihāna gelmemiş nazīri. Aña Memi Çelebi ziyāde üleşdi, be-ğāyet bī-ḥuzūr eyledi. Ben ayıtdum: Memi Çelebi sen ziyāde yinisin, senüñ g..üñe bir ağır taş aşayduk, amma aşacağumuz taş aḳ olaydı. Çün bunu Memi Çelebi işitdi, incinmek şüretin gösterdi. Ben ayıtdum: Memi Çelebi incinme, ḥaṭā itmişin, iñen yini degulsin, bir ağırca ağac aşmak da olurmuş. Çün bu lâṭīfeyi işitdi, gül gibi gülmege başladı. (Çavuşoğlu, 1970: 39)*

Latifede erkek ağırlıklı eğlence meclislerindeki muhabbet ele alınır. Eğlence ortamlarında küfür, cinsellik hat safhada bulunur. Bu bölümde anlatılan ise Memi Çelebi ile Zâtî arasında geçen eğlence ve mizah ortamıdır. Ortamda herkesin hayranlık duyduğu bir gencin olduğu ve Memi Çelebi’nin bu kişi geldiğinde ona yakınlaşmaya çalıştığı görülür. Zâtî, bu duruma mizahi bir dille karışarak Memi Çelebi’nin ortamlarda yeni olduğunu argolu bir dil ile anlatarak eğlenir. Kullandığı ifadeler tamamen cinsellik içerir. Latifedeki mizahi dil, para karşılığı ilişkiye hazır birinin tasvirini çizer. Zâtî üslubunu daha da keskinleştirerek devam eder. Latifenin devamında Çelebi’nin gönlünü hoş tutarak gülme eylemini başlatır. Zâtî ile Memi Çelebi arasındaki atışma konusu cinsellik üzerine olduğu için latifede rahatlama kuramından bahsedilebilir.

Lâṭīfe *Bir zemānda bir tırāşı güzel dellāk-i bī-nazīr, cemāli māh-ı münīr, görenler olur esīr, Yūsuf nām ğulāmī var idi. Kul idi ammā Mısr-ı ḥüsnüñ pādīşāhı, güzeller anuñ sipāhı idi. Hammāmına varduğumuzca tatlu tatlu şuya düşmüş şeker gibi ezilürdük. Bir güzel siyāh perçemi var idi bil bekler yol başardı. Bende çekmiş bağlamış, başı üzeirnde ṭurur. Ben ayıtdum: Yūsufcuğum, yazuk, bu perçem ne ğünāh eyledi bağlarsın, benüm boyuma bendin*

gider, hem ne ġarrā perçem olur, ‘ömri uzun olsun, didüm. Ayıtdı: Mevlānā Zātī, eger begendünse saña aşlayalum. Ben ayıtdum: Yūsufcuğum eger yanuñda aşlamak cāyızse, ard cānibinden lūtf eyle ben aşların. Çün bu cevābı Yūsuf işitdi, āferīn didi. (Çavuşoğlu, 1970: 39)

Osmanlı döneminde hamam kültürü önemlidir ve eserlerde de sıkça işlenir. Zâtî, bu bölümde Yusuf adında bir tellağın hamamına giderek orada eğlenir ve yıkanır. Bu sırada erkeklerin ilgisini çeken Yusuf’la arasında cinsel içerikli, karşılıklı konuşmalar yaşanır. Zâtî, Yusuf’a taktığı siyah perçemi takmamasını ve ömrünün uzun olması gerektiğini söyler. Bunun üzerine tellak, “*begendünse saña aşlayalum*”, diyerek imalı konuşmalarla cinsellik yönünden Zâtî’ye karşı üstünlük kurma mücadelesi verir. Zâtî ise hazırcevaplılığıyla argo ile karşılık verir. Zâtî’nin oluşturduğu mizah dili, argo ve bağlamında değerlendirildiğinde eserin, rahatlatma kuramı çerçevesinde oluşturulduğu görülür.

Lâṭife *Bir ġün Bursada bir ġarrā dil-berle kablucaya giderken bir nice ‘avretlere uğraduğ. Ol dil-ber zen-bāre idi. ‘avretleri göricek ayıtdı: şatuluğ yarma yağalu gönlegünüz var mı? ziyāde murādumdur. Aralarından bir mütekellime ayıtdı: Sizüñ oyma yağa çıkalı bizüm yarma yağalarumuza kimse bakmaz oldı. (Çavuşoğlu, 1970: 42)*

Bu bölümde ise Zâtî ve arkadaşı kaplıca eğlencesine giderken bir grup kadınla karşılaşır. Zâtî’nin yanındaki kişinin kadınlara argo ifadelerle sataşması sonucu kadınlar da aynı şekilde cevap verir. Tamamen cinsel içerikten oluşan konuşmada her iki taraf da serbest bir şekilde, bir çekince göstermeden argo ifadeleri kullanmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla hem kadınlar hem de Zâtî’nin dostu aynı meslek grubundandır.

Lâṭife *Ḳādī-‘asker-zāde Meḥammed Şāh Çelebi dābbe dimekle ma‘rūf, şemāniyyede müderris idi. Bir ġün bu faḳīr ü ḥaḳīrūñ vefḳ eyledügin işitmiş; ayıtdı: Mevlānā Zātī bize bir vefḳ idi virseñ. Ayıtdum: Sulṭanum dünyevi mi yoḥsa uḥrevī mi olsun? Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdum: Bir āyet vardur, anı vefḳ ideyin. Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdım: رَزَقُهَا اللهُ عَلَى إِلَّا الْأَرْضُ فِي دَابَّةٍ مِنْ وَمَا⁹ çün bunu işitdi, gülmege başladı; ayıtdı: Mevlānā Zātī bana Dābbe diyeni bulsam depelerdüm, amma senüñ diyişüñden ziyāde ḥazḳ eyledüm. (Çavuşoğlu, 1970: 42)*

Latifede mahlas üzerinden mizah oluşturulur, şair sanatını kişi üzerinden icra ederek rahatlar. Metne göre Mehmet Şah Çelebi, “dabbe” mahlasıyla anılan biridir ve Zâtî’nin ettiği

⁹ “Yerde yürüyen hiçbir canlı olmamak üzere hepsinin rızkı Allah’ın üstündedir.” Kur’ân XI (Hud), 6

vefki duyar, Zâtî'den kendisine de vefk etmesini ister. Zâtî, “Dünyevi mi yoksa uhrevi mi olsun?”, diye sorar ve Mehmet Şah Çelebi'den “Dünyevi olsun.”, cevabını alır. Bunun üzerine Zâtî, Arapça ayet okur ve okuduğu ayetle karşısındaki kişiyi lakabı üzerinden kıyamet günü ortaya çıkacak yaratık olan “dabbe” ile ilişkilendirir. Herkesin rızkının Allah'tan geldiğine değinerek eğlenir. Eleştiri her ne kadar sert olsa da Mehmet Şah Çelebi, Zâtî'nin üslubundan hoşnut olur. Mizah dilinin içeriği kötü ve karşısındaki kişiyi aşağılayacak dahi olsa şairin üslubu ile birleşerek gülünç olma, gülme durumunu ortaya çıkarır ve iki tarafın da eğlenmek suretiyle rahatlama sağlar.

Lâṭife *Mevlānā Keşfî ‘avreti canibinden tonatduğımı işidüp, güç gelüp ayıtmış: Hüneri var ise şan‘atumdan tonatsun. Ol vakit ma‘cuncı idi, hemān bu beyti didüm Beyit:*

Ma‘cuncı Keşfiye ne var ol hoşkada¹⁰ didüm

Qalmadı nesne şutdum anı beng¹¹ idi didi (Çavuşoğlu, 1970: 29)

Latifede Zâtî, Keşfî'nin sanatını mesleği ile ilgili kavramlar kullanarak eleştirir. Hokka, mürekkep konulan alet olduğu gibi uyuşturucu maddelerin de konulduğu kaptır. Şair, Keşfî'nin sanatçı olarak kaleminde etki olmadığını, geçici keyif veren maddelerle ilişkilendirir. Gerçek sanat eserleri geçici değil kalıcı olanlardır. Zâtî, hokkanın temel anlamını da argo anlamını da çağrıştıracak şekilde kullanarak mizahını oluşturmaktadır. Böylece Keşfî'nin şairliğine ağır söylemlerde bulunarak içsel denetim mekanizmasını serbest bırakır.

3.2.3. Uyumsuzluk kuramı bağlamında Zâtî'nin *Letâiyî*'inin tahlili

Uyumsuzluk, dengesizlik içeren bir eylem sonucunda ortaya çıkan durumdur. Morreall eserinde “Genel olarak olması beklenen ile olan arasındaki ilişki üzerinde yoğunlaşan uyumsuzluk teorisi, gülmenin kaynağını “umulmadık, mantıksız veya şöyle ya da böyle uygunsuz olan bir şeye karşı gösterilen zihinsel tepkilerde aramaktadır” (1997: 24) ifadesiyle anlatır. Türkmen de “Uyumsuzluk teorisinin özünde, olaylar/durumlar arasındaki kalıplaşmış sebep-sonuç ilişkisinin kırılması saklıdır” (2002: 372) şeklinde yorumlar.

¹⁰ Hoşka: Kadınlık organı, vajina (Bingölçe, 2011: 85).

¹¹ Beng: Ban otu denilen bitki ve bunun afyon gibi uyuşturucu, keyif verici tohumu. (Kubbealtı Lugati, erişim: 6 Temmuz 2023, <http://lugatim.com/s/beng>)

Zâtî'nin *Letâiyî*'inde beklenenden farklı bir son ile uyumsuzluk yaratma yoluyla mizahı gerçekleştirdiği görülür.

Lâîfe *Bir zemānda ziyāde kulağum ağırdı, hayli zahmet çekdüm. Keşfî işitmiş, aña hıukme eyüdü, diyu lâîfe itmiş. İllā kendünün başı kel idi, bu beyti didüm gönderdüm Beyit:*

Keşfî fakîre hıukne eyüdü aña dimiş

Kel nesne bilse başına olurdu çaresi (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Latifede Zâtî'nin bir süredir kulak ağrısı çektiği anlatılır. Keşfî ise Zâtî'nin kulak ağrısı için şırıngayla kulağını temizletmesi gerektiğini söyler. Hastalık insanı zayıf gösteren bir durumdur. Hastalığının da kendisini zayıf gösterdiğini düşünen Zâtî “*Kel nesne bilse başına olurdu çaresi*” ifadesiyle verilen tavsiyeyi umursamayıp rakibinin de aslında kendisiyle aynı hâlde bulunduğunu göstermeye çalışır. İlk bakışta beyitte Zâtî'nin hastalığı gereği Keşfî'nin kendisine yaptığı tavsiyeyi dinleyecekmiş gibi bir izlenim yarattığı görülür. Alt mısraya geçildiğinde ise tam tersi, alışılmadık bir ifadeyle hastalığı arka plana atarak oluşturduğu uyumsuzluk sayesinde Keşfî üzerinden gülme eylemi gerçekleştirir.

Lâîfe *Babam merhūmdan kalmış bir bāğum var idi, üzümünün her dānesi bir şîşe şeker şerbetine beñzerdi, İskender anı görse Āb-ı Hayāt taleb itmege gitmezdi. İki harîf var idi, birine İt İskender, birine Kuş Kāsım dirlerdi; yolları ol bāğa uğramış, vāfir üzüm yimişler, geldiler, benden hālāllığın istediler. Ben ayıtdum: Anuñ ne hālāllığın istemek gerek, anı babam mehūm dikdügi vaqtin it yisün, kuş yisün, dimişdür. Bu lâîfeyi işidüp gülüşerek gitdiler.* (Çavuşoğlu, 1970: 40)

Latifede yer alan mizahi dil, uyumsuzluk kuramını içinde bulundurur. Şair, ilk önce babasından kalan bağın güzelliğinin tasvirini “İskender ve ab-ı hayat” ifadeleriyle yapar. Bağdan geçerken İt İskender ve Kuş Kasım lakaplarıyla anılan iki kişinin bağından üzüm yediğini ve daha sonra kendisinden helallik istediklerini aktarır. Buraya kadar her şey düzgün bir metin yapısı ile kurgulanır. Her şey bu kadar uyumlu ve olumlu giderken Zâtî: “Bunun için helalliğe gerek yok babam zaten bunları dikerken it yesin, kuş yesin” diyerek kişilerle eğlenir. Zâtî'nin helallik istemelerine karşı verdiği uyumsuz cevapla gülme eylemi ortaya çıkar.

Lâîfe *Bir zemānda Merhūm Revānî Çelebi harāca gitmek istedi, bu beyit ol vaqtin vāki' oldı Beyit:*

Harāca gitmek isterseñ yarar yoldaşlarla git

Revānî b.. yedi çokdur şakın yolda seni yirler (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Yukarıda aktarılan latifede Zâtî, haraca gitmek isteyen Revânî üzerinden mizah gerçekleştirir. Bunu mizah kuramlarından biri olan uyumsuzluk kuramını ortaya koyarak gerçekleştirir. İlk olarak birinci mısrada Revânî'ye haraca gidecekse işine yarayacak güvenilir insanlarla gitmesi gerektiğini tavsiye eder. Bu ifadeyle bir beklenti yaratır, ikinci mısrayı da bu beklenti çerçevesinde oluşturur. İkinci mısraya bakıldığında ise Zâtî'nin Revânî için “b..” ifadesi kullandığını ve onun “b..” olduğunu ifade ederek beklenilenin tam aksine bir anlatım ortaya koyar ve gülme eylemini ortaya çıkarır. Bu kurduğu beklenmedik yapılarla uyumsuzluk kuramı dediğimiz konuya eserinde yer verir.

Lâṭīfe *Revânî Çelebi atdan düşüp ayağı unduğu dem bu beyt-i lâṭīfe-güne vâkı' olupdur*
Beyit:

Ḳazâ gelmezdi nâ-ehle Revânî

Saṇa geldi şıdı İblîs ayağın (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Latifede Zâtî, attan düşen Revânî Çelebi hakkında bir beyit söyler. Anlatıma başlarken her şeyi olağan şekliyle anlatır ama anlatımın sonuna geldiğinde Revânî Çelebi'nin attan düşmesini tam tersi nedene bağlayarak ona atfettiği sıfatların tam tersini atfeder. Böylece uyumsuzluk kuramı aracılığıyla gülme eylemi ortaya çıkar.

Lâṭīfe *Bursada, Çakşırcı Şeyhî dirlerdi, bir nâzûk yâr var idi. Bir uzun şakalı var idi, inüp t..ğına irişmiş idi. Bir gün başçı dükkânında paça yemiş, artan yağın şakalına sürmüş, çerâğ fetîli gibi par par yanar, anı görüp bu beyti didüm* *Beyit:*

Şakaluña yine yağ değmiş ancak

Şakın billâhi ey Şeyhî sıçandan (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Latifedeki konuyu Zâtî, Şeyhî'nin uzun olan sakalı üzerine oluşturur. Beyit öncesi giriş bölümünde “*Bir uzun şakalı var idi, inüp t..ğına irişmiş idi.*” argolu ifadesiyle sakalın uzunluğunu tasvir eder. Bu tasvir sonrası Şeyhî'nin içtiği paça çorbasının yağının sakalına bulaştığını gören Zâtî, mizah ve gülme eylemini gerçekleştirecek belli bir beklenti oluşturmak için ilk mısrada sakalına bulaşan yağdan bahseder. İkinci mısrada ise oluşturulan beklentinin tersine argo ifadeler kullanarak uyumsuzluk durumu oluşturur. Yağlı uzun sakalına olumlu bir tavsiye vermek yerine sıçanlardan bahsederek gülme eyleminin gerçekleşmesini sağlar.

Lâṭīfe *Bir zemânda İstanbulda remmâl idüm. Leb-i deryâya seyre vardum. Deryânun dil-i mü'min gibi derûnı şâfî, gam-gin gönülleri açmağa bîrûnı kâfî, kızmış bedenlere âbı*

şâfî. Temâşâ iderken bir lâtifî-güy, kelimâtî dil-cüy, adı Pîrî, tekellümde yok nazîrî, bir gözi sefîd hayâlât-ı sinîd eyler harîf var idi dîde-i sefîdî gibi nâ-gâh çıkageldi, gördi ki deryâ yüzün temâşâ iderin, ayıtdı: Mevlânâ Zâtî remilden ferâğat eylemişsin gibi şuya bakıcılığa başlamışsın. Ben de ayıtdum ki remilde âdemüñ kıvılcık mankır ile gözün bozardurlar, ola ki bunda ağ akça ele gire ve hem baklacılık da eylesem gerekdür, müşteri bulunmaya mı? çürük baklanuñ kör alıcısı olur. Çün bunu işitti, harîf gülerek çavdı. (Çavuşoğlu, 1970: 35)

Latifede mizahi kurgu, denizi izlerken Pîrî adında bir adamın şaire laf atmasıyla başlar. Pîrî, denizden göndermeyle Zâtî'ye kum falını bırakıp su falıyla mı uğraşıyorsun, diyerek dalga geçer. Zâtî ise insanların kıvılcık parasının gözünü yorduğundan bahseder, yani aslında bir yandan beyit üzerinden kazandığı paranın düşük ve falcılığın yorucu bir iş olduğunu aktarır. Bir yandan da burada durarak bakla falına gönderme yapar, bu işten daha çok kazanırım diyerek Pîrî'ye laf atar. Bingölçe'de "baklacılık" kelimesi argoda kadın anlamında kullanıldığı için Pîrî'yi de hayat kadını olarak tasvir eder (2011:31). Latifenin sonunda söylediği "Çürük baklanın kör alıcısı olur" sözüyle başta kurduğu olumlu ve uyum içinde ilerleyen yapıyı karşısındakine şaşkınlık uyandıracak şekilde uyumsuz bir yapıya çevirerek gülme eylemini gerçekleştirir.

Lâtifî *Bir zemânda Leglek Seyyid dirler bir emîr var idi, mansıbına Kâdî 'arz virmiş. Bir kimse daği var idi, Ahi Hasan dirlerdi, anuñ mansıbına daği 'arz virmişler. 'Arz getürenler Kâdî-askere şunmuşlar. Kâdî -asker efendi fakîre adam göndermiş, vardum, du'â eyledüm. Ayıtdı: Bir kaç kimsenün mansıbına kâdîları 'arz virmiş, birini sen al. Ben daği mezkûr Hasanla Leglegin mansıbın talep itdüm. Efendi ayıtdı: Yâ Hasan ne yisün? Ben ayıtdum: Hasan ağı yisün. Güldi, ayıtdı: Anı koy a, ben ayıtdum: Leglegüñ yirin virüñ. Efendi ayıtdı: Yâ Leglek ne yisün? Ben ayıtdum: Leglek yılanı yisün. Efendi ayıtdı: İki su 'ale iki cevâb virdüñ, mansıb degül dünyâ deger. Leglegüñ yiri iki karye idi, on bin biñ beş yüz altmış akça yazardı. Efendi Sultân Selîm Hazretlerine 'arz itdi; bu lâtifeyi bile. Hış gelmiş, ol köylüleri bana şadağa eyledi. (Çavuşoğlu, 1970: 36)*

Latifede uyumsuzluk kuramının oluşturulma şekli örneklenir. Zâtî, önce tayin konusu ile giriş yapar. Leglek Seyyid ve Ahi Hasan adındaki kişilerin atanması için kâğıt gönderilir. Bu atamalardan Zâtî'nin de faydalanması istenir. Zâtî, bu duruma cevap olarak Ahi Hasan ve Legleg'in haklarını ister. Bunun üzerine karşındaki kişinin Hasan ve Leglek ne yesin? sorularına Zâtî, zehir ve yılan yesin diyerek mizah dolu bir cevap verir. Bu cevaplara istinaden Sultan Selim hazretlerine kadar konu gider ve latifede bahsedilen yerler Zâtî'ye

sadaka olarak verilir. Burada başta anlatılan hikâye sıradan bir durum olarak aktarılır. Sonrasında ise Zâtî, oluşturduğu hikâyenin devamında tam tersi cevaplar vererek ortaya bir güldürü eylemi çıkarır ve uyumsuzluk kuramının yapılarını ortaya koyar.

Lâîfe *Bir gün şöhetde yārān pāk-dāmānlık bahşin itdiler. Küçük dirler bir dervîş-zāde var idi; zemānında gözleri ‘ayyār ve kendü şīve-kār idi. Şabā gibi esdi şavurdt, üzerine toz kondurmadi. Ayıtdı: Mevlānā Zātî beni küçükken bilür, niçe bilürse söylesün. Ben ayıtdum: Gerçek bir şahib-i tekye dervîşün oğlu idi. Babası yirinde bu otururdu. Tekyelerine bir muḳallaḳ müsāfir gelse ḳalkar oturduğu yeri aña gösterürdi. Ol müsāfir başın şoḳar ḥōş geçerdi. Ve daḥi ḥalkalu sofrayı önine getirürdi. Müsāfir burnın baturı döger idi, oḥ vāy ne lût olur bir taḳımı bir kızıl deger idi. Çün yārān bu lâîfeyi işitdiler, ziyāde feraḥ oldılar. (Çavuşoğlu, 1970: 36)*

Zâtî latifede, geçmişten beri tanıdığı, gözleri görmeyen bir derviş hakkındaki düşüncelerini ele alır. Derviş, Zâtî’nin kendisi hakkında neler bildiğini söylemesini ister. Zâtî ise mizah metnini uyumlu yapılar üzerine kurar, devamında ise “müsāfir gelse ḳalkar oturduğu yeri aña gösterürdi. Ol müsāfir başın şoḳar ḥōş geçerdi.” yaptığı tasvirler ile dervişe oğlancılık atfeder. Bu şekilde bir anlatımla olumlu başlayan bir metin yapısının birdenbire tam tersi bir ifade akışı ile devam etmesi, uyumsuzluk kuramının ortaya çıkmasını sağlar.

Lâîfe *Bir zemānda Kıızıl Ahmed oğlu Mîrzā Beg bir cennet-mişāl çayırda çāderle otururdu. Vardum bir ḳaşıde iletdüm ve çāderi temāşā eyledüm. Bir güzel mûnaḳḳaş çāder ki hemān cennet köşkine beñzer. Ben ayıtdum: Sultānum hemān cennete girmiş mü’mine dönmişsin, ne güzel çāder olur, diyu arḳamı direğine ḫayamışdım. Ol ayıtdı: Mevlānā Zātî bu çāder Hindüstāndan gelüpdür. Şol arduñdaḡu direk Hindistān ḳozı ağacıdur. Döndüm diregi ḳoḡdum. Ayıtdum: Sultānum gerçek dirsiz; ıssı ot ile perverde olmuş. Ancak hemān Mîrzā Beg gülmege başladı, zîrā meşeldür ıssı ot ile ıssı büzüğine dirler. Ayıtdı: Mevlānā Zātî seni az nesne ile şavsam gerekdür, ammā vāfir bahşiş ideyüm. Ben ayıtdum: Nolaydı bu lâîfeyi itmeyeydüm. Ol ayıtdı: Niçün? Ben ayıtdum: Sizi yogına oturtdı. Biraz buña daḥi güldi, vāfir ‘aḫā itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 37)*

Latifede mizah bir eşya üzerinden gerçekleştirilir. Oluşturulan mizahi yapı uyumsuzluk kuramının özelliklerini kapsar. Oluşturulan metnin ilk bölümünde Zâtî, Mirza Bey’in çadırına gider ve bu çadırı beğenerek çadırı cennet bahçesi gibi, kendisini de cennete giren kişi olarak tasvir eder. Mirza Bey, çadırın Hindistan’dan geldiğini ve çadır direğinin Hindistan’dan bir ağaca ait olduğunu söyler. Zâtî ise karşısındakini onaylayıp “ıssı ot” ile

yetişmiş şeklinde cevap verir. Tam bu noktada Mirza Bey kahkaha atarak kokladığı ağacın “İssi” ifadesinin aslında makat anlamına geldiğini söyler. Bunun üzerine Zâtî de “sizi yoğına oturttdı.” ifadesiyle karşılık vererek gülme eylemini oluşturur. Olağan hikâye yapısıyla başlayan anlatı, birden zıtlık ve argolu anlatıma bürünerek uyumsuz bir yapıya doğru yönlendirilir.

Lâtfefe *Bir zemānda Ferruhî ile Vefā-zādede olurduk. Gündüzin řāyim olur, gice ekābir evine varurđı. Ben ayıtdum: Ey Ferruhî, hōř řasīs řarīfsin, aķça şarcanmamağ içün gündüz oruķ şutarsın, gice ekābir evine gidersin. Ferruhî ayıtdı: Mevlānā Zātî, çün oruķ şutduğımı şissetümden şutarsın; giceler řabāha değin namāz kılurın, benüm namāzumdan ğayrı babamuñ oęlancuķdan beri yüz yigirmi yaşına dek kılaceğı namazı bile kıldum, aña ne dirsın? didi. Ben ayıtdum: Ol da ziyāde řissetüñdendür ki; babañ öliceķ kimseye ıřķāt-ı řalāt¹² virmeyeyin, mālı baña şalsun dirsın. Bunı Ferruhî işıtdi, şol şadar güldi ki vaşfa ķābil değül. (Çavuşoğlu, 1970: 39)*

Yukarıdaki latifede Zâtî ile Ferruhî arasındaki konu cimriliktir. Zâtî, Ferruhî ile sohbet eder. Zâtî Ferruhî’ ye gündüzleri oruķ tutar geceleri de ekābir evinde bulunursun, ne kadar da cimri bir herifsin diye söylenir. Ferruhî ise orucunu dinimden tutarım geceleri sabaha kadar namaz kılarım, babamın çocukluktan yüz yirmi yaşına kadar kılaceğı namazı kıldım diyerek övünür. Zâtî de bunun üzerine baban ölünce “ıřķāt-ı řalāt” vermemek için kendisine kalaceğını düşündüğünden diye düşündüğünden için babasının yerine de ibadet ettiğini söyleyerek yine konuyu mizah ile cimriliğe bağlar. Metinde kurulan bu mizah yapısı uyumsuzluk kuramıyla uyuşur. Başta olumlu giden bir konuşmada birdenbire eğlence söz konusu olur ve uyumsuzluklar kurularak gülme oluşturulur. Oluşturulan, metin dönem kültüründen izler sunar. Ekābir evleri, Ramazan'da sahur vaktine kadar açık kalan, insanların gelip yemek yediği yerlerdir. Bu geleneğe latifede yer verilerek bir mizah unsuru olarak kullanılır.

Lâtfefe *Bir gün ‘Alî Pařa merħūm şapucı göndermiş, ben faķîr ü řaķîri istemiş. Vardum gördüm; Pařa B..1 dirler bir şarîf var idi, anuñla şaşranc oynar. Pařa beni gördüği gibi ayıtdı: Mevlānā Zātî, benüm hālümden senüñ řaberüñ yoķdur, bunadum b..’umla oynarın. Ben ayıtdum: Sultānım, b..uñuzla oynaduęuñuz şayırmaz, tek önegülük itmen, ta‘līm idenlerüñ ta‘limin řutuñ, sizi Pařa B..1 yenmesüñ, önegüyü b..’lı yeñer dirler. Pařa bu lātfefeyi işıdiceķ ziyāde güldi. (Çavuşoğlu, 1970: 42)*

¹² İřķāt-ı řalāt: Namaz borçlarının düşürölmesi işlemin (Koç, 2022: 69-70)

Latifede mizah oluşturmak için anlatımda uyumsuzluk oluşturarak gülme eylemini ortaya çıkarmak amaçlanır. Zâtî, Ali Paşa'nın yanına gittiğinde onun Paşa b..u denen bir herifle satranç oynadığını görür. Ali Paşa "Hâlimin nasıl olduğunu bilmezsin b...mla oyun oynarım." diyerek latife eder, Zâtî, Paşa b..u denilen kişinin adını kullanarak imâlî bir dille mizah oluşturur ve "Bokunuzla oynadığınıza üzülmem, bokunuzu yenmeyi bildiğinize üzülürüm." der ve ekler "Talim edenlerin talimi tutun sizi Paşa b... yenmesin b... bile Ali Paşa'yı yener derler" diyerek gülme eyleminin oluşmasını sağlar. Ali Paşa bu söze ziyadesiyle güler. Böylece uyumsuzluk kuramına göre metinde anlamca birbirleriyle uyuşmayan kelime yapıları kullanılarak birden gülme eylemi oluşturulur.

Lâṭife *Bir zemānda Koçı Beg nām bir ‘azîz var idi, dört mülakḳab kimesne anuñla yār idi. Biri za‘îf ḥarîf idi; Na‘nā Çübı dirlerdi, illā yavuz kimesne idi. Biri bir danḳazca ḥarîf idi; Koç ṭ.. ağı dirler idi. Biri bir lep ṣ..dı ḥarîf idi; Fil B..ı dirler idi. Biri nāzūk kimesine idi; be-hey ādem diyu söylerdi, ol sebebden ana Ādem dirler idi. Bir gün Fil B..ına Koç ṭ.. ağı incinmiş: bunu ben öldürin, yirin nice olursa olsun demiş. Yārān ayıtmış: Ol bir büyük kimse, sen bir mikdārsız ḥarîf, anı nice yirsin? Ol da ayıtmış: Na ‘nā Çöpi baña yoldaşlık ider, ikimüz yirüz. Bunu mezkūr Ādem işitmiş, bu fî‘le incinmiş. Koçı Bege daḥi bu ḳazıyye ma ‘lūm olmuş. Ādeme ayıtmış: Sen neye incinürsin, anlar ne eylerlerse eylesünler? Bunu faḳîr işitdüm, bu beyti didüm, Koçı Bege okuyı virdüm, be-ḡāyet ḥazz idüp bir ḳaftān virdi Beyit:*

İncinse ‘aceb midür anuñ fî‘line Ādem

B..ı çöp ile yimege başladı ṭ..aguñ (Çavuşoğlu, 1970: 33)

Bu bölümde ise Zâtî kişilerin lakapları üzerinden bir anlatım oluşturur. Bölümün başında kişileri ve lakaplarını tanıtır. Devamında ise kişilerin lakapları ile yaşanan bazı olayları ilişkilendirerek uyumsuz, hayal etmesi ve kavraması zor bir anlatım oluşturur. Uyumsuzluk kuramına göre bu ve benzeri anlam bağlantılarıyla metinde mizah oluşturulur ve gülme eyleminin ortaya çıkması sağlanır.

Lâṭife *Bir zemānda Balıkesreye sancaḳ begi geldi, ḡāyet ḥasīs ḥarîf idi, yanından bir manḳır çıḳsa cānı çıkar şanurdi. Bir ḳaṣīde didüm cāyize virmedi. Beni ṭonatmışsın, yalan söylemişsin, didi. Ben ayıtdum: Gerçek söylense nense ḥāşıl olur mıdı? Olurdi. Bu ḳıṭ‘ayı dildüm, okudum, ziyāde ḥazz itdi, vāfir cāyize virdi Ḳıṭ‘a:*

Geldi bir server-i kerem kānı

Kereminden cihānı itdi ḡanī

Lûtfi şöyle lâîfdür kim anuñ

Kimse görmez leîâfetinden anı (Çavuşoğlu, 1970: 33-34)

Bu bölümde Zâtî, bir Sancak Beyi'nin cimriliğini anlatır. Buradaki anlatım tamamen uyumsuzluk üzerine kurulu olup gülmeyi ortaya çıkarmak için oluşturulmuştur. Şair, ele alınan bölümde cimriliğiyle tanınan birini eli bol, zengin ve kerem sahibi bir insan gibi anlatır. Son iki satırda ise aslında cimriliğiyle dalga geçtiğini ifade ederek gülünç bulduğu durumu açıklar.

4. ZÂTÎ'NİN LETÂYİF'İNDE MİZAH YAPMA ARAÇLARI

Mizah, dilin anlatım imkânlarını çeşitli sanatları da içinde barındırarak ele alınan konuyu, kişiyi, durumu vb.ni komik, gülünç hâle getirmek için kullanır. Tanç, gülüncü ortaya çıkarmada farklı yöntem ve tekniklerin bulunduğunu ifade eder. Komiği ortaya çıkarmak için insanda mizah yeteneği ve cesaretin olması gerektiğini, ikisinin birleşimi sonucu eserin iç dünyanın dışı vurumu olarak ortaya çıkacağını aktarır (2020: 90-120). Usta ise gülmecenin ortaya çıkışının dilin komiği anlatması ve dilin komiği kendi yaratması şeklinde iki türde olacağını anlatır. Dilin komiği kendi yaratmasıyla eserin mizahçı tarafından kelimelere duygu yüklemekten sadece güldürmeyi ve mizahı amaçlayan bir teknikle oluşturulduğunu ifade eder. Bu teknik sonucunda ise komiğin toplumdan topluma değişmeyip sadece içinde bulunduğu topluma ait bir gülmece esere dönüştüğünü anlatır. Bunu yaparken de şiir dilini duygu yükünden arındırır ve dil oyunları ile şiirde anlam katmanları oluşturarak sadece gülmeyi amaçlayan mizahi yapıyı kurgular (2005: 80-81). Bu bağlamda eser dilin komiği kendi yaratması şeklinde ele alınarak incelenmekte ve gülmecenin ortaya çıkışında araç olan dil oyunları eşliğinde aktarılmaktadır.

4.1. Küfür/Kötü Söz/Argo

Küfrün kelime anlamına bakıldığında çeşitli tanımlarının olduğu görülür. *Türkçe Sözlük*'te “sövme, sövmek için söylenen söz, sövgü” (1998: 1433) olarak ifade edilir. *Büyük Türkçe Sözlük*'te ise “çirkin, ayıp ve kaba sözler söyleme” (2014: 1099) şeklinde tanımlanır. Küfür geniş içerik ve etki alanına sahiptir. Bu kapsamda üstünlük, rahatlama ve uyumsuzluk kuramı gibi birçok mizah kuramına, eserlerde mizah dilinin nasıl yapılandığı hakkında inceleme alanı sunar. Küfür, olumlu ve olumsuz duyguların aktarımı için kullanılan en etkili yollardan biridir.

Küfür eylemi, sözcükler aracılığıyla oluşturulan bir rahatlama ve üstünlük çabasıdır. Küfrün altında yatan derin manada rakibin alt edilerek bu durumdan haz alma düşüncesi yatar. Buna bağlı olarak da küfretmenin saldırıda kullanılan güçlü bir silah konumunda olduğu söylenebilir. Şair, mizah dilini oluştururken bu silahtan yararlanarak eserinde kullandığı mizah yapma araçlarını çeşitlendirir ve muhatabı karşısında hangi duyguyu öne çıkarmak istiyorsa, küfür dil aracılığıyla, ona yönelir. Yalçın ve Bozkurt makalesinde:

“Yaratıcı küfür olarak nitelendirilebilecek bazı küfürler, ince bir zekânın ürünü olarak ortaya çıkar. Bir tehdit unsuru olan küfür, küfreden açısından bir iktidar alanı olarak da görülür. Çoğu zaman bir iktidar aracı olarak görülen erkek cinsel organı ile kadın cinselliği üzerinden bir saldırıya geçilir. Sin-kafli küfürlerle kadın bedeni aşağılandıktan sonra erkek, gücünü ifade etmek suretiyle kendi üstünlüğüne vurgu yapar.” (2020: 830)

şeklindeki yazılarıyla küfür dilinin etkisini ifade eder. Zâtî, *letâyifnâme*’sinde mizah yapma aracı olarak argoya, küfre, kötü söze sıkça yer vermektedir.

Mizah dilinin kullanım zamanlarının bütününe bakıldığında ortaya konulan ürünün içerisinde ölçü fark etmeksizin argoya her zaman yer verildiği görülür. Argonun mizah dili içerisindeki önemini de Usta “Argoyu da küfrü de mizah sınırları içine çeken kullanımdaki zekâ pırıltısı, buluş, ironi ve taşı gedğine koyma gibi özellikleri” (2009: 101) ile açıklar. Argonun kullanım alanı yazarın mizacı, zekâsı, eserin konusu ve eserdeki kişilerin özellikleri çerçevesinde oluşur.

Lâîfe *Mevlânâ Keşfî ‘avreti canibinden tonatduğımı işidüp, güç gelüp ayıtmış: Hüneri var ise şan‘atumdan tonatsun. Ol vakit ma‘cuncı idi, hemân bu beyti didüm Beyit:*

Ma‘cuncı Keşfiye ne var ol hoşkâda didüm

İkaldı nesne şutdum anı beng idi didi (Çavuşoğlu, 1970: 29)

Latifede Zâtî, rakibi olarak gördüğü Keşfî’yi beytinde argo ifadeler kullanarak afyon benzeri madde kullanıp konuştuğunu ve kafasının yerinde olmadığını söyler. Bu sayede sözünün bir öneminin olmadığını anlatır.

Lâîfe *Bir gün Çakşırıcı Şeyhînün dükkânına varduk üç kişi, bir tar dükkânı var, güc ile şıgduk, ol demde bu beyti didüm Beyit:*

Büzük deñlüce yire otursın

Güc ile şıgdı ey Şeyhî üçümüz (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Zâtî, latifede argo ifade kullanarak metinde ele aldığı konunun arkasını doldurur. Zâtî’nin arkadaşlarıyla Çakşırıcı Şeyhî dükkânına gider ve dükkânına girdiğinde kendileri için küçük olduğunu görür. Bunun üzerine kendilerini böyle bir dükkânda ağırladığı için “büzük” argo ifadesiyle rakibini aşağılar.

Lâîfe *Bir zemânda eyü mürekkeb işler Memi nâm bir harîf var idi. Dükkânına mürekkeb almağa vardum, Kîr-i Har dirler bir kâtib var idi, ol da geldi. Hemân Memi kalıup Kîr-i Hara koyu mürekkeb virdi. İhtiyarum kaldı bu beyti didüm Beyit:*

Mürekkepci Memi bilsem senüñ ol Kîr-i Ħar neñdür

Aña ħurduñ koyı virdün baña döñdün durı virdün (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Zâtî latifede Mürekkepçi Memi adındaki kişinin başka bir müşteriye daha iyi mürekkep verdiğini görünce beyitteki eleştiri şiddetini arttırmak için “*kîr-i ħar, koyı virmek, durı vermek*” gibi argo ifadeleri kullanır.

Lâṭīfe *Bir zemānda ekâbir-zâdelerden bir ġarrā dil-berle Ġalaṭada şoġbet iderdük. Muşāġabet arasında çok dürlü leṭāyif geçdi. Bu lâṭīfelere ol çerāġ-ı bezm-i cān germ oldı, egninde bir duġānī firengī kaftān geyerdı, ayıtdı: Mevlāna Zātī şu kaftān senüñ olsun, yarın gel, odadan al, git. ‘Ale’s-şabah vardum, ayıtdı: Şandukda senüñçün şaġlanupdur, evde kimse yok, anaġtar anamdadur, sen gelmek lazım degül, ben saña oġlan ile gönderürin, didi. Ħöş, didüm, gıtdüm. Bir ay miġdārı mā-beynde geçdi, gördüm göndermez, bu beyti didüm, gönderdüm; göricek kaftānuñ bahasın göndermiş, ol beyit budur Beyit:*

Bize ol ħıl’ati virmekde ne içün deprenürsin süst

Eġer bir kîr-i ħar ola idi ħalkar geydürürdün çüst (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Latifede Zâtî başka biri tarafından kendisine verilen sözün tutulmadığını görünce o kişiye argo ifadelerle hakaret ederek metin içeriğini oluşturur. Bu anlatım biçimiyle hem içsel bir rahatlama gerçekleştirir hem de mizahi bir yapı oluşturur. Metinde kullandığı başlıca argo ifadeler “*kîr-i ħar, süst, çüst*” şeklindedir.

Lâṭīfe *Bir zemānda Kızıl Ahmed oġlı Mîrzā Beg bir cennet-mişāl çayırda çāderle otururdı. Vardum bir ħaşıde iletüm ve çāderi temāşā eyledüm. Bir güzel münakkaş çāder ki hemān cennet köşkine beñzer. Ben ayıtdum: Sultānum hemān cennete girmiş mü’mine dönmişsin, ne güzel çāder olur, diyu arġamı direğine ṭayamışdım. Ol ayıtdı: Mevlānā Zātī bu çāder Hindüstāndan gelüpdür. Şol arduñdaġu direk Hindistān ħozı ağacıdur. Döndüm diregi ħoġdum. Ayıtdum: Sultānum gerçek dırsız; ıssı ot ile perverde olmuş. Ancak hemān Mîrzā Beg gülmege başladı, zîrā meşeldür ıssı ot ile ıssı büzüġine dirler. Ayıtdı: Mevlānā Zātī seni az nesne ile şavsam gerekdür, ammā vāfir baġşış ideyüm. Ben ayıtdum: Nolaydı bu lâṭīfeyi itmeyeydüm. Ol ayıtdı: Niçün? Ben ayıtdum: Sizi yoġına oturtdı. Biraz buña daġı güldi, vāfir ‘aṭā itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 37)*

Latifede Zâtî, Mirza Bey adındaki kişinin çadırını ziyaret eder ve beğendiği çadırı kendi anlatımıyla över ve bu anlatım esnasında argo ifadeler kullanır. Argoyu “*Döndüm diregi ħoġdum. Ayıtdum: Sultānum gerçek dırsız; ıssı ot ile perverde olmuş. Ancak hemān*

Mîrzâ Beg gülmeğe başladı, zîrâ meşeldür ıssı ot ile ıssı büzüğine dirler.” şeklinde ifade eder.

Lâîfe *Bir gün Bursada bir garrâ dil-berle kablucaya giderken bir nice ‘avretlere uğraduğ. Ol dil-ber zen-bâre idi. ‘avretleri göricek ayıtdı: şatuluğ yarma yağalu gönlegünüz var mı? ziyâde murâdumdur. Aralarından bir mütekellime ayıtdı: Sizüñ oyma yağa çıkalı bizüm yarma yağalarumuza kimse bakmaz oldu. (Çavuşoğlu, 1970: 42)*

Latifede Zâtî’nin kaplıcaya giderken kadınlarla olan diyalogu anlatılır. Zâtî “*şatuluğ yarma yağalu gönlegünüz var mı?*” diyerek kadına laf atar kadın ise “*Sizüñ oyma yaka çıkalı bizüm yarma yağalarumuza kimse bakmaz oldu.*” diyerek cevap verir. Burada eşyalar üzerinden yapılan anlatım tamamen argo içerikli olup cinsel tercihler hakkındaki diyaloga dönüşür. Kullanılan “*yarma*” ve “*oyma*” bu anlatıma örnek teşkil eder.

4.1.1. Hayvan isimleri üzerinden küfür

Zâtî, eserlerinde ele aldığı kişilere hayvan isimleri üzerinden küfrederek. İlk olarak hayvanların vahşi yönünü öne çıkararak karşısındaki kişiyi aşağılayıp küçük düşürmeye çalışır. Çünkü ona göre hayvanlar akıldan yoksun ve iç güdülerıyla hareket eden varlıklardır. Şair, bu durumu lehine kullanarak karşısındaki kişiye akılsız ve cahil biri olduğunu hayvan isimleri üzerinden küfrederek ifade eder. Genel anlamda hayvan benzetmesi üzerinden küfretmek çok yaygın bir yöntem olarak görülür. İnsanları komik duruma düşürüp bu şekilde hakaret edip itibarsızlaştırmak pek çok eserde başvurulan bir yöntemdir.

Lâîfe *Bir zemânda Şaşa Beg merhûm, İstanbulda şubası idi. Bir gice bir ‘âlî meclis eyledi, zurefâ cem ‘itdi. Kebîrî dirlerdi bir nâzûk yâr var idi; anuñ üzerine bir masğara harîf geçüp oturdı. Bî-ihtiyâr ol meclisde bu kıt‘ayı didüm, okudum, Masğara bî-edebliğine peşimân oldı, Kebîrî merhûmı re‘âyet idüp şadra geçürdiler, fakîre Şaşa Beg vâfir bahşış itdi, ol kıt‘a budur Kıt‘a:*

Yere geçse yeridür döne döne çarh-ı felek

Eyledi ehl-i kemâlün yerini şaff-ı ni‘âl

G..ine mum şokuban döne döne oynayanı

Dürlü şüretler ile niteki fânüs-ı hayâl

Getürüp şadra vü altında kalur kâmil olan

‘Acabâ yohsa eşek s..i midür ehl-i kemâl (Çavuşoğlu, 1970: 34)

Hayvan isimleri üzerinden küfre örnek olarak Zâtî'nin meclis ortamında bir adamın kendisinden her alanda üstün bir adamı çiğneyip saygısızlık ettiğini görünce yazdığı yukarıdaki kıta verilebilir. Zâtî, kıtayı yazarken hayvana ait bir uzvu, küfürlü anlatım için kullanarak dilinin keskinliğini ortaya koyar ve şiirde aktarmak istediği anlam içeriğini güçlendirir.

Lâṭīfe *Amasiyyelü bir şā'ire var idi, Mihrî Ḥātūn dirlerdi, İstanbulda olurdu, karımış gitmiş ere varmamışdı, bākire idi. Paşa Çelebi bir 'aziz var idi; Ebū Eyyūb-ı Enṣārî medresesinüñ müderrisi idi, bir gün Mihrî Ḥātūnı istemiş ki ala, ḥatun idine. Ol daḥi ḳāyil olmamış. Ben daḥi işidüm, bu ḳıṭ'ayı didüm. Ḳıṭ'a:*

İşidük istemiş Mihrîyi Paşa;

O pîre kendüyi rām eylesün mi

O miskîn bunca yıl oruç tutupdur

Eşek s..iyle bayram eylesün mi

Bu ḳıṭ'ayı işidüp, Mihrî Ḥātūn merḥūme ziyāde şafā sürüp, nolaydı bu ḳıṭ'ayı ben dimiş olaydum, dimiş. (Çavuşoğlu, 1970: 38)

Latifede Zâtî, Mihrî Hatun ile evlenmek isteyen Paşa Çelebi'yi hayvana ait uzuv içerikli, küfürlü bir anlatımla eleştirir. Kendisinin de evlenmemiş olması nedeniyle bu konularda acımasız olan şair, ele aldığı bölümde hayvanlara ait uzuvları Paşa'ya atfederek onu yabani ve içgüdüleriyle hareket eden bir hayvana benzetir ve itibarsızlaştırır.

Lâṭīfe *Babam merḥūmdan ḳalmış bir bâḡum var idi, üzümünüñ her dānesi bir şīşe şeker şerbetine beñzerdi, İskender anı görse Āb-ı Ḥayāt taleb itmege gitmezdi. İki ḥarîf var idi, birine İt İskender, birine Ḳuş Ḳāsım dirlerdi; yolları ol bâḡa uğramış, vāfir üzüm yimişler, geldiler, benden ḥalālліğın istediler. Ben ayıtdum: Anuñ ne ḥalālліğın istemek gerek, anı babam meḥūm dıkdügi vaḳtın it yisün, ḳuş yisün, dimişdür. Bu lâṭīfeyi işidüp gülüşerek gitdiler. (Çavuşoğlu, 1970: 40)*

Latifede Zâtî, bağındaki üzümleri izinsiz yiyenlere tepkisini ifade etmek için hayvanlar üzerinden benzetme yapar, onlara “it ve kuş” lakapları takarak hayvanlar üzerinden kişilerle alay eder ve onları küçük düşürür.

Lâṭīfe *Bir aḳ atum var idi, çok zemān idi benümle yār idi. Bir kelimātı şīrîn, suḥan-āferîn, zarîf ḥarîf ayıtdı ki; mevlānā Zātî senüñ ṭavaruñ ne ḥulı ne ṭavardur? Umardı ki aḳdur, mülāyimdür diyem. Bu mıṣrā'la cevāb virdüm Mıṣrā';*

Katı akdur başı bek kışduğun yire girer tarp tarp (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Latifede Zâtî, cinsel arzusun büyüklüğünü hayvan figürü üzerinden anlatır. Atı hakkında yorum yapan kişiyi alaşağı etmek için çiftleşme motifini kullanarak cinsellikle ilgili anlam yükler.

Lâṭīfe *Bir at can-bāzı oğlu var idi, Melek dirler idi, karşı görürdüm: gāh alaca, gāh ak ata binerdi. Bir gün ben fakire buluşı geldi: bir al ata binmiş, bir iki lâṭīfe eyledi, ayıtdı: Mevlānā Zâtî, beni beyit diyüp tonatmalu olsañ ne dirdün? Hemān dem bu beyti didüm*

Ak tavar ile yeter al ata bindün ey Melek

Şimdiden girü bunun torusına binmeñ gerek (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Latifede Zâtî, “melek” sıfatıyla adlandırdığı bir at cambazı ile muhabbet eder ve muhabbetin sonunda ona karşı duyduğu ilgiyi “at” metaforunu kullanarak aktarır. Cinsel bir dürtüyü hayvanlar üzerinden aktarım yaparak anlatır ve böylece sözün anlam kuvvetinin artmasını sağlar.

4.1.2. Necis kelimeler üzerinden küfür

Necis kelimeler denildiğinde akıllara tiksinti uyandıran, mide bulandıran ve kullanıldığı her anlamda iğrenme duygusunu ortaya çıkaran ifadeler gelir. Bu kelime gruplarıyla oluşturulan bölümlerde Zâtî, şairlik ve diğer konulardaki üstünlüğünü rakibine gösterme amacı güder. Bu kelime gruplarını kullanarak karşısındaki kişileri necis kelimelerle eş tutup aşağılar.

Lâṭīfe *Bir zemānda Merhūm Revānī Çelebi harāca gitmek istedi, bu beyit ol vaqtin vāki^c oldu Beyit:*

Harāca gitmek isterseñ yarar yoldaşlarla git

Revānī b.. yedi çokdur şaķın yolda seni yirler (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Zâtî, Revānī Çelebi’nin haraca gitmek istemesi durumuna yazdığı latifede konu hakkındaki düşüncelerine dikkat çekmek ister. Bu dikkat çekme işlemini de necis kelimeler ile gerçekleştirir.

Lâṭīfe *Bir gün ‘Alī Paşa merhūm kapucı göndermiş, ben fakīr ü haķīri istemiş. Vardum gördüm; Paşa B..1 dirler bir harīf var idi, anuñla şatranc oynar. Paşa beni gördüğü gibi ayıtdı:*

Mevlānā Zâtî, benüm hālümnden senüñ haberüñ yokdur, bunadum b..’umla oynarın. Ben ayıtdum: Sultānım, b..uñuzla oynadıuñuz kayırmaz, tek önegülük itmen, ta‘līm idenlerüñ ta‘limin tutuñ, sizi Paşa B..ı yenmesüñ, önegüyi b..’lı yeñer dirler. Paşa bu lâtfeyi işidicek ziyāde güldi. (Çavuşoğlu, 1970: 42)

Latifede Zâtî ile Ali Paşa arasında geçen bir konuşma aktarılır. Metnin geneline yayılan necis ifade ile gerek hedef alınan kişi gerekse mide bulandıran kelime aracılığıyla mizahi kurgu oluşturulur.

4.1.3. Fiziksel kusurlar üzerinden küfür

Fiziksel kusurlar, Zâtî’nin eserlerinde önemli yer tutar. Âşık Çelebi, Zâtî’ nin Hadım Ali Paşa ile tanışmalarından bahsederken Paşa’nın "Zâtî pek çirkin şekilli imiş" dediğini aktarır (1971, 282b). Latifî genel görüntüsünü “Külhanbeyi” ve "avâm-sûret” şeklinde anlatır (Latîfî 1314, 276). *Letâyif*teki hikâyelerde ise kulak rahatsızlığı “ağır işitmek” diye tarif edilir. (Çavuşoğlu 1970, 6). Zâtî, kendine ait kusurlu taraflarını kapatmak ve rakiplerinden bu kusurların intikamını almak için onların fiziksel kusurlarını işler ve onları aşağılayarak eserlerindeki mizahi kurguyu oluşturur.

Lâtfî Bursada, Çakşırıcı Şeyhî dirlerdi, bir nâzûk yâr var idi. Bir uzun şakalı var idi, inüp t..ğına irişmiş idi. Bir gün başçı dükkânında paça yimiş, artan yağını şakalına sürmüş, çerâğ fetili gibi par par yanar, anı görüp bu beyti didüm Beyit:

Şakaluña yine yağ değmiş ancak

Şakın billâhi ey Şeyhî sıçandan (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Latifede Zâtî, Çakşırıcı Şeyhî adında bir adamın sakalının uzunluğu ile ilgili küfürlü bir ifade kullanarak mizahi anlatımını oluşturur. Bahsettiği kişinin sakalının uzunluğunu “*Bir uzun şakalı var idi, inüp t..ğına irişmiş idi.*” ifadesiyle anlatır. Bu sözcük seçimiyle eril yapıda argo ifade kullanarak karşısındakini hem aşağılar hem de latifenin anlam yapısını güçlendirir.

Lâtfî Çakşırıcı Şeyhî’nün şakalı uzun olduğu için her kişi şakalından tolaşırdı. Bir gün yârân ayıtdılar: Mevlānā Zâtî sen de Şeyhî’nün şakalına bir nesne di e. Ol dem bu beyti bedîhaten didüm Beyit:

“Bir nev-cuvān görüp didi kim rīši benzemiş

Çakşırıcı Şeyhî'nün yine atam şakalına” (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Zâtî başka bir beytinde yine Çakşırıcı Şeyhî'nin sakalını eleştirir ve bu eleştiriye cinselliğe dayalı bir anlam örüntüsü içinde gerçekleştirir. Metin, Şeyhî'nin sakalının uzunluğu üzerine kurgulanır. Zâtî, bu kurguyla karşısındakini aşağılar.

4.1.4. Cinsel kimlik üzerinden küfür

Eserde cinsel kimlik üzerinden ifade edilen küfürlerin geneli oğlancılık konusuna gönderme şeklinde oluşturulur. Rakip, oluşturulan bu anlatım ile zayıf ve güçsüz bir insan olarak gösterilip aciz bir duruma düşürülmek istenir. Rakibe ithaf edilen bu ifadeler ile erkeklik rolü zayıflatılmakta şair latifelerde erkeklik ve üstünlüğün asıl sahibi olduğunu vurgulamak istemektedir. Bu açıklamalara ek olarak Yalçın ve Bozkurt şunları söylemektedir:

“Saldırgan bir ruh halinin tezahürü olarak nitelendirilebilecek küfür sözcükleri içerisinde genellikle cinsel içerikli olanlar en saldırganı olarak görülebilir. Cinsel küfürlerde eril davranışlar sergilendiği ve daha çok kadın cinselliği üzerinden küfredildiği görülür. Cinsel özellikler taşıyan küfürlerde sınır olmayıp başkalarına en galiz ifadelerle saldırılır, kişinin mahremiyet duygusu ayaklar altına alınır. Bazen de eş cinsellik üzerinden saldırıya geçilir. Erkeğin erkeğe kadın cinselliği üzerinden küfredmesi de muhatabın eş cinsel biri olarak gösterilmesi çabasının bir tezahürü olarak da görülebilir. Küfreden kişi, cinsel yönden kendisini aktif, muhatabını pasif, edilgen bir konumda görüp üstünlük kazanmak suretiyle itibar suikastına girer.” (2020: 831).

Lâîfe Bir zemānda bir kaç ‘azîz yārān cem’ olup ‘ayş u ‘işret iderdük. Bunlaruñ biri Memi Çelebi dirler bir merdüm-zāde; müdām elinde bāde, halk-ı cihān aña üftāde, kāmety serv-i āzāde, gönli gül gibi güşade idi. Ve ol meclisde bir bî-dil yolında ölmege maḥal, ğarrā güzel var idi, adı Pîrî; cümle ‘ālem esîri, cihāna gelmemiş nazîri. Aña Memi Çelebi ziyāde üleşdi, be-ġāyet bî-ḥuzūr eyledi. Ben ayıtdum: Memi Çelebi sen ziyāde yinisin, senüñ g..üñe bir ağır taş aşayduk, amma aşacağumuz taş aḳ olaydı. Çün bunu Memi Çelebi işitdi, incinmek şüretin gösterdi. Ben ayıtdum: Memi Çelebi incinme, ḥaṭā itmişin, iñen yini degulsin, bir ağırca ağac aşmak da olurmuş. Çün bu lâîfeyi işitdi, gül gibi gülmege başladı. (Çavuşoğlu, 1970: 39)

Bu latifede Zâtî'nin Memi Çelebi ile dalga geçmesi anlatılır. Buradaki anlatım ilk olarak övgüyle başlar ve metnin devamında ise üslup ağırlaşarak cinsel kimlik üzerinden küfürlü anlatım ortaya çıkar. Metinde “Memi Çelebi sen ziyāde yinisin, senüñ g..üñe bir ağır

taş aşayduk, amma aşacagumuz taş aķ olaydı. Çün bunı Memi Çelebi işitdi, incinmek şüretin gösterdi.” ifadeleri bu anlatıma örnek teşkil eder.

Lâîfe *Bir zemānda ekābīr-zādelerden biri bir nice çelebileri devlet-hānesine da‘vet eyledi ki ol gice bunları ‘ālī ziyāfet eyleye. Bu du‘ā-gūy-ı bī-riyāyı daħi gice bize gelsün diyu haber göndermiş. Aħşam oliceκ vardum devlet-hāneleri kapusına, i er den bir b -devlet çıktı, ayıtdı: H  ş geld     , amma     et yarın giceye çaldı, yarın gice gelesiz. Gerçek sandum, döndüm gitdüm. Meger fak rden m te ‘essir olmi  bir kimse var imiş, ol gelürse ben giderem dimi , fak ri  avmı lar.  rtesi,  azıyye ma‘l m oldu, bir çıt‘a didüm gönderdüm.  or ularından elli er a  a cem‘ itmi ler, sekiz yüz a  a olmi  g ndermi ler, bunu    tesin dimesün kerem eylesün, dimi ler. Ol  ıt‘a budur çıt‘a:*

*Bilmezin hükmet nedür    betlerinden Z  t yl
 avdılar bir l ‘b ile d n gice bir  a  bed-fi‘ l
D ne d ne dürlü   retlerle oynarlar me er
G.. lerine mum  okup m nend-i f   s-ı hay l ( avu o lu, 1970: 33)*

Latifede Z  t , kendisini eğlence meclisine  a ırıp sonradan meclisten gönderen kişilere kızar ve yapılan uygunsuz hareket karşısındaki cevabını eğlence meclisinde bulunan kişilere küfrederek aktarır.

L   fe *Bir gün     ırcı  eyh  ile kaplıcaya giderdük. Biz  ı du , ol  ı maz, yüzüp yorur. Bir o lancu a ayıtdu :  eyh yi bilür misin? Ayıtdı: Bilürin. Biz ayıtdu : Sa a bir beyit   retsek a a o ıyı virse ?. Nola? didi. Bu beyti   ret  k, vardı o ıdı. Gördük,  eyh  gülerek  ı a geldi. Beyit budur Beyit:*

*Sever kaplıcayı  eyh  ziy de
  inden  ı du ına r    olmaz ( avu o lu, 1970: 31)*

Latifede Z  t , anlam içeriğini kapalı bir cinsel anlatım üzerine kurar.     ırcı  eyh  ile kaplıcaya gitti inden  eyh ’nin sudan  ı madı ından bahseder. Durum  zerine Z  t ,  st  kapalı  eyh ’ye o lancılık atfedecek şekilde cinsel bir yaklaşımla latifesini oluşturur.

L   fe: *Bir gün Fer  d  bir a   aft n geymi , ard etegi bal ı  olmi ; yağmurlu g ndi, gördüm, bu beyti didüm:*

*    arı  yer ardı kir olmi  Fer        tamam
Yok mec li d  menin div  rme e renc r imiş ( avu o lu, 1970: 35)*

Latifede Zâtî, rakibi Ferîdî'ye çamur olan kaftanından hareketle aşağıdaki beyti söyler. Oluşturulan beyitte hemcinsleriyle ilişki içinde olduğuna dair anlam içermekte ve Ferîdî'ye oğlancılık atfedilmektedir. Burada “*rencur*” kelimesinin tevriyeli kullanımı latifenin oluşumunda etkilidir.

Lâîfe *Bir zemānda Balıkesirde Mustanşır-zāde sancağ begi idi. Anlarla muşāḥabet iderdüük. Maşhara Ḥasan dirlendi bir nāzük, söz meydānında çābük kimse var idi. Balıkesir ovasında Kesek nām kıaryenüñ sipāhisi idi. Seferden bî-ḥuzūr olmış, ayıtdı? Bu sefer ne belādur, ḥuşūşā ki cānum derde mübtelādur, şimdengirü baña bir oturağ olaydı, ḥuzūr ideydüm didi. Ben ayıtdum: Ḥasan Beg şimdiye dek sipāhî idüñ, Kesegi yirdüñ; şimden girü mütevellî ol; oturak düş kaplucayı, murāduñ bul. Mustanşır-zāde bu lâîfeyi işidicek gāyet şafā sürdi, fakire bir kaftān bağışladı. (Çavuşoğlu, 1970: 36-37)*

Latifede Zâtî ile Balıkesir Sancak Beyi arasında geçen sohbet anlatılır. Sancak Beyi artık sefere gitmekten huzursuz olduğunu, sefere gitmek istemediği anlatır ve düşüncesini duyan Zâtî de kendisiyle şakalaşarak kaplıcada tellak olarak gelen giden kişilere hizmet edince huzur bulabileceğini söyleyerek eğlenir. Bu anlatımının temeline yine oğlancılık konusunu yerleştirerek kişiyle cinsel tercih aracılığıyla dalga geçer.

Lâîfe *Bir zemānda bir simin-beden şīrīn-suḥen dellāk var idi, ḥüsn ü melāḥat anuñla yār idi, adın işiden şoyunur tırāş olurdı, nām-ı şerīfī Dervīş Ḥuseyn idi, ḥammāmına varan şōfīleri ḥalvete kıoyardı. Bir gün ḥammāmına vardum, kısesini yuyup pāk eyledi, ayıtdı: Mevlānā Zātī; ayıtdı, ne dirsın sürüşdüreyin mi? Ben ayıtdum: Kıseñle kırümüzi almağ istersın, eyü dellāksın, ammā kısen seyrek, saña sıkı gerekdi, hem incerek gerekdi yoğına tuş gelmişsin. Çün bu lâîfeyi işitdi, ihtiyārsız fakīri kıocdı ve tırāş itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 37-38)*

Latifede Zâtî bir hamam tellağı ile arasında geçen olayı anlatır. Hamam ve tellak kültürünü oğlancılık konusuna bağlayarak karşıdaki kişiyle cinsel manada laf yarışına girer. Bu yarışa “*Mevlānā Zātī; ayıtdı, ne dirsın sürüşdüreyin mi? Ben ayıtdum: Kıseñle kırümüzi almağ istersın, eyü dellāksın, ammā kısen seyrek, saña sıkı gerekdi, hem incerek gerekdi yoğına tuş gelmişsin. Çün bu lâîfeyi işitdi, ihtiyārsız fakīri kıocdı ve tırāş itdi.*” anlatımında geçen “*seyrek, sıkı, sürüşdürmek*” ifadeler örnek gösterilir.

Lâîfe *Bir zemānda Şarmaşık dirler bir zarîf harîf var idi, ziyāde nāzûk yār idi, ben fakîr ü hâkîre üleşür tolaşur idi. Bir gün ayıtdı: Be mevlānā Zâtî, senûñle lâîfe itmeyüp saña tolaşmamağa ihtiyārum yok, bilmezüz hikmet nedür, didi. Hemān bu beyti didüm Beyit:*

Bize tolaşduğun bu şarmaşıksın

Ağacsızduñ ağaca tolaşursın (Çavuşoğlu, 1970: 38)

Latifede Zâtî, Sarmaşık lakaplı bir adamla arasında geçen cinsel içerikli şakalaşmayı aktarır. Birbirlerine bitkiler üzerinden imalı bir dil kullanarak temeli cinsel içerikli olan sözler söylerler ve sonunda karşısındaki kişiye kadın rolü yükler.

Lâîfe *Bir zemānda bir yaycı zarîf harîf var idi, yüzinden baş ve bart eksük olmazdı, gören gökçekler şanurdu. Bir gün ben fakîr u hâkîre ayıtdı: Seni kitāb açar dirler, varsam açıversen, görsem. Ben ayıtdum: Seni eyi yaycı dirler, yayı virseñ, bir kuş ursam. Yine ol ayıtdı: Kitābı açıcak benleyin seçer misin; seçme misin? Ben ayıtdum: Hep illerüñ zamîrin seçerin, sen illerden cüda mı olsan gerek? Huşûsā sen a miskin şehrüñ gökceklerinden birisin. Hem bana geçende yolda kitāb açdurduñ, sen ol yoldağılardan degül misin? didüm. Harîf hacil olup gitdi. (Çavuşoğlu, 1970: 38)*

Latifede Zâtî ile Yayı Zarif lakaplı adam arasındaki sohbet anlatılır. Tarafların meslekleri üzerinden ilerleyen konuşmanın içeriği cinsel söylemlerle devam eder. Üstünlüğü cinsel içerikli anlatıyla sağlamaya çalışan Zâtî, içeriği abartır “*Hem bana geçende yolda kitāb açdurduñ, sen ol yoldağılardan degül misin?*” ifadesiyle kelime seçiminin cinsellik üzerinde olduğu görülür.

Lâîfe *Bir zemānda bir bostāncı oğlı var idi. Kendüsi bāğ-ı cemāle tezerv, lâkabı ırğañur serv idi. Bir gün dest-mālin şeftālū¹³ ile toldurmuş, alup gider. Ben ayıtdum: Ey serv-i bāğ-ı cinān, şeftālū umar senden cān, bir şeftālū virseñ olmaz mı? Ayıtdı: Çiçeği burnunda hıyarum¹⁴ var, yemez misin? Ben ayıtdum: Bu senüñ hıyaruñ dibi ne yoğın, depesi gök ala, dibi kıızıl ala; torusu arşlan başına beñzer, dibi eşek s..ine. Çün oğlan bunu işitdi bir kaç şeftālū viridi. (Çavuşoğlu, 1970: 38-39)*

Latifede Zâtî ile Bostancı arasında geçen konuşma anlatılır. Latife içeriğini benzetmeyle anlatılan cinsel uzuvların oluşturması dikkat çekicidir. Uzuvların “*Ben ayıtdum: Ey serv-i bāğ-ı cinān, şeftālū umar senden cān, bir şeftālū virseñ olmaz mı? Ayıtdı:*

¹³ Şeftālū: Kadınlık organı, vajina (Bingölçe, 2011: 150)

¹⁴ Hıyar: Erkeklik organı, penis (Bingölçe, 2011: 84)

Çiçeği burnunda hıyarum var, yemez misin?” şeklinde ifadelerle meyveler (şeftali, hıyar) ile birleştirilerek aktarılması şairin hayal dünya dünyasını ifade eder.

Lâṭīfe *Bir zemānda bir tırāşī güzel dellāk-i bī-naẓīr, cemālī māh-ı münīr, görenler olur esīr, Yūsuf nām ğulāmī var idi. Kūl idi ammā Mısr-ı ḥüsnüñ pādişāhı, güzeller anuñ sipāhı idi. Hammāmına varduğumuzca tatlu tatlu şuya düşmüş şeker gibi ezilürdük. Bir güzel siyāh perçemi var idi bil bekler yol başardı. Bende çekmiş bağlamış, başı üzeirnde тұrur. Ben ayıtdum: Yūsufcuğum, yazuğ, bu perçem ne ğünāh eyledi bağlarsın, benüm boyuma bendin gider, hem ne ğarrā perçem olur, ‘ömri uzun olsun, didüm. Ayıtdı: Mevlānā Zātī, eger begendünse saña aşlayalum. Ben ayıtdum: Yūsufcuğum eger yanuñda aşlamak cāyızse, ard cānibinden lūtf eyle ben aşların. Çün bu cevābı Yūsuf işitdi, āferīn didi.* (Çavuşoğlu, 1970: 39)

Zâtî latifeye bir tellağı överek başlar. Tellağa övgüyle başlayan bölüm tellağa yönelik cinsel eğilimle devam eder ve kullanılan dil birbirlerine üstünlük kurmada önemli rol oynar.

4.1.5. Aile mahremiyeti üzerinden küfretmek

Öz kiraz ve İşçi Baş’ın yazısında Osmanlı toplumunda aile mahremiyetinin çok önemli bir yere sahip olduğu, aile birliğinin temelini oluşturduğu ve kişiye bir güç sağladığı ifade edilmektedir (2016: 88-90). Bu durumu çok iyi bilen ve hiç evlenmemiş olan Zâtî ise eserinde rakibini bu konu üzerinden itibarsızlaştırarak gülünç duruma düşürür. Bu konudaki örnekleri rakibinin eşi üzerinden yakıştırmalar yaparak gerçekleştirir.

Lâṭīfe *Bir ğün Mevlānā Keşfi elinde bir dest-māl tutar, lāṭīf mağş olmuş, bu du‘āğuyuñuza aydur: Mevlānā Zātī, şu dest-mālī temāşā eyle ye, ol alduğum ḥātūn nağş eyledi. Bu sözi işidicek hemān bu beyti didüm Beyit:*

Dest-māle nağş işinde Keşfinüñ

Rospılıklar ider imiş ‘avreti (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Zâtî küfrü, latifede Keşfi’nin eşi üzerinden oluşturur. Keşfi’nin eşinin nakış işiyle uğraştığını duyan Zâtî, Keşfi’yi aşağılamak için “*Rospı*” ifadesini kullanarak küfreder. Bu kullandığı ifade eserde aile mahremiyeti üzerinden mizah konusuna yer verildiğini gösterir.

Lâṭīfe *Bir ğün Keşfi ayıtmış: Ḥātūnum devletümdür. Bu sözi işidicek hemān bu beyti didüm Beyit:*

Keşfî didükleri oğlan anıcağ ‘avretini

Devletümdür dir imiş vāy s..eyin devletini (Çavuşoğlu, 1970: 29)

Zâtî latifede yine küfür unsurundan yararlanarak eserini oluşturur. Keşfî'nin eşi üzerinden küfürlü bir anlatımla Keşfî'yi aşağılar. Zâtî eserinin genelinde kadın konusu üzerinden küfür ve argoya başvurmasında Zâtî'nin evlenmemiş olması önemli rol oynar.

4.1.6. Rekabet üzerinden küfretmek

Aydın, yazısında şairlerin birbirlerine karşı üstünlük konusunun Klasik Türk edebiyatında her zaman konuşulan konular arasında bulunduğunu ifade etmektedir. Şairler için toplum ve saray tarafından kabul, ihsan görme şairlik hünelerine ve yetkin eserlerine bağlı bulunmaktadır. Şairler bu ihsan ve itibarlardan faydalanmak için sürekli bir rekabet içinde bulunur (2013: 34). Rekabet sonucu üstünlüğü rakibine karşı korumak isteyen Zâtî'de eserinde bu durumu küfürle birleştirerek rakibini itibarsızlaştırır.

Lâṭife *Mevlānā Keşfî bu za‘îf ü naḥîfî hicv eylemiş, çok beyitler dimiş, uzun uzak yārānuñ birine okıyı virmiş. Ol yārān ayıtmış: Ne çok dimişsin? ol saña bir beyitdir ancak. Keşfî ayıtmış: Anuñ didügi neye yarar, benüm beytümün ehli çokdur. Bunu işidicek bu beyti didüm Beyit:*

Keşfî çokdur beytümün ehli dimiş

Vāy ben anuñ ehl-i beytini s. .em (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Zâtî, latifede Keşfî'nin yazmış olduğu eserlere yönelik küfrederek onun eserlerini ve onun eserlerini okuyanları aşağılar. Keşfî, kendi eserlerinin okuyucusunun çok olduğunu Zâtî'ye anlatır. Bu durum karşısında Zâtî, üstünlüğünü göstermede hiçbir şeyden çekinmeyerek şairin eserine ve okuyucularına küfrederek üstünlüğü korumaya çalışır.

Lâṭife *Bir zemānda Mevlānā Vişālî İstanbula geldi. Ben fakîr ü ḥaḳîre buluşup ayıtdı: Cümle şi‘r diyen şu‘arānuñ eş‘ārın gördüm, sende ḳābiliyyet cümleden ziyāde, kelimātuñ güşāde, yetişseñ üstāda, belāğat ḥumından içseñ bāde, eş‘ār-ı dil-güşāda, elfāz-ı cān-fezāda nazîrūñ olmazdı. Gel e saña feşāḥat u belāğatı bildüreyin, didi. Ben ayıtdum: Mevlānā Vişālî sen baña mu‘allim olma, ben tek тұrur kimse degülin, zîrā kimi olursa hicv iderin. Üstāduñuñ gidi g..ini s..em dirler. Vişālî bu sözi işidicek şuyı çeltüğe aḳıtmış gölcük gibi qırıyı qaldı.* (Çavuşoğlu, 1970: 37)

Latifede Zâtî ile Visâlî arasında üstünlük yarışının nasıl geliştiği ve sonuçlandığı anlatılır. Zâtî, şairlik alanında kendisini üstün gören Visâlî'ye “*Üstāduñ gidi g..ini s..em dirler.*” küfürlü bir dille cevap vererek başarı konusundaki üstünlüğünü bertaraf eder.

Lâtfefe *Bir gün Keşfî germ oldu, dört yüz bî-naẓîr ғazelüm var didi. Ben ayıtdum: Dört yüz ғazelüm didüğüñ, kim bilür ne yigrenci nesnelerdür, baña on dāne ser-āmed ғazel getür ş..ayın dört yüzüñe.* (Çavuşoğlu, 1970: 39)

Latifede Zâtî ile Keşfî arasında geçen şairlik üzerine atışma yer alır. Zâtî, Keşfî'nin şairliğini aşağılamak için eserinde Keşfî'nin eserlerine küfrederek. Metinde “*baña on dāne ser-āmed ғazel getür ş..ayın dört yüzüñe*” ifadesi, küfürlü dil kullanımı ortaya koyarak başarı konusunu örneklemiş olur.

Lâtfefe *Merḥūm ve maḡfūr Sulṭān Bāyezīd zemānında yılda üç ғаşīde virürdüm; birin nev-rūzda, ikisin iki bayramda. Bahārda iki biñ aқça, bayramlarda bir yüzі җука ғаftānlar virürlerdi. Geymezdüm kemḥā olduğıçün, şatardum. Şōf cūbbe taleb itdüm, bu қıт‘ayı didüm*

Қıт‘a:

Ben ey erkān-ı devlet ҡulzum-i dürr-i ma‘ānīyem

Sipāh-ı ceng-cūya yaraşur yaşıl ҡızıl kemḥā

Baña pür-mevc mā‘ī şōf lūtfeylen disün gören

Nesīm-i lūtf-ı şāh ile bugün mevc urdı bu deryā

divāna iletdüm, ‘Alī Paşa merḥūm vezir-i a‘zam idi, oқıyу virdüm. Defter-dāra ayıtdı: Bizüm Monlā Zātīye bir mā‘ī şōf cūbbe vir, bir yüzі ҡızıl iskerlet җука olsun. Defter-dār ayıtdı: Şā‘irlere şōf cūbbe virilmez, monlālara virürler. Ben ayıtdum: İşde Paşa Hāzretleri Monlā Zātī diyu yorur, bunlaruñ şehādetiyle bir şehir almak olur, degül cūbbe. Defter-dār ayıtdı: Bunlar saña monlā didükleri bir gözsüz ḥarīfe gözlüce dimek gibidür, naқız ile ta‘bīr iderler, yoḥsa monlā degülsin Ben ayıtdum: Niçün monlā degülin, Edirmeye, Bursaya, İstanbula ҡādī nāyibi olmaқ elümden gelir. Defter-dār ayıtdı: Saña bir su‘āl ideyin, cevāba ҡādirseñ monlāsın. Ben ayıtdum: Hōş. Ferāyizüñ bir müşkil yirinden su‘āl itdi; gördüm bildüğüм yir degül, yūri büyük ғазыye didüm. Defter-dāra ‘Alī Paşa ayıtdı: Җelebi, monlālik muқarrer oldu, cūbbeyi vir. Bir lātif şōf cūbbe virdiler. (Çavuşoğlu, 1970: 41)

Zâtî, latifeye padişahdan gelen hediyeler hakkında bilgilendirmeye başlar ve sonunda cūbbe için yazdığı kıta ile devam eder. Ali Paşa defterdarına Zâtî için cūbbe vermesini buyurur. Defterdar da Zâtî'nin molla olmadığı için cūbbeyi kendisine veremeyeceğini söyler. Zâtî de bunun karşısında kendisinin molla olduğunu anlatır. Defterdar sorduğum

soruya cevap verirken cübbeyi alırsın diyerek Zâtî'yi sınamak ister. Bunun üzerine Zâtî sinirlenerek “*Ferâyizüñ bir müşkil yirinden su‘âl itdi; gördüm bildüğüm yir degül, yüri büyük қазыye didüm.*” ifadesiyle defterdarla argolu bir dille şakalaşır ve sonunda cübbeyi alır. Zâtî kullandığı dil ile ne kadar başarılı bir şair olduğunu göstermiş olur.

4.2. Edebi Sanatlar

Edebi sanatlar konusu gerek mizah gerekse Klâsik Türk şiir geleneği içinde önemli bir yere sahiptir. Klâsik Türk şiir geleneği içinde bulunan şairler, şiir dilinin ne denli incelikli bir yapıya sahip olduğunun farkındadır. Bu farkındalığı da okuyucusuna aktarmak için kullanacağı şiiri dilinin inceliklerine de oldukça hâkimdir. Şairler kullanılan temel anlamları değişik hayallerle süslemek, mazmunlar yaratmak için bir hüner olarak kabul edilen edebî sanatları aynı zamanda eserde mizah yapısını kurgulamak için kullanırlar. Edebî sanatlar, mizah eserlerinin yapısını çok katmanlı bir hâle getirerek farklı yorumların yapılabilmesini sağlar. Bu bağlamda şair karşısında bulunan kişiye aktarmak istediği duygu, düşüncüyü edebî sanatlarla daha etkili şekilde kullanır. Bu nedenle de mizah için oluşturulacak küfür, cinsellik ve argo içerikli ifadelerin içerik katmanı ve ifade ediliş şeklini karşı tarafa en iyi şekilde aktarmada edebi sanatlar hayli önem arz eder. Eserde mizah unsurunun edebi sanatlar ile ne denli etkili bir şekilde ortaya koyulduğunu ifade etmek için tahlil edilen beyitlerde edebî sanatlar ile mizahın ilişkisi ortaya konulmaktadır.

4.2.1. Teşbih

Klasik Türk edebiyatında kullanılan edebi sanatlar içerisinde teşbih en önemli sanatlardan biri olarak yerini almaktadır. Tarlan, eserinde teşbihi aralarında ilgi bulunan iki kavramdan güçsüz olanın güçlü olana benzetilmesi şeklinde ifade eder (2017: 200). Dilçin de kitabında teşbih sanatını oluşturan dört ögeyi müşebbeh, müşebbehün-bih, vech-i şebbeh/vech-i teşbîh ve teşbîh şeklinde ifade eder (2016: 405-406). Teşbih sanatının kullanılması latife içeriklerinin mizah yapısına uygun şekilde oluşturulmasını sağlar ve komiğin ortaya çıkışında önemli rol oynar.

Lâṭife *Mevlānā Keşfî evvel evlendükde bu fâķîr u ḥaķîre buluşup evlülükden ziyāde şikāyet eykedi. Ayıtdı: Mevlānā Zātî, bu evlülük ne güç olurmış, bağrumuzu қarardup bilümüz бүkdi. Bu sözi işidicek ihtiyārum қalmadı, bedīhaten bu beyti didüm Beyit:*

Karardup baġruñi bükmiş bilüñi evlülük Keşfi,

Göreñler beñzedür sini iki boynuzlu bir yaya (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Zâtî, latifede Keşfi'nin evlilik hakkında anlattığı olumsuz ifadeler çerçevesinde onu iki boynuzlu bir yaya benzetmektedir. Yani evlilik sonucunda belinin eğilip bükülmesini Keşfi'yi yaya benzeterek anlatır. Bir diğer benzetme ilişkisi kurduğu şey “س” harfidir. Harfin baştaki çentiklerini boynuz, kuyruk kısmını da zorluktan eğilip bükülmüş beliyile benzetme ilişkisi mizahi bir anlatım oluşturur.

Lâîfe *Bir zemānda bir alay nāzükler ile mey-ḥānede muşāḥabet iderdük, içlerinde bir zārîf ḥarîf var; Topçı-zāde dirler, muttaşıl bu za‘îf ü naḥîfe üleşür. Ben ayıtdum: Topçı-zāde, epsem ol, seni topnadurın Ol ayıtdı: Benüm de murādum seni söyletmekdür. Gördüm ol böyle dir, bu beyti didüm Beyit:*

Hicv ile bir şıķı başayın Topçı-zadeye

Odlar oşurdayın bugün aña tüfek gibi (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Latifede Zâtî, bir eğlence meclisinde Topçuzade ismiyle anılan bir kişiyle muhabbeti sırasında Topçuzade'yi mesleği üzerinden argolu bir dille ateşlenecek tüfeğe benzeterek eleştirir. Teşbih sanatını kullanması eserde duygu durumunu güçlendirerek üstünlük kurmasını sağlar.

Lâîfe *Bir zemānda ekābîr-zādelerden biri bir nice çelebileri devlet-ḥānesine da‘vet eyledi ki ol gice bunlaru ‘ālî ziyāfet eyleye. Bu du‘ā-gūy-ı bî-riyāyı daḥi gice bize gelsün diyu ḥaber göndermiş. Aḥşam oliceκ vardum devlet-ḥāneleri ḳapusına, içerüden bir bî-devlet çıķdı, ayıtdı: Ḥōş geldüñüz, ammā şoḥet yarın giceye ḳaldı, yarın gice gelesiz. Gerçek sandum, döndüm gitdüm. Meger faķîrden müte‘eşşir olmuş bir kimse var imiş, ol gelürse ben giderem dimiş, faķîri şavmışlar. İrtesi, ḳazıyye ma‘lûm oldu, bir ḳıṭ‘a didüm gönderdüm. Ḳorḳularından ellişer aḳça cem‘ itmişler, sekiz yüz aḳça olmuş göndermişler, bunuñ ötesin dimesün kerem eylesün, dimişler. Ol ḳıṭ‘a budur Ḳıṭ‘a:*

Bilmezin ḥikmet nedür şoḥbetlerinden Zātîyl

Şavdılar bir lû‘b ile dün gice bir ḳaç bed-fi‘āl

Döne döne dürlü şüretlerle oynarlar meġer

G.. lerine mum şoḳup mānend-i fānûs-ı ḥayāl (Çavuşoğlu, 1970: 33)

Latifede Zâtî kendisini eğlence meclisine çağırıp sonradan meclisten gönderen kişilere kızar ve bu yapılan uygunsuz hareket karşısındaki cevabını mecliste bulunan kişilere

küfrederek aktarır. Bu küfürlü anlatımı kurgularken teşbih sanatından da yararlanır. Bu bölümde meclisteki kişilere küfrederken kullandığı “*G..lerine mum şokup mănend-i fânüs-ı hayâl*” ifade ettiği durumu eski devirlerde üzerine çeşitli şekiller, resimler yapıp ışığın yansımalarıyla aydınlatma aracı olan kullanılan fenere benzettir. Yaptığı bu benzetme ile içindeki incitici dili mizahla birleştirir.

Lâîfe *Bir zemānda Koçi Beg nām bir ‘azîz var idi, dört mülakḳab kimesne anuñla yār idi. Biri za‘îf ḥarîf idi; Na‘nā Çübı dirlerdi, illā yavuz kimesne idi. Biri bir danḳazca ḥarîf idi; Koç t.. ağı dirler idi. Biri bir lep ş..dı ḥarîf idi; Fil B..ı dirler idi. Biri nāzūk kimesine idi; be-hey ādem diyu söylerdi, ol sebebden ana Ādem dirler idi. Bir gün Fil B..ına Koç t.. ağı incinmiş: bunı ben öldürin, yirin nice olursa olsun dimiş. Yārān ayıtmış: Ol bir büyük kimse, sen bir mikdārsız ḥarîf, anı nice yirsin? Ol da ayıtmış: Na ‘nā Çöpi baña yoldaşlık ider, ikimüz yirüz. Bunı mezkūr Ādem işitmiş, bu fî‘le incinmiş. Koçi Bege daḥi bu ḳazıyye ma‘lūm olmuş. Ādeme ayıtmış: Sen neye incinürsin, anlar ne eylerlerse eylesünler? Bunı faḳîr işitdüm, bu beyti didüm, Koçi Bege okuyı virdüm, be-gāyet ḥazz idüp bir ḳaftān virdi Beyit:*

İncinse ‘aceb midür anuñ fî‘line Ādem

B..ı çöp ile yimege başladı t..aḡuñ (Çavuşoğlu, 1970: 33)

Zâtî, latifede Koçi Bey ve dört kişi hakkında tanıtmaya içerikli bilgiler verir. Bu bilgileri verirken benzetme sanatından yararlanarak kişileri bazı organlar ve kavramlara benzettir. “Na‘nā Çübı” adındaki kişi “yavuz”, “Danḳazca” adındaki kişi ise “Koç t.. ağı”, “Lep ş..dı” adındaki kişi de “Fil B..ı” ve nazik birini de “Ādem ‘e benzetilmektedir. Bu benzetmelerin oluşturulmasındaki temel neden ise metinde anlam örüntüsünü oluşturup mizahi kurguyu güçlendirmektir.

Lâîfe *Bir zemānda İstanbulda remmāl idüm. Leb-i deryāya seyre vardum. Deryānuñ dil-i mü‘min gibi derūnı şāfî, ḡam-gin gönülleri açmaḡa bîrūnı kāfî, kızmış bedenlere ābı şāfî. Temāşā iderken bir lâîfe-gūy, kelimātu dil-cūy, adı Pîrî, tekellümde yok nazîri, bir gözi sefîd ḡayālāt-ı sinîd eyler ḥarîf var idi dîde-i sefîdi gibi nā-gāḥ çıkageldi, gördi ki deryā yüzün temāşā iderin, ayıtdı: Mevlānā Zâtî remilden ferāḡat eylemişsin gibi şuya bakıcılıḡa başlamışsin. Ben de ayıtdum ki remilde ādemūñ kızıl manḳır ile gözün bozardurlar, ola ki bunda aḡ aḳça ele gire ve hem baklacılık da eylesem gerekdür, müşteri bulunmaya mı? çürük baklanuñ kör alıcısı olur. Çün bunu işitdi, ḥarîf gülerek çavdı. (Çavuşoğlu, 1970: 35)*

Latifede Zâtî, seyretmeye gittiği denizi anlatmakta bu anlatımı oluştururken de teşbih sanatından yararlanmaktadır. Denize “*dil-i mümin gibi safî*” diyerek denizin sakinliğini

çarşafa, “*bir gözi sefid*” gözün körlüğünü beyaz renge benzetmektedir. Bu benzetmeler metindeki betimlemeyi kuvvetlendirmekte anlatılan duygu yoğunluğunu arttırarak metinde üstünlük kuramını ortaya çıkarmaktadır.

Lâṭife *Bir gün şöhetde yārān pāk-dāmānlık bahşin itdiler. Küçük dirler bir dervīş-zāde var idi; zemānında gözleri ‘ayyār ve kendü şīve-kār idi. Şabā gibi esdi şavurdt, üzerine toz kondurmadı. Ayıtdı: Mevlānā Zātī beni küçükken bilür, niçe bilürse söylesün. Ben ayıtdum: Gerçek bir şahib-i tekye dervīşüñ oğlu idi. Babası yirinde bu otururdt. Tekyelerine bir muḳallaḳ müsāfir gelse ḳalkar oturdtığı yeri aña gösterürdi. Ol müsāfir başın şoḳar ḥōş geçerdi. Ve daḫi ḥalkalu sofrayı önine getirürdi. Müsāfir burnın baturı döger idi, oḫ vāy ne lūt olur bir taḫımı bir kızıl deger idi. Çün yārān bu lâṭifeyi işitdiler, ziyāde feraḫ oldılar.* (Çavuşoğlu, 1970: 36)

Latifede bir dervīşzade Zātī’den kendi gençliğinden bahsetmesini ister. Zātī, bu kişi hakkında anlatımda bulunurken “*gözleri ‘ayyār ve kendü şīve-kār, Şabā gibi esdi şavurdt’* gibi ifadelerle benzetme sanatını kullanarak ifade ettiği karakter özellikleriyle anlatımı güçlendirmektedir. Bunu yapmasının temel nedeni ise metinde kullanacağı mizahi dile zemin hazırlamak ve anlatının gücünü arttırmaktır.

Lâṭife *Bir zemānda Ḳızıl Ahmed oḫlı Mīrzā Beg bir cennet-miṣāl çayırda çāderle otururdt. Vardum bir ḳaṣīde iletdüm ve çāderi temāṣā eyledüm. Bir güzel mūnaḳḳaṣ çāder ki hemān cennet köṣkine beñzer. Ben ayıtdum: Sulṭānum hemān cennete girmiş mü ‘mine dönmişsin, ne güzel çāder olur, diyu arḳamı direğine ṭayamışdım. Ol ayıtdı: Mevlānā Zātī bu çāder Hindüstāndan gelüpdür. Şol arduñdaḫı direk Hindistān ḳozı ağacıdur. Döndüm direği ḳoḳdum. Ayıtdum: Sultānum gerçek dirsiz; ıssı ot ile perverde olmuş. Ancak hemān Mīrzā Beg gülmege başladı, zīrā meşeldür ıssı ot ile ıssı büzüğine dirler. Ayıtdı: Mevlānā Zātī seni az nesne ile şavsam gerekdür, ammā vāfir bahşış ideyüm. Ben ayıtdum: Nolaydı bu lâṭifeyi itmeyeydüm. Ol ayıtdı: Niçün? Ben ayıtdum: Sizi yoḫına oturtdı. Biraz buña daḫi güldi, vāfir ‘aṭā itdi.* (Çavuşoğlu, 1970: 37)

Latifede Zātī, Mirza Bey adındaki kişinin çadırını ziyaret eder ve beğendiği çadırı kendi anlatımıyla över. Bu anlatım esnasında benzetme sanatından yararlanır. Benzetme sanatı ile ilgili olarak “*Bir güzel mūnaḳḳaṣ çāder ki hemān cennet köṣkine beñzer, Sulṭānum hemān cennete girmiş mü ‘mine dönmişsin,*” ifadeler ile çadırı cennet köşküne, sultanı ise cennete giren kişi olarak benzetir. Bu sayede latifelerinde hayal katmanının ne kadar güçlü olduğunu göstermekte bu katmanlar sayesinde mizah ürününü oluşturmaktadır.

Lâîfe *Bir zemānda Muḥarrem dirlerdi, ḥalk içinde ḥörmetlü, metā‘ı vaşlı kıymetlü, ḥüsn vilāyetinde devletlü, lebi sükkerden tatlu, sözi şehden lezzetlü bir maḥbûb var idi. Bu beyti aña okıyu virdüm. Beyit:*

*Şol şeker leblerle şorsañ ḥālümü
Ben daḥi dilsem sizi şormak gerek*

Çün bunu işitdi, ne ḥōşça beyit olur didi. Gördüm şî‘rden şafālu, ben ayıtdum: Muḥarrem Çelebi saña bir gāzel disem bārī. Ol ayıtdı: Kātma karma olmasa, ḥayāl-i ḥāş olsa, şimdiki şā‘irlerüñ şî‘ri hep kātma karmadur. Ben ayıtdum: Be-hey begüm, nice idelüm, kātmayınca olmaz. Ol gonça bu sözi işidecek bülbül gibi söylerken gül gibi kızardı ve gonça gibi dem-beste oldu. (Çavuşoğlu, 1970: 37)

Latifede şair Muḥarrem adında bir kişiye övgüler dizerek metni oluşturur. Devamında ise “*Ol gınça bu sözi işidecek bülbül gibi söylerken gül gibi kızardı ve gonça gibi idem-beste oldu.*” benzetme sanatını kullanarak kişinin utancından kızaran yanaklarını gül rengine benzetir. Bu benzetme mizahi dilin anlatımını ve duygu durumunu güçlendirmektedir.

Lâîfe *Bir zemānda bir simin-beden şîrîn-suḥen dellāk var idi, ḥüsn ü melāḥat anuñla yār idi, adın işiden soyunur tırāş olurdu, nām-ı şerîfî Dervîş Huseyn idi, ḥammāmına varan şōfîleri ḥalvete koyardı. Bir gün ḥammāmına vardum, kîsesini yuyup pāk eyledi, ayıtdı: Mevlānā Zātî; ayıtdı, ne dirsın sürüşdüreyin mi? Ben ayıtdum: Kîseñle kirümüzi almak istersin, eyü dellāksın, ammā kîsen seyrek, saña şıķı gerekdi, hem incerek gerekdi yoğına tuş gelmişsin. Çün bu lâîfeyi işitdi, ihtiyārsız fakîri kocdı ve tırāş itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 37-38)*

Latifede Zâtî bir hamam tellağı ile arasında geçen olayı anlatır. Tellağın tasvirini yaparken “*bir simin-beden şîrîn-suḥen dellāk*” ifadelerle hoş özelliklerini benzetme sanatını kullanarak yansıtır. Sanatı kullanmadaki amaç kurguladığı mizahi anlatımın vuruculuğunu artırmaktır.

4.2.2. Mübalağa

Mübalağa bir sözün etkisini daha çok arttırmak ya da daha çok azaltmak anlamına gelecek şekilde kullanmaktır (Çevirici, 2006: 436). Mübalağa sanatının içinde yer alan ifadeler nükteli ve zarif olmalıdır. Dilçin kitabında mübalağa sanatının metinlerdeki kullanım derecelerine göre tebliğ, idrak ve gulûv olarak gruplandırır. Abartısı en düşük grup

için “tebliğ” en yüksek içtense de “gulûv” diye adlandırır (2016: 447-448). Şairler bir konuyu olduğu gibi anlatmaktansa daha etkili ve çarpıcı bir hâle getirmek ve yer yer gülünç olanı ortaya çıkarmak için mübalağa sanatından sık sık yararlanmışlardır. Çetinkaya da bu durumu “Bir şeyin olduğundan fazla ya da mümkün olmayacak şekilde anlatılması insanları güldürür (2011: 71) ifadeleriyle desteklemektedir. Mübalağa sanatının mizah için önemi, latifede oluşturulan anlam yoğunluğunun mizah kuramlarına hizmet etmesidir. Mübalağa ile elde edilen içerik bağlamında ortaya çıkan gülme ve komiğin etkisi değişmektedir.

Lâṭife *işitdüm; bir gün Keşfî ayıtmış: Bir hātūn aldım, şöyle māl-dārdur ki kār-bān-sarāylar, hāmmāmlar yapmağa kādirdür. Hemān bu rubā‘īyi didüm Rubā‘ī:*

Keşfî hātūnı yapa ~ idi iki hāmmāmı eger

Ben anı görmesine nem var ise virür idüm

Birisi çifte biri yalnız ola idi anuñ

Hele ben varup anuñ çiftesine girür idüm (Çavuşoğlu, 1970: 28-29)

Latifede Zâtî, mübalağa sanatını araç olarak kullanır. Keşfî, beyitte eşinin mal varlığından, zenginliğinden bahseder. Latifede eşinin zenginliğini abartarak yüceltir. Zâtî ise bu anlatımı oluşturacağı mizah kurgusu için giriş olarak kurgular.

Lâṭife *Bir zemānda İstanbulda remmāl idüm. Leb-i deryāya seyre vardum. Deryānuñ dil-i mü‘min gibi derūnı şāfî, ğam-gin gönülleri açmağa birūnı kâfî, kızmış bedenlere ābî şāfî. Temāşā iderken bir lâṭife-gūy, kelimātı dil-cūy, adı Pîrî, tekellümde yok nazîri, bir gözi sefîd hayālât-ı sinîd eyler harif var idi dîde-i sefîdi gibi nâ-gāh çıkageldi, gördi ki deryā yüzün temāşā iderin, ayıtdı: Mevlānā Zātî remilden ferāġat eylemişsin gibi şuya bakıcılığa başlamışsin. Ben de ayıtdum ki remilde ādemūñ kızıl mankır ile gözün bozardurlar, ola ki bunda ağ akça ele gire ve hem baklacılık da eylesem gerekdür, müşteri bulunmaya mı? çürük baklanuñ kör alıcısı olur. Çün bunu işitdi, harîf gülerek çavdı.* (Çavuşoğlu, 1970: 35)

Latifede Zâtî’nin denizi seyretmeye gittiği anlatılır ve bu anlatımı oluştururken mübalağa sanatından yararlanır. Denizin insanda uyandırdığı duyguları, “ġam-gin gönülleri açmağa birūnı kâfî, kızmış bedenlere ābî şāfî” ve Pîrî tasvir ederken “Temāşā iderken bir lâṭife-gūy, kelimātı dil-cūt, adı Pîrî, tekellümde yok nazîri, bir gözi sefîd” ifadeleri kullanması mübalağa sanatına örnektir.

Lâṭife *Bir zemānda Kızıl Ahmed oğlu Mîrzā Beg bir cennet-mîsāl çayırda çāderle otururdu. Vardum bir kaşîde iletdüm ve çāderi temāşā eyledüm. Bir güzel münakkaş çāder*

ki hemān cennet köşkine beñzer. Ben ayıtdum: Sultānum hemān cennete girmiş mü 'mine dönmişsin, ne güzel çāder olur, diyu arkamı direğine tıyamışdım. Ol ayıtdı: Mevlānā Zātī bu çāder Hindüstāndan gelüpdür. Şol arduñdağı direk Hindistān çozi ağacıdur. Döndüm diregi koğdum. Ayıtdum: Sultānum gerçek dirsiz; ıssı ot ile perverde olmuş. Ancak hemān Mīrzā Beg gülmege başladı, zīrā meşeldür ıssı ot ile ıssı büzüğüne dirler. Ayıtdı: Mevlānā Zātī seni az nesne ile şavsam gerekdür, ammā vāfir bahşış ideyüm. Ben ayıtdum: Nolaydı bu lâţıfeyi itmeyeydüm. Ol ayıtdı: Niçün? Ben ayıtdum: Sizi yoğına oturtdı. Biraz buña dağı güldi, vāfir 'aţā itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 37)

Latifede Zâtî, Mirza Bey adındaki kişinin çadırını ziyaret eder ve beğendiği çadırı kendi anlatımıyla över. Bu anlatım esnasında “*Bir güzel münakkaş çāder ki hemān cennet köşkine beñzer*” ifadesiyle mübalağa sanatını kullanır. Buradaki amaç devamında gelecek olan güldürü ögesinin etkileyciliğini arttırmaktır.

Lâţıfe *Bir zemānda Muḥarrem dirlerdi, ḥalk içinde ḥörmetlü, metā'ı vaşlı kıymetlü, ḥüsn vilāyetinde devletlü, lebi sükkerden tatlu, sözi şehden lezzetlü bir maḥbûb var idi. Bu beyti aña okıyu virdüm. Beyit:*

*Şol şeker leblerle şorsañ ḥālümü
Ben dağı dilsem sizi şormağ gerek*

Çün bunu işitdi, ne ḥöşça beyit olur didi. Gördüm şı'rden şafālu, ben ayıtdum: Muḥarrem Çelebi saña bir gāzel disem bārī. Ol ayıtdı: Kātma karma olmasa, ḥayāl-i ḥāş olsa, şimdiki şā'irlerüñ şı'ri hep kātma karmadur. Ben ayıtdum: Be-hey begüm, nice idelüm, kātmayınca olmaz. Ol gonça bu sözi işidicek bülbül gibi söylerken gül gibi kızardı ve gonça gibi dem-beste oldı. (Çavuşoğlu, 1970: 37)

Latifede Zâtî, şair Muḥarrem adında bir kişiye övgüler düzerek metnini oluşturur. Bu övgülerin anlam kuvvetini arttırmak için mübalağa sanatını kullanır. Metinde “*ḥalk içinde ḥörmetlü, metā'ı vaşlı kıymetlü, ḥüsn vilāyetinde devletlü, lebi sükkerden tatlu, sözi şehden lezzetlü bir maḥbûb*” ifadeler ile kişinin karakter özelliklerini abartarak ifade eder.

Lâţıfe *Bir zemānda Mevlānā Vişālī İstanbula geldi. Ben fakīr ü ḥakīre buluşup ayıtdı : Cümle şı'r diyen şu'arānuñ eş'arın gördüm, sende kâbiliyyet cümleden ziyāde, kelimātuñ güşāde, yetişseñ üstāda, belāğat ḥumından içseñ bāde, eş'ār-ı dil-güşāda, elfāz-ı cān-fezāda nazīrūñ olmazdı. Gel e saña feşāḥat u belāğatı bildüreyin, didi. Ben ayıtdum: Mevlānā Vişālī sen baña mu'allim olma, ben tek tırur kimse degülin, zīrā kimi olursa hicv iderin. Üstāduñuñ*

gidi g..ini s..em dirler. Vişālî bu sözi işidicek şuyı çeltüğe ağıtmış gölcük gibi kurıyı kaldı.
(Çavuşoğlu, 1970: 37)

Latifede Zâtî, Visâlî ile şairlik üzerinden aralarındaki konuşmanın nasıl geliştiğini ve sonuçlandığını anlatır. Latifede birçok sanat kullanılır ve bunlardan birisi de mübalağa sanatıdır. Visâlî, “*Cümle şî‘r diyen şu‘arānuñ eş‘ārın gördüm, sende kâbiliyyet cümleden ziyāde, kelimātuñ güşāde, yetişseñ üstāda, belāgat humından içseñ bade, eş‘ār-I dil-güşāda, elfāz-ı cān-fezāda nazîrūñ olmazdı*” diyerek mübalağa sanatının örneklerini vererek Zâtî’ye ithaf ettiği övgülerin dozunu arttırmasıyla latifedeki gülmenin eyleminin etkisini arttırmaktadır.

Lâţîfe *Bir zemānda bir kaç ‘azîz yārān cem‘ olup ‘ayş u ‘işret iderdük. Bunlaruñ biri Memi Çelebi dirler bir merdüm-zāde; müdām elinde bāde, halk-ı cihān aña üftāde, kāmety serv-i āzāde, gönli gül gibi güşade idi. Ve ol meclisde bir bî-dil yolında ölmege maḥal, garrā güzel var idi, adı Pîrî; cümle ‘ālem esîri, cihāna gelmemiş nazîri. Aña Memi Çelebi ziyāde üleşdi, be-gāyet bî-ḥuzūr eyledi. Ben ayıtdum: Memi Çelebi sen ziyāde yinisin, senüñ g..üñe bir ağır taş aşayduḡ, amma aşacaḡumuz taş aḡ olaydı. Çün bunu Memi Çelebi işitdi, incinmek şüretin gösterdi. Ben ayıtdum: Memi Çelebi incinme, ḥaṭā itmişin, iñen yini degulsin, bir ağırca ağac aşmak da olurmuş. Çün bu lâţîfeyi işitdi, gül gibi gülmege başladı.*
(Çavuşoğlu, 1970: 39)

Latifede Zâtî, Memi Çelebi ile dalga geçer ve buradaki anlatım övgüyle başlar. Zâtî, ilk önce Memi Çelebi’ye daha sonra Pîrî adındaki kişiye yaptığı övgüyü mübalağa sanatını kullanarak abartılı şekilde gerçekleştirir. Metindeki “*Memi Çelebi dirler bir merdüm-zāde; müdām elinde bade, halk-ı cihān aña üftāde, kāmety serv-i āzāde, gönli gül gibi güşade idi, ol meclisde bir bî-dil yolında ölmege maḥal, garrā güzel var idi, adı Pîrî; cümle ‘ālem esîri, cihāna gelmem’; nazîri.*” ifadeleri bu sanat için örnek teşkil eder.

Lâţîfe *Bir zemānda bir tırāşî güzel dellāk-i bî-nazîr, cemāli māh-ı münîr, görenler olur esîr, Yūsuf nām gulāmî var idi. Kul idi ammā Mısr-ı ḥüsnüñ pādîşāhı, güzeller anuñ sipāhı idi. Hammāmına varduḡumuzca tatlu tatlu şuya düşmüş şeker gibi ezilürdük. Bir güzel siyāh perçemi var idi bil bekler yol başardı. Bende çekmiş bağlamış, başı üzeirnde ṭurur. Ben ayıtdum: Yūsufcuḡum, yazuḡ, bu perçem ne günāḥ eyledi bağlarsın, benüm boyuma bendin gider, hem ne garrā perçem olur, ‘ömri uzun olsun, didüm. Ayıtdı: Mevlānā Zâtî, eger begendünse saña aşlayalum. Ben ayıtdum: Yūsufcuḡum eger yanuñda aşlamak cāyizse, ard*

cānibinden lûtf eyle ben aşların. Çün bu cevābı Yūsuf işitdi, āferīn didi.
(Çavuşoğlu, 1970: 39)

Zâtî bu bölüme bir tellağî överek başlar. Bu övgüyü “*Bir zemānda bir tırāşî güzel dellāk-i bī-naẓīr, cemālî māh-ı münīr, görenler olur esīr, Yūsuf nām ğulāmī var idi. Kūl idi ammā Mısr-ı hūsnūñ pādīshāhı, güzeller anuñ sipāhu idi.*” anlatımla gerçekleştirmektedir. Anlatımda tellağî mübalağa yaparak övmesinin nedeni oluşturacağı latifenin de tellağın güzelliği kadar etkili bir içerikte olmasını sağlamaktır.

4.2.3. Tezat

Tezat, kelime anlamı olarak *Türkçe Sözlük*’te “karşıtlık, karşıt olma, kontrast” (1998: 2213) şeklinde yer alır. Tezat, Klasik Türk şiirinde karşıt anlam sağlamak için kullanılır. Buradaki sanatsallığın içeriğini Bilgegil zıtlıktan doğan anlam kuvvetiyle ifade etmektedir (1989: 184). Şairler de şiirlerindeki anlatımı, duygu ve düşüncüyü kuvvetli ve anlaşılır bir hâle getirmek istedikleri için bu sanattan yararlanır. Tezat ile mizah iki zıt kavramın ele alınması yönünden benzerlik gösterir. Tezat sanatı da mizahi gibi karşıt kavramları ele alarak içerikte bir anlam birliği oluşturur, metnin yorumlanmasında etkili rol oynar.

Lâṭife *Bir gün Keşfi, dünyāyı terk itdüm, şōfī oldum, diyu illere māl üleşdürürdi; işidüp bu kıṭ‘ayı didüm Kıṭ‘a:*

*Keşfi didükleri kişi dünyāyı terk idüp
Baḥş itdi cümle ‘āleme mecmū‘-ı mālīni
Kimi ḥalāl ü kimi ḥarām idi anlaruñ
Baña tekellūf eyledi ol dem ḥalālīni* (Çavuşoğlu, 1970: 29)

Zâtî, latifede Keşfi’nin sofî olup mallarını dağıttığını işitir ve aldığı bu kararlar kendisinden manevi olarak üstün olacağını düşünür. Bu düşünce çerçevesinde Keşfi üstünde üstünlük kurmak için dağıttığı eşyaların helal olanların hepsinin kendisine geldiğini, böylelikle manevi yönde üstünlüğünü sürdürdüğünü ifade eder. Bu ifadeyi kuvvetlendirmek amacıyla tezat sanatını kullanarak helal-haram kavram zıtlığını metne yerleştirir.

Lâṭife *Boyacı Kāra dirlerdi bir yüzi kāra var idi, kendü nezāket meydanında cerī, ammā şakālî kaba idi. Nāzükler ol şakālî ona layık görmezlerdi. Bu du‘āğūya ayıtdılar: Mevlānā Zātî şu kişi şakālını uzatmağı ḥūy idindi bir beyit diseñ ola ki ḥūyın keseydi. Ol dem bu beyti didüm Beyit:*

‘‘ Boyacı Karanuñ aķ rīši ata bindūñ kabadur

Hadden aşıp duru ayduñ aña kırsın üzerin’’ (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Zâtî, boyacının sakalını kesmesi için yazdığı beyitte renk tezatlığından yararlanmaktadır. Bu ifade renkler üzerinden duygu durumu oluşturulmakta ve bunun neticesinde rakibin tavsiyeyi dinlemesi amaçlanmaktadır.

Lâṭife Bir zemānda eyü mürekkeb işler Memi nām bir ḥarīf var idi. Dükkānına mürekkeb almağa vardum, Kīr-i Ḥar dirler bir kātib var idi, ol da geldi. Hemān Memi kalıup Kīr-i Ḥara koyu mürekkeb virdi. İhtiyārum kalmadı bu beyti didüm Beyit:

Mürekkepci Memi bilsem senüñ ol Kīr-i Ḥar neñdür

Aña turduñ koyı virdün baña döñdün durı virdün (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Latifede Zâtî, Mürekkepçi Memi adında kişinin başka bir müşteriye daha iyi mürekkep verdiğini görünce beyitteki eleştiri şiddetini arttırmak için “kīr-i ḥar, koyı virmek, durı vermek” gibi argo ifadeleri kullanmaktadır. Bu ifadelerin yanında “koyı virmek, durı vermek” ifadeleriyle tezat sanatını kullanarak metinde aktarılan anlamı güçlendirir.

Lâṭife Bir zemānda Yaralu-zāde Zekī Çelebi şî‘re itdi, ne kadar şî‘r dirse getürüp ben fakire ‘arz iderdi, eyüsine eyü kemine kem dirdüm. Bir gün ğarrā ğazel dilmiş, getürdi gördüm. Ben ayıtdum: Çelebi bu ğazeli Ḥassān görse istihsān iderdi, Selmān görse dirdi, güzel dimişsin didüm, be-ġāyet ḥazẓ itdi, ayıtdı: Be mevlānā Zātī kimerde şî‘rler dirin, Āb-ı ḥayāta benzer: kimerde b..ların, nedendür ? Ben ayıtdum Çelebi, şî‘r vilayeti ile dinür; dimişlerdür ki, ‘Evliyânın yüksek kemâllerinden ilki şiir, sonuncusu kimyâdır" Vilāyetde kabẓ u baş vardır. Baş olduġuñ zemānda şî‘ri Āb-ı ḥayāt bigi dirsın, ammā kabẓ olduġun vakıt b..lar yırsın. (Çavuşoğlu, 1970: 35)

Latifede Zâtî ve Zekî Çelebî arasındaki konuşma anlatılır. Zekî Çelebi şiirleri için Zâtî’den yorum yapmasını ister. Zâtî’nin yaptığı yorumlara şaşırın Çelebi, neden böyle yorum yaptığını sorar ve Zâtî, Zekî Çelebi’ ye argo ifadelerle örülü bir anlatımla cevap verir. Metinde ele alınan “kabẓ” ve “baş” argo ifadeleriyle şiirdeki “gülünç” ve “mizah” yapılarında etkiyi arttırmak için tezatlık oluşturur.

Lâṭife Bir zemānda bir vā‘iz Ayaşofyada çalıcı mehterlerin ziyāde zemm itdi, talebe kısmını ve sūḥtevātı medḥ eyledi. Va‘zı tamam itdükden soñra ol vā‘ize bulışdum, ayıtdum: Mevlānā, anlaruñ kim niyyeti ḥayradur, anları zemm idersin; şunlaruñ kim şerredür, medḥ idersin; bunun ne aşlı var? Ayıtdı: Nice? Ben Ayıtdum: Ol mehterleri kim zemm eyledün,

anlar *Haḫḫa tazarru*‘ iderler; cümle ümmet-i Muḫammedüñ ḫātūnları ḫāmīle olsun, oğulları *toḡsun*, varalum nevbet ḫalalum, dirler. Ve bir oḡlan *toḡsa*, nevbet ḫalsalar, du‘ā iderler; bu oḡlan büyük olsun, babası sünnet eylesün, yine *gelelüm ŧenlik idelüm*, dirler; andan *ŧoñra evlensün*, yine *ŧādḫḫlar idelüm dirler*; andan *ŧoñra bunuñda oḡlı ḫızı olsun dirler*, ümme-ti Muḫammed artduḡın isterler. Ol medḫ eyledüḡüñ *sūḫtevāt*, bir devletlü vefāt itse, meyyitine varsam, baña bir iki aḫḫa *virsele*, dirler; ümmet-i Muḫammedüñ *eksildüḡın* isterler. Çün bunu *vā*‘ *iḫ iŧitdi*, *iñŧāf itdi*. (Çavuşoḡlu, 1970: 40-41)

Laifede Zâtî, Ayasofya’da görev yapan bir imamın verdiḡi vaaza tepkisini gösterir. Tepkisini gösterirken de tezat sanatını kullanarak metindeki eleŧtiri gücünü artırır. Metinde “*zemm* eylemek ve medh eylemek, *ŧer* ve *ḫayr*” kullanılan kelimeler buna örnektir.

4.2.4. Telmih

Telmih, *Türkçe Sözlük*’te “Bir mısradaki veya beyitte bilinen bir olayı, bir atasözünü veya fıkrayı hatırlatma sanatı” (1998:2181) olarak ifade edilir. Genellikle peygamberlerden, mitolojik, tarihî şahsiyet ve olaylardan, efsanevi kahramanlar ve onlarla ilgili rivayetlerden bahsetmek için kullanılır. Telmih sanatı, mizah kurgusunda içeriḡi oluŧurmada ya da sonucu bilindik bir duruma, olaya vb. bağlamada kullanılabilir.

Lâḫife *Bir zemānda bir tırāŧı güzel dellāk-i bī-naḫīr, cemāli māḫ-ı münīr, görenler olur eŧīr, Yūsuf nām ḡulāmī var idi. Ḳul idi ammā Mıŧr-ı ḫüsnüñ pādīŧāḫı, güzeller anuñ sipāḫı idi. Ḥammāmına varduḡumuzca ḫatlu ḫatlu ŧuya düŧmiŧ ŧeker gibi ezilürdük. Bir güzel siyāḫ perçemi var idi bil bekler yol baŧardı. Bende çekmiŧ bağlamıŧ, baŧı üzeirnde ḫurur. Ben ayıtdum: Yūsufcuḡum, yazuk, bu perçem ne ḡünāḫ eyledi bağlarsın, benüm boyuma bendin gider, hem ne ḡarrā perçem olur, ‘ömri uzun olsun, didüm. Ayıtdı: Mevlānā Zātî, eger begendünse saña aŧlayalum. Ben ayıtdum: Yūsufcuḡum eger yanuñda aŧlamak cāyızse, ard cānibinden lūḫf eyle ben aŧların. Çün bu cevābı Yūsuf iŧitdi, āferīn didi.* (Çavuşoḡlu, 1970: 39)

Zâtî, latifeye bir tellaḡı överek baŧlar ve devam eder. Metnin devamında tellaḡın güzelliḡini Yusuf’a benzeterek eserde telmih sanatına yer verir. Buradaki amaç karŧıdaki kiŧiyi mizah için araç konuma getirmektir. Bu sayede oluŧuracaḡı içerikteki yapılar birbiriyle tutarlı olur ve gülünç, kusursuz olarak ortaya çıkar.

Lâîfe Babam merhûmdan kalmış bir bâğum var idi, üzümünüñ her dânesi bir şîşe şeker şerbetine beñzerdi, İskender anı görse Âb-ı Hayât taleb itmege gitmezdi. İki harîf var idi, birine İt İskender, birine Kuş Kâsım dirlerdi; yolları ol bâğa uğramış, vâfir üzüm yimişler, geldiler, benden halâllığın istediler. Ben ayıtdum: Anuñ ne halâllığın istemek gerek, anı babam mehûm dikedügi vaqtin it yisün, kuş yisün, dimişdür. Bu lâîfeyi işidüp gülüşerek gitdiler. (Çavuşoğlu, 1970: 40)

Latifede Zâtî, bağındaki üzümlerini izinsiz yiyenlere tepkisini anlatır. Öncelikle bağındaki üzümlerin lezzetini anlatmak için âb-ı hayat ile bağ kurarak telmih sanatını kullanır. İskender'in ölümsüzlüğü aradığı hikâyeye göndermede bulunur.

4.2.5. İrsâl-i mesel

Anlam güzelliği, derinliğini ve şairlik kabiliyetini eserlerinde göstermek isteyen şairler, çalışmalarında edebi sanatları kullanmaya özen gösterir. Bu sanatların içinde yer alan bir diğer sanat ise atasözü ve deyimler yani irsâl-i mesel sanatıdır. Metinden anlatılan duygu ya da düşüncenin anlamını güçlendirmek için kullanılmaktadır. Geçmiş dönemlerde söylenen ifadeler ya da döneminde kullanılan yaygın sözleri de içinde barındırır.

Lâîfe Bir zemânda ziyâde kulağum ağırdı, hayli zahmet çekdüm. Keşfi işitmiş, aña hıqme eyüdü, diyu lâîfe itmiş. İllâ kendünün başı kel idi, bu beyti didüm gönderdüm Beyit:

Keşfi fakîre hıqme eyüdü aña dimiş

Kel nesne bilse başına olurdu çaresi (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Zâtî, latifede Keşfi ile tartıştığı bir konu hakkında üstünlük kurmak için bahsedilen konu üzerinden “*Kel nesne bilse başına olurdu çaresi*” ifadesi ile irsâl-i mesel sanatını kullanarak Keşfi'nin kendi derdinin çaresini bulamadığını ve başkalarına çare olamayacağını da ifade etmektedir. Mizahi kurguyu atasözlerine bağlayarak anlatımı güçlendirir.

Lâîfe Bir zemânda İstanbulda remmâl idüm. Leb-i deryâya seyre vardum. Deryânuñ dil-i mü'min gibi derûnı şâfî, gam-gin gönülleri açmağa bîrûnı kâfî, kızmış bedenlere âbı şâfî. Temâşâ iderken bir lâîfe-güy, kelimâtı dil-cüy, adı Pîrî, tekellümde yok nazîri, bir gözi sefid hayâlât-ı sinîd eyler harif var idi dîde-i sefidî gibi nâ-gâh çıkageldi, gördi ki deryâ yüzün temâşâ iderin, ayıtdı: Mevlânâ Zâtî remilden ferâğat eylemişsin gibi şuya bakıcılığa başlamışsın. Ben de ayıtdum ki remilde âdemün kızıl mankır ile gözin bozardurlar, ola ki

bunda ağ akça ele gire ve hem baklacılık da eylesem gerekdir, müşteri bulunmaya mı? çürük bağlanuñ kör alıcısı olur. Çün bunu işitdi, harîf gülerek çavdı. (Çavuşoğlu, 1970: 35)

Latifede Zâtî, seyretmeye gittiği denizi anlatmakta bu anlatımı oluştururken irsal-i mesel sanatından yararlanmaktadır. Pîrî adında kişinin kendisine işi ile ilgili laf atmasına karşılık verdiği yanıtta “*çürük bağlanuñ kör alıcısı olur*” ifadesini kullanarak latifede irsal-i mesel sanatına yer verir. Bu sanatla karşısındakine üstünlük kurarak mizahını gerçekleştirmiş olur.

Lâîfe *Vefâ-zâdede olduğumuz zemânda, ramazânda, bayrama karşı dervîşler halvete girerler, mu‘tekif olurlardı. Bir dervîş var idi, adı Yakînî; ol daîhi mu‘tekif oldu. Ammâ bizümle eksüksüz lâîfe eylerdi. Bayram olduğda halvetden çıkdılar. Buluşdum ayıtdum ki: Mevlânâ Yakînî vâ y ne şafâ sürdürünüz! Siz i‘tikâfda iken ben fakîr ü haîkîr, ‘Abdurrezzâkı düşümde gördüm, ayıtdum: Bizüm dervîşler mu‘tekif oldılar hayli gökçek halleri var. ‘Abdurrezzâk ayıtdı? Anları bize ısmarladılar, biz güderüz gözedürüz. Ben ayıtdum: Sulţânım: mevlânâ Yakînî Hazretleri hayli kâbil kimesne, bî-naîr dervîşdür. ‘Abdurrezzâk ayıtdı: Mevlânâ Zâtî, gütdüğüm toñuzı baña mı öğredürsîn? (Çavuşoğlu, 1970: 36)*

Latifede Zâtî, Ramazan ayında halvete giren dervîşler arasında yaptığı ibadette samimi olmayan bir dervîşi eleştirir. Aynı zamanda bu eleştiriye irsal-i mesel sanatından yararlanarak “*gütdüğüm domuzu bana mı öğretirsin.*” ifadesi ile destekler ve mizahın çarpıcılığını artırır.

Lâîfe *‘Alî Paşa merhûm bir gün ben fakîr ü haîkîriñ bir kaç dâne gazelin görmiş, hõş gelmiş, niçün bize gelmez dimiş. İşitdüm, bir kaç dâne gazel yazdum, divânına varup şundum. Şikâyet kâğıdı şandı, yazıcıya virdi. İbrâhîm Paşa oğlu ‘İsâ Beg yanında otururdi, ayıtdı: Sulţânım bu monlâ Zâtîdür, size gazeller getürmiş. Beni daîhi Paşa görmemişdi, yüzüme bakdı; ayıtdı: Zâtî güzelce degülmiş. Ammâ kendüzinden çirkin-şekil yoğ idi. Ben ayıtdum: Sulţânım, yigit yigidüñ âyinesidür. Paşa çün bunu işitdi, kahkaha ile güldi. Gazelleri aldı vâfir bahşiş eyledi. (Çavuşoğlu, 1970: 41)*

Latifede Zâtî ile Ali Paşa arasında geçen gazel yazma hikâyesi ele alınır. Ali Paşa, yazılan gazelleri gözden geçirir ve yardımcısının dikkati üzerine okuyup Zâtî’ye çirkin olduğunu ifade ederek alay eder. Burada Zâtî, kendisinden makam olarak yüksekte olan Ali Paşa’yla bile usulünce alay etmek için “*yigit yigidüñ âyinesidür.*” diyerek irsal-i mesel sanatını kullanır.

4.2.6. Ta’riz

Türkçe Sözlük’te “kapalı bir şekilde söz söyleme, taş” (2011: 1215) ifadeleriyle tanımı yapılmaktadır. Dilçin, asıl söylenmek istenen sözün gerçekte söylenin tam tersi yönde anlam bulunduran ifade olduğunu anlatır. Bu nedenle de mizahi eserlerde kullanımı yaygın bir sanat olma özelliği taşımaktadır. Dilçin, eserinde ta’rizin asıl amacını iğneleme ve aşağılama olarak görmektedir. (2016: 417). Ta’riz sanatının kapalı anlatımla iğneleme şeklinde gerçekleşmesi mizahi metinlerde kullanımının artmasını sağlar. Mizah metninin temelinde yatan kural yapılan eleştirinin, iğnelemenin ya da sataşmanın dolaylı yoldan gerçekleştirilmesidir. Bu bağlamda ta’riz sanatı mizah için önemli bir araç konumundadır.

Lâîfe *Revânî Çelebi atdan düşüp ayağı unduğu dem bu beyt-i lâîfe-güne vâkı’ olupdur*
Beyit:

Ḳazâ gelmezdi nâ-ehle Revânî

Saňa geldi şıdı İblîs ayağın (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Latifede Zâtî, Revânî Çelebi ’nin attan düşüp ayağını sakatlaması üzerine oluşturduğu beyitte ta’riz içeren bir anlatım sağlar. Revânî ile dalga geçer diğer yandan da beyittin anlam gücünü ve çeşitliliğini artırır.

Lâîfe *Bir gün Ferîdî şöhetde germ olup ayıtdı: Bu dehrüñ vefâsın görmiş yok dirler, illâ dinümçün ben gördüm. Bu sözi işidicek bu beyti didüm* *Beyit:*

Dinüm için görmişem dehrüñ vefâsın dir imiş

Zâtîya ayduñ Ferîdî yok yire and içmesün (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Latifede Zâtî, Ferîdî’ye tariz içerikli bir anlatımla üstünlük kurar ve bu üstünlüğü din ile de bağdaştırır. Ferîdî, devrin vefasını gördüğüne yemin eder, bunu duyan Zâtî ise yok yere yemin etmemesi gerektiğini söyleyerek hem dinsiz olduğunu hem de vefasını görmediğini ta’riz sanatı ile latifede ifade eder.

Lâîfe *Bir zemânda Balıkesreye sancağ begi geldi, gâyet hasîs harîf idi, yanından bir manķır çıksa cānı çıkar şanurdu. Bir ḳaşîde didüm cāyize virmedi. Beni ūonatmışsın, yalan söylemişsin, didi. Ben ayıtdum: Gerçek söylense nense ḥaşıl olur mıdı? Olurdu. Bu ḳıṭ‘ayı dildüm, okudum, ziyâde ḥaẓẓ itdi, vâfir cāyize virdi* *Ḳıṭ‘a:*

Geldi bir server-i kerem kânı

Kereminden cihânı itdi ganî

Lûtfi şöyle lâtifdûr kim anuñ

Kimse görmez leâfetine anı (Çavuşoğlu, 1970: 33-34)

Zâtî, latifeye bir Sancak Beyi hakkında bilgi vererek başlar ve kişinin özelliklerinden bahsederek devam eder. Yazdığı kıta bölümünde ise kişinin cimriliğini ta'riz içerikli bir anlatımla kişiyi tam tersi cömert biri gibi yansıtarak aslında ne kadar cimri olduğunu ifade eder. Kullandığı bu sanatla hem metindeki anlatıma renk katar hem de şairin üslup zekâsının ne kadar ince olduğunu gösterir.

Lâtfi Şehr-i İznîk'de Kuyumcı-zâde dirler bir zarîf harîf var idi; yüzinde çibanlar çıkardı, şüreti çirkîn idi. İznîkde olan çelebiler aña üleşürler idi. Kimisi, yûri be cüdâm gökcekler, dirdi; kimisi, koy a şu miskîni, dirdi. Bir gün çelebilerün biri bunu gökçeklere katmak gerekdür diyu üleşdi, bedîhî bu beyiti okudum ziyâde hazz itdiler Beyit:

Kuyumcı-zâdedür gökceklerinden birisi şehrûñ

İñen seçme bu miskîni yâ illerden cüdâ mı olsun (Çavuşoğlu, 1970: 34)

Zâtî, latifesinde ta'riz sanatını kullanarak bahsedilen kişi hakkında tam tersi bir anlatımla dalga geçer. Yüzü çirkin olan birini, güzel yüzlü biri anlamına gelecek şekilde anlatır ve bu anlatımla metindeki mizah kurgusunu pekiştirir.

Lâtfi Vefâ-zâdede olduğumuz zemânda, ramazânda, bayrama karşı dervîşler halvete girerler, mu'tekif olurlardı. Bir dervîş var idi, adı Yakînî; ol dañi mu'tekif oldı. Ammâ bizümle eksüksüz lâtfi eylerdi. Bayram olduñda halvetden çıkdılar. Buluşdum ayıtdum ki: Mevlânâ Yakînî vâ y ne şafâ sürdünüz! Siz i'tikâfda iken ben fakîr ü haķîr, 'Abdurrezzâķı düşümde gördüm, ayıtdum: Bizüm dervîşler mu'tekif oldılar hayli gökçek halleri var. 'Abdurrezzâķ ayıtdı? Anları bize ısmarladılar, biz güderüz gözedürüz. Ben ayıtdum: Sulţânım: mevlânâ Yakînî Hazretleri hayli kâbil kimesne, bî-naẓîr dervîşdür. 'Abdurrezzâķ ayıtdı: Mevlânâ Zâtî, gütdüğüm toñuzı baña mı öğredürsin? (Çavuşoğlu, 1970: 36)

Latifede Zâtî, Ramazan ayında halvete giren dervîşler arasında samimi olmayan bir dervîşi eleştirmektedir. Bu eleştiriye yaparken samimi olmayan kişiyle ta'riz sanatı üzerinden kendisini dervîş ehli gibi gösterir ve oluşturduğu bu anlatımla dalga geçer.

Lâtfi Bir zemânda Ferruhî ile Vefâ-zâdede olurduk. Gündüzün şayim olur, gice ekâbir evine varurdu. Ben ayıtdum: Ey Ferruhî, hõş hasîs harîfsin, aķça harcanmamağ içün gündüz

oruç tutarsın, gice ekâbir evine gidersin. Ferruhî ayıtdı: Mevlânâ Zâtî, çün oruç tutduğumu hissetümden tutarsın; giceler şabâha degin namâz kılurın, benüm namâzumdan ğayrı babamuñ oğlancuğdan beri yüz yigirmi yaşına dek kılacağı namazı bile kıldum, aña ne dirsın? didi. Ben ayıtdum: Ol da ziyâde hissetüñdendür ki; babañ ölice kimseye ıskâ-ı şalât virmeyeyin, mâlı baña kılsun dirsın. Bunu Ferruhî işitdi, şol kadar güldi ki vaşfa kâbil degül. (Çavuşoğlu, 1970: 39)

Latifede Zâtî, Ferruhî adındaki kişinin cimriliğinden bahseder. Bölümde bu cimriliği ta'riz sanatı içeren bir anlatımla ele alır. Önce gündüz oruç tuttuğunu, daha sonra gece yemeğini ekâbir evlerinde yediğini, hiç para harcamadığını anlatır. Ferruhî bunu dinin gereği için yaptığını, ibadetini hiç eksik olmadığını, babasının namazlarını bile kıldığını ifade eder. Bunun üzerine Zâtî, bu anlamdan olumsuz kastetmek için karşısındakine babasının kalan namaz borçlarını fide vererek ödemek istemediği için o kadar namaz kıldığını ifade ederek eserde ta'riz sanatına yer verir.

4.2.7. Nida

Hissedilen duygu ve heyecan durumları sonrasında kişilere ya da varlıklara seslenme sanatı olarak adlandırılır. *Türkçe Sözlük*'te “çağırma, bağırma, seslenme, ünlem” (1998:1652) şeklinde ifade edilir. Nida sanatı mizah konusunda ele alındığında diğer sanatlar kadar geniş yer tutmasa da belirli bir yerinin olduğu bilinir. İncelenen metinlerde mizah kurgusu, kişilerin birbirine seslenerek atışmaya başlamasıyla gerçekleşir. Nida, mizah kurgusunun oluşturulmasında etkili olan bir sanattır.

Lâîfe Harâccı, Hüsâm dirlerdi, Edrinede bir mütevellî vardı, şâ'irdi, maḥlaşı Ferîdî idi; bir gün anuñla bir bāğçede seyrân iderdük, ittifâk yağmur geldi, ol bāğda bir güzel çâr-tâk vār idi, bāğ-bân geldi, Ferîdîye; çâr-tâk altına gel, şıgın efendi, didi; işidüp bu beyti bedîhaten didüm Beyit:

Ferîdî miskîni bostâncılar yağmurda gördükçe

Yüri şol çâr-tâk altına hey miskîn şıgın dirler (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Latifede Zâtî “Hey miskin” ifadesiyle konuşma arasındaki sesleniş, nida sanatıyla ifade etmekte ve böylelikle latifedeki diyalog yapısını pekiştirmektedir. Bu pekiştirme mizah kurgusunun oluşumu için önemli rol oynamaktadır.

4.2.8. Tenasüp

Tenasüp kelimesi *Türkçe Sözlük*'te “Birbirine uyma, yakışma, aralarında uygunluk bulunma, oran, orantı...Birbirleriyle ilgili söz veya kavramların dizelerde toplama sanatı” (1998: 2189) olarak açıklanmaktadır. Anlamca birbiriyle ilgili olan kelimeleri bir arada kullanmak, metnin anlam yoğunluğunu artırmak, şairin kelime haznesini ve şiir planlamasını ne kadar titizlikle oluşturduğunu göstermesine imkân vermektedir.

Lâîfe *Bir zemānda Şaşa Beg merhūm, İstanbulda şubası idi. Bir gice bir ‘ālī meclis eyledi, zurefā cem ‘itdi. Kebîrî dirlerdi bir nāzûk yâr var idi; anuñ üzerine bir maşhara harîf geçüp oturdı. Bî-ihtiyâr ol meclisde bu kıt‘ayı didüm, oğudum, Maşhara bî-edebliğine peşimān oldı, Kebîrî merhūmı re‘āyet idüp şadra geçürdiler, fakîre Şaşa Beg vāfir bahşış itdi, ol kıt‘a budur Kıt‘a:*

Yere geçse yeridür döne döne çarh-ı felek

Eyledi ehl-i kemālūñ yerini şaff-ı ni‘āl

G..ine mum şokuban döne döne oynayanı

Dürlü şüretler ile niteki fânūs-ı hayāl

Getürüp şadra vü altında kalur kâmil olan

‘Acabā yohsa eşek s..i midür ehl-i kemāl (Çavuşoğlu, 1970: 34)

Latifede Zâtî, meclis ortamında kendini bilmez bir adamın kendisinden her alanda üstün bir adamı çiğneyip saygısızlık ettiğini görünce aşağıdaki kıtayı yazar. “Kemal ve kâmil” kelimeleri ile tenasüp sanatı örneklerine yer vererek latifedeki anlam birlikteliğini pekiştirir.

4.2.9. Tevriye

Tevriye kelimesi *Türkçe Sözlük*'te “Bir anlatım inceliği elde etmek için birden çok anlamı olan bir sözün yakın anlamının değil de uzak anlamının kullanılması sanatı” (1998: 2211) olarak ifade edilir. Sanatın Klasik Türk şiirinde kullanılması hem mizah açısından hem de şiirdeki anlam zenginliği açısından önem arz etmektedir.

Lâîfe: *Bir gün Ferîdî bir ak kaftân geymiş, ard etegi balçık olmuş; yağmurlu gündi, gördüm, bu beyti didüm:*

Üç qarış yer ardı kir olmuş Ferîdînüñ tamam

Yoğ mecâlî dâmenin divşürmege rencür imiş (Çavuşoğlu, 1970: 35)

Latifede Zâtî, rakibi Ferîdî'nin çamur olan kaftanından hareketle aşağıdaki beyti oluşturur. Oluşturulan beyitte hemcinsleriyle ilişki içinde olduğuna dair anlatım içermekte ve Ferîdî'ye oğlancılık atfetmektedir. Bu atfedişinde “*rencur*” kelimesini tevriye sanatı aracılığıyla anlamlandırarak oluşturmaktadır. Bu sanatla karşısındaki kişiyi aşağılayarak rahatlatma kuramını ortaya koymaktadır.

Lâîfe *Mevlânâ Keşfî ‘avreti canibinden tonatduğımı işidüp, güç gelüp ayıtmış: Hüneri var ise şan‘atumdan tonatsun. Ol vakit ma‘cuncı idi, hemân bu beyti didüm* *Beyit:*

Ma‘cuncı Keşfiye ne var ol hoşkâda didüm

Kalmadı nesne şutdum anı beng idi didi (Çavuşoğlu, 1970: 29)

Zâtî latifede kullandığı “*hoşkâ*” kelimesi ile eserinde tevriye sanatına yer verir. Latifede hokka kelimesini içine mürekkep konulan eşya, esrar konulan kutu ya da yapılan macunların yerleştirildiği yer anlamlarına gelecek şekilde kullanarak imalı bir anlatım oluşturur. Tevriye sanatının bu şekilde kullanılması metinde mizah dilinin rahatça yer almasını sağlar.

Lâîfe *Bir gün Keşfî, dünyâyı terk itdüm, şofî oldum, diyu illere māl üleşdürürdi; işidüp bu kıt‘ayı didüm* *Kıt‘a:*

Keşfî didükleri kişi dünyâyı terk idüp

Bahş itdi cümle ‘âleme mecmû‘-ı mālîni

Kimi halâl ü kimi harâm idi anlaruñ

Baňa tekellüf eyledi ol dem halâlîni (Çavuşoğlu, 1970: 29)

Şair latifede kullandığı “*halâl*” kelimesi ile tevriye sanatını kullanır. Bu kullanım sonucunda “*halâl*” kelimesiyle Keşfî'nin hem mal varlığının helal kısmı hem şairin eşini kasteden bir anlam katmanı oluşturur. Bu sayede eserinde mizah dilinin eğlenceli ve imalı örneğine yer verir.

4.2.10. Kinaye

Türkçe Sözlük'te “düşünüleni, dolaylı olarak anlatan söz, üstü kapalı sitemli dokunaklı söz” olarak ifade edilmektedir (1998: 1327). Klasik Türk şiirinde anlam örüntüsü oluşturmak için kullanılan sanat, mizahi içerikler için bir araç olarak kullanılmaktadır. Saraç, genelde mecaz olanı anlatmak için kullanılan kinaye sanatının gerçek anlamı için de kullanılabileceğini aktarmaktadır (2011: 144).

Lâṭife *Bir gün ‘Alī Paşa merḥūm kapucı göndermiş, ben fakîr ü ḥakîri istemiş. Vardum gördüm; Paşa B..ı dirler bir ḥarîf var idi, anuñla şatranc oynar. Paşa beni gördüğü gibi ayıtdı: Mevlānā Zâtî, benüm ḥālūmden senüñ haberüñ yokdur, bunadum b..’umla oynarın. Ben ayıtdum: Sultānım, b..uñuzla oynadūğunuz kayırmaz, tek önegülük itmen, ta‘līm idenlerüñ ta‘limin tutuñ, sizi Paşa B..ı yenmesüñ, önegüyü b..’lı yeñer dirler. Paşa bu lâṭifeyi işidicek ziyāde güldi.* (Çavuşoğlu, 1970: 42)

Latifede Zâtî ile Ali Paşa arasındaki konuşma anlatılır. Metnin geneline yayılan “b...” kelimesi kinaye sanatıyla gerek kişi gerekse dışkı gibi çeşitli anlamlara gelecek şekilde kullanılarak mizah kurgusunu güçlendirmek amacıyla kullanılmaktadır.

Lâṭife *Bir şā‘ir var idi, Beñli Ḥasan dirlerdi, maḥlaşı Āhî idi. Ḥüsrev ü Şirîne nazîre kaşd itmiş. Bir gün bir nāzûk ol didüğü kitābdan bir ḥaber getürdi, gördüm, ben ayıtdum: Söz yok. Ol yār varup Āhîye ayıtmış: Senüñ didüğüñ kitābı Zâtî beğenmedi. Āhî daḥi bize selām virmez oldı. Bu kıṭ‘ayı didüm, gönderdüm Kıṭ‘a:*

Bize iller sözi ile şive vü nāz eyleme Āhî

Götürme sözlerinden anlaruñ ‘ālemde nāzûk çok

Banā bir cüz getürdiler kitabundañ anı gördüm

Didiler nice şu billāhi Zâtî ben didüm söz yok (Çavuşoğlu, 1970: 42)

Latifede halkın doldurmasına gelen Āhî ile Zâtî’nin arasında geçen mesele ele alınır. Zâtî’ye kitabını incelemesi için bir bölümünü gönderen Āhî’ye halkın gelip Zâtî’nin, eserini beğenmediğini söylemesi üzerine Āhî, Zâtî’ye selam vermemektedir. Bunun üzerine Zâtî, gerçekte olanı bir kıtayla anlatmaktadır. Bu anlatımı oluştururken “Söz” kelimesini farklı anlamlara gelecek şekilde kullanarak kinaye sanatıyla eserdeki anlam zenginliğini artırır.

4.2.11. İktibas

İktibas *Türkçe Sözlük*’te “ödünç alma, alıntı” (1998: 1063) şeklinde ifade edilmektedir. Külekçi ise “ateşten köz almak” (2003: 177) anlamına gelen anlatımla açıklamaktadır. İktibas sanatı eserde anlatılan duygu, durum veya düşüncüyü her yönde kuvvetlendirmek için eserde ayet, hadis vb. alıntılara yer vermektedir.

Lâîfe *Ḳādî-‘asker-zāde Meḥemmed Şāh Çelebi dābbe demekle ma‘rūf, semāniyyede müderris idi. Bir gün bu fakîr ü ḥaḳîrūñ vefḳ eyledügin işitmiş; ayıtdı: Mevlānā Zātî bize bir vefḳ idi virseñ. Ayıtdum: Sulṭanum dūnyevi mi yoḥsa uḥrevî mi olsun? Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdum: Bir āyet vardır, anı vefḳ ideyin. Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdum: مَا رَزَقَهَا اللَّهُ عَلَىٰ إِلَّا الْأَرْضِ فِي دَابَّةٍ مِنْ وَمَا Dābbe diyeni bulsam depelerdüm, amma senüñ diyüşüñden ziyāde ḥazz eyledüm. (Çavuşoğlu, 1970: 42)*

Latifede Zâtî ile Mehmed Şah Çelebi arasında geçen hadise anlatılır. Çelebi lakabı “dabbe” üzerinden, Zâtî’den bir ayet vefk etmesini ister. Bunun üzerine Zâtî “مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا” söyleyerek hem Çelebi’nin isteğini yerine getirmekte hem de anlatımı güzelleştirmek için iktibas sanatını kullanmaktadır.

Lâîfe *Bir zemānda bir ḳādî-zāde var idi. Emrullah Çelebi dirlerdi. Bir gün bir şöḥbetde babasınun fāzlıñ söyledi, şol ḳadar medḥ eyledi ki vasfa ḳābil degül. Ben ayıtdum: Emrullah Çelebi, senüñ baban ziyāde nādān imiş; eger nādān olmayaydı senüñ aduñı Emrullah ḳomazdı. Ol āyeti bilmez midî? Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdum: مَفْعُولًا اللَّهُ أَمْرٌ وَكَانَ saña mef’ul dimiş yoḥsa mef’ul olacaḡun bilür midî? Çün bunı Emrullah işitdi bî-iḥtiyār olup gülmege başladı. (Çavuşoğlu, 1970: 42-43)*

Latifede Emrullah Çelebi ile Zâtî arasından geçen diyalog anlatılır. Sohbetinde çok konuşan Emrullah Çelebiyle dalga geçen Zâtî, eserde ismi üzerinden ayet “مَفْعُولًا اللَّهُ أَمْرٌ” söyleyerek hem eserin mizah kurgusunu güçlendirmekte hem de eserde iktibas sanatına yer vermektedir.

4.2.12. İstifham

İstifham, eserde okuyucuya anlatılmak istenen duygu ve düşüncelere dikkati çekmek ya da eserde aktarılmak isteneni daha etkili kılmak için kullanılan soru sorma sanatıdır.

Türkçe Sözlükte “soru” (1998:1106) şeklinde ifade edilmektedir. Soru sormak karşılıklı başlayacak bir diyalogun başlangıcını oluşturur ve aynı zamanda eserin kurgusal yapısını hazırlamada araç konumunda bulunur.

Lâtfî *Bir zemānda bir kâdî-zāde var idi. Emrullah Çelebi dirlerdi. Bir gün bir sohbetde babasının fazlını söyledi, şol kadar medh eyledi ki vasfa kâbil degül. Ben ayıtdum: Emrullah Çelebi, senün baban ziyāde nādān imiş; eger nādān olmayaydı senün aduñ Emrullah komazdı. Ol āyeti bilmez midi? Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdum: مَفْغُولًا اللَّهُ أَمْرٌ وَكَانَ saña mef’ul dimiş yohsa mef’ul olacağun bilür midi? Çün bunı Emrullah işitdi bî-ihtiyār olup gülmege başladı. (Çavuşoğlu, 1970: 42-43)*

Latifede Emrullah Çelebi ile Zâtî arasında geçen diyalog anlatılmaktadır. Sohbetinde çok konuşan Emrullah Çelebiyle dalga geçen Zâtî, mizahi yapıyı kurgularken “*Ol āyeti bilmez midi? Ayıtdı: Nice āyetdür?*” soru sorarak mizahını gerçekleştirmek için zemin hazırlamakta istifham sanatını mizah yapma aracı olarak kullanmaktadır.

Lâtfî *Bir gün Bursada bir garrā dil-berle kablucaya giderken bir nice ‘avretlere uğraduğ. Ol dil-ber zen-bāre idi. ‘avretleri göricek ayıtdı: şatuluğ yarma yağalı gönlegünüz var mı? ziyāde murādumdur. Aralarından bir mütekellime ayıtdı: Sizün oyma yağa çıkalı bizüm yarma yağalarumuza kimse bakmaz oldı. (Çavuşoğlu, 1970: 42)*

Latifede Zâtî’nin kaplıcaya giderken karşılaştığı kadınlarla olan diyalogu anlatılmaktadır. Mizah kurgusunu oluşturmak için Zâtî “*şatuluğ yarma yağalı gönlegünüz var mı?*” diyerek kadına soru sormaktadır. Kadın ise “*Sizün oyma yağa çıkalı bizüm yarma yağalarumuza kimse bakmaz oldı.*” diyerek cevap vermektedir. Bu bölümde Zâtî, mizahi bir eseri ortaya koymak için tamamen planlı hareket etmektedir. İstifham sanatını mizah kurgusunu yönlendirebilmek için kullanmaktadır.

4.3. Atışma

Atışma konusu ele alınacağı zaman genellikle akla birine laf atmak, taş atmak ve taşı gedigine oturtmak gibi çeşitli varyasyonlarda deyimler gelmektedir. Bu deyimlerin oluşum tarihi de insanlık tarihi kadar eski ve derindir. Düşüncelerini aktarma şeklinde insanlar zaman zaman farklı yöntemlere başvurmuşlardır. Bu yöntemler Türk edebiyatı dönemlerinde farklı farklı adlandırılmaktadır. İğneleyici ya da atışma şeklinde kendini ifade eden kişi Halk edebiyatında “atışma, taşlama” gibi türlerle anılmakta Klasik Türk

edebiyatında “hicviye” ve daha farklı isimlerle de anlatılmaktadır. Bu konu üzerine “Şairler, duygu ve düşüncelerini şiirle ifade edebilme yeteneklerini şair olmayan kişilere karşı bir silah gibi kullanırken çoğu zaman rakipleri olan şairlere de yöneltmişlerdir. Böylece Klasik Türk edebiyatında hiciv, latife, mülâtefe, nükte, tariz, tehzil gibi değişik türler ortaya çıkmıştır” (Aydın, 2014: 2). Düşünüş ve dili kullanış biçimiyle genel toplumdan ayrılan şairler düşüncelerini şiirlerle aktarmakta, bu yol Klasik Türk edebiyatı döneminde ise şaire seçkin bir yaşam fırsatı sunmaktadır. Atışma başlığında *Zâtî*’nin *Letâyif*’inde bulunan metinler üzerinden atışma içeriğinin nasıl oluşturulduğu, hangi konular üzerinden atışmanın ortaya koyulduğu incelenmektedir.

Atışma konusu üzerinden Türk edebiyatının geçmiş dönemlerine bakıldığında Halk edebiyatı ile Klasik Türk edebiyatında ele alınan atışmaların birbiriyle ortak noktaları olduğu görülür. *Letâyifnâmeler*de ve aşık atışmalarında bulunan kurgu icra edilen ortam olarak incelendiğinde ikisinin de meclislerde, herkesin bulunduğu toplantı alanları gibi eğlence merkezlerinde oluşturulduğu görülür (Eke,2010:2-7). Bir diğer görülen ortaklık atışmaların kurgusal düzenidir. *Letâyifnâmeler*de bulunan atışma düzeninin aşıklık geleneğinde bulunan tanışma, atışma, taşlama ve gönül alma gibi yapılarla benzerlik gösterdiği saptanmıştır. Şair, mizah için latifeyi oluşturacağı zaman önce konuya giriş için betimlemelerde bulunur. Daha sonra karşısında bulunan kişiyi eleştirmek, yermek için laf atar ve sonrasında da kişi karşısında başarıya ulaşır. Eserin sonunda da yazdıklarından dolayı yer verdiği af dileme bölümüyle eseri bitirir. Bu bağlamda incelendiğinde *letâyifnâmeler*in kurgusu ve içeriğinin Halk edebiyatındaki atışmalarla benzerlik gösterdiği görülür. Ayrıca *Letâyifnâmeler* ve âşık atışmaları halkın yaşam tarzları, dönemin düşünce yapısı ve duygu yoğunluğu bakımından bilgi verme konusunda ortaklık gösterdiği belirlenmiştir (Artun, 2013: 75-78).

Klasik Türk edebiyatında şairlerin bir ortamda ya da durum karşısında düşmanlık, kıskançlık gibi sadece şakalaşma ve hoş vakit geçirme düşüncesiyle atıştıkları görülmektedir. Bu atışmalar oluşturulurken şair zekâsının ve üslubunun inceliğinden de yararlanmakta ortaya çıkan metinleri sistematize edilmiş plan dahilinde hazırlamaktadır. İlk olarak şair oluşturacağı mizah ve güldürü metni için araç olarak daha çok şiir kullanırken bazen de düzyazı tercih etmektedir. Oluşturulan türün devamında mizah ve güldürü unsurunun ortaya konduğu ana metin öncesinde konuya giriş amaçlı bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde şair, güldürü ögesi olan durum hakkında bilgi vermekte metni güldürüye hazırlamak için ön hazırlık mahiyetinde okuyucuyu metnin içine almaya çalışmaktadır. Her şeyin normal seyirde gerçekleştiğini düşünen okuyucu, girişten sonra ana

metin ile karşılaşarak hazırlık bölümündeki durum ile tezatlık yaşamaktadır. Bu esnada devreye şairin üslubu ve metinde kullandığı kelimeleri ele alış tarzı girmektedir. Zâtî, eserde yer alan ifadelerde kelimeleri çoğunlukla iki anlama gelecek şekilde kullanarak metne anlam derinliği kazandırmaktadır. Bu durum ‘‘ Her lâtifede şâirin psikolojisi, zekâ yapısı açıkça belirlemekte, nüktenin ağırlığını kelimeye veya tâ'bire verirken onları bütün ma'nâ zenginliğiyle kullanışı ve yeni ma'nâlar kazandırışı dikkati çekmektedir.’’ (Çavuşoğlu, 1970: 26) şeklinde açıklanmaktadır. Zâtî, latifelerini oluştururken bu yapı içine bir karşı kişi yerleştirir. Daha çok kendisinin başrol oynadığı atışmalarda, başka iki kişi veya grubun da atıştığı görülmektedir. Bu durum sonucunda mizah ve gülme eylemi gerçekleşmektedir. Aşağıda verilen latifelerle, eserde atışmanın kimler tarafından nasıl gerçekleştiğine örnek gösterilmektedir:

Lâîfe *Bir zemānda Muḥarrem dirlerdi, ḥalk içinde ḥörmetlü, metā'ı vaşlı kıymetlü, ḥüsn vilāyetinde devletlü, lebi sükkerden ṭatlu, sözi şehden lezzetlü bir maḥbûb var idi. Bu beyti aña oḳıyu virdüm. Beyit:*

*Şol şeker leblerle şorsañ ḥālümü
Ben daḥi dilsem sizi şormaḳ gerek*

Çün bunı işitdi, ne ḥōşça beyit olur didi. Gördüm şî'rden şafālu, ben ayıtdum: Muḥarrem Çelebi saña bir ḡazel disem bārī. Ol ayıtdı: Ḳatma ḳarma olmasa, ḥayāl-i ḥāş olsa, şimdiki şā'irlerüñ şî'ri hep ḳatma ḳarmadur. Ben ayıtdum: Be-hey begüm, nice idelüm, ḳatmayınca olmaz. Ol gonça bu sözi işidicek bülbül gibi söylerken gül gibi kızardı ve gonça gibi dem-beste oldu. (Çavuşoğlu, 1970: 37)

Lâîfe *Mevlānā Keşfî bu za'îf ü naḥîfî hicv eylemiş, çok beyitler dimiş, uzun uzak yārānuñ birine oḳıyu virmiş. Ol yārān ayıtmış: Ne çok dimişsin? ol saña bir beyitdir ancak. Keşfî ayıtmış: Anuñ didügi neye yarar, benüm beytümün ehli çokdur. Bunı işidicek bu beyti didüm Beyit:*

*Keşfî çokdur beytümün ehli dimiş
Vāy ben anuñ ehl-i beytini s. .em (Çavuşoğlu, 1970: 28)*

4.3.1. Atışma aracı olarak ele alınan konular

Mizahi ögenin ortaya çıkması için bir durum veya olay üzerine kişilerin düşünce veya sözlerini paylaşmaları gerekmektedir. Ortaya konacak olan durum ya da olay ise konuları

bakımından farklılık göstermektedir. Aşağıdaki bölümlerde ise mizah yapma aracı olan atışmanın ele aldığı konular ve bu konulara ait eserden örneklerle yer verilmektedir.

4.3.1.1. Dost tavsiyesi

Şairler, şiir aracılığıyla genellikle birbirlerini ya da bir konuyu eleştirmektedir. Bunların yanında nadir de olsa birbirlerine tavsiye verdikleri görülmektedir. Verilen bu tavsiyelerde de ilginç bir nokta bulunmaktadır. Tavsiye verilen metinler genellikle iki anlamlı olmakta ilk okuyuşta iyi niyet göstergesi gibi duran dost tavsiyesi metinlerinde genellikle dost olan şairin ta'rizde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Lâîfe *Bir zemānda Merhūm Revānī Çelebi harāca gitmek istedi, bu beyit ol vaqtin vāki' oldı Beyit:*

Harāca gitmek istersen yarar yoldaşlarla git

Revānī b.. yedi çokdur şakın yolda seni yirler (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Latifede Revānī Çelebi adındaki kişinin haraca gitme isteği üzerine hem tavsiye verme hem de alay etme niyetine örnek teşkil etmektedir.

Lâîfe *Bir zemānda Balıkesirde Mustanşır-zāde sancağ begi idi. Anlarla muşāḥabet iderdüük. Mashara Hasan dirlerdi bir nāzük, söz meydānında çābük kimse var idi. Balıkesir ovasında Kesek nām karyenüñ sipāhisi idi. Seferden bī-ḥuzūr olmuş, ayıtdı? Bu sefer ne belādur, ḥuşūşā ki cānum derde mübtelādur, şimdengirü baña bir oturağ olaydı, ḥuzūr ideydüm didi. Ben ayıtdum: Hasan Beg şimdiye dek sipāhī idüñ, Kesegi yirdüñ; şimden girü mütevellī ol; oturak düş kaplucayı, murāduñ bul. Mustanşır-zāde bu lâîfeyi işidicek gāyet şafā sürdi, fakire bir kaftān bağısladı.* (Çavuşoğlu, 1970: 36-37)

Latifede artık savaşmak istemeyen Hasan'a, Zâtî'nin verdiği tavsiye ifade edilmektedir. Zâtî, kendisine ne yapmasını gerektiği hakkında tavsiye vererek karşılığında kaftan kazanmaktadır.

Lâîfe *Bir zemānda bir vā'iz Ayaşofyada çalıcı mehterlerin ziyāde zemm itdi, talebe kısmını ve sūḥtevātı medḥ eyledi. Va'zı tamam itdükden soñra ol vā'ize bulışdum, ayıtdum: Mevlānā, anlaruñ kim niyyeti ḥayradur, anları zemm idersin; şunlaruñ kim şerredür, medḥ idersin; bunun ne aşlı var? Ayıtdı: Nice? Ben Ayıtdum: Ol mehterleri kim zemm eyledüñ, anlar Ḥaḳḳa tazarru' iderler; cümle ümmet-i Muḥammedüñ ḥātūnları ḥāmile olsun, oğulları*

toğsun, varalum nevbet çalalum, dirler. Ve bir oğlan toğsa, nevbet çalsalar, du‘ā iderler; bu oğlan büyük olsun, babası sünnet eylesün, yine gelem şenlik idelüm, dirler; andan sonra evlensün, yine şadlıklar idelüm dirler; andan sonra bunun da oğlu kıızı olsun dirler, ümme-ti Muhammed arduğun isterler. Ol medh eyledüğün sühtevāt, bir devletlü vefāt itse, meyyitine varsam, baña bir iki akça virseler, dirler; ümme-ti Muhammedün eksildüğün isterler. Çün bunu vā‘ iz işitdi, inşāf itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 40-41)

Latifede vaizin mehterler hakkında yanlış vaaz vermesi üzerine şair neden böyle yaptığını sormakta ve davranışını tam tersi yönde değiştirmesi için tavsiyelerde bulunmaktadır. Bunu yaparken de mehterin toplum ve devlet için öneminden bahsetmektedir.

4.3.1.2. Rekabet ve kıskançlık

Malzemeleri dil ve şiir olan şairlerin birbirleriyle yaşadığı rekabet tüm edebiyat hayatı boyunca süregelmektedir. Osmanlı Dönemi’nde eserleri aracılığıyla elde edecek olduğu şöhret, zenginlik ve saray tarafından kabul görme durumu şairleri birbirleriyle rekabet hâline sokmakta ve elde edilen başarılar neticesinde kıskançlık ortaya çıkmaktadır. Bu duygular latifeler aracılığıyla aktarılacak mizah içerikli anlatımları oluşturmaktadır. Tüm bunların yanında da şairin kendi fiziksel ve duygusal eksikliklerinden kaynaklanarak ortaya çıkan kıskançlıkla ilgili metinler eserde yer almaktadır.

Lâîfe Mevlânâ Keşfî bu za‘îf ü naḥîfî hicv eylemiş, çok beyitler dimiş, uzun uzak yārānuñ birine okıyı virmiş. Ol yārān ayıtmış: Ne çok dimişsin? ol saña bir beyittir ancak. Keşfî ayıtmış: Anuñ didügi neye yarar, benüm beytümün ehli çokdur. Bunu işidicek bu beyti didüm Beyit:

Keşfî çokdur beytümün ehli dimiş

Vāy ben anuñ ehl-i beytini s. .em (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Latifede Keşfî, beyitleri ve sanatının takipçisinin çok olduğunu ifade eder. Bu durumu rekabet anlayışında karşılıksız bırakmayan Zâtî ise “ehlibeyt” kavramını kullanarak rakibinin hem şiirine hem de takipçilerine ağır ifadeler kullanır. Burada ehlibeyt kelimesiyle rakibini kutsallaştırıp rekabet konusunda kutsallığını tanımayacak kadar kıskanç olduğunu göstermektedir.

Lâtfîfe *Bir zemānda Mevlānā Vişālî İstanbula geldi. Ben fakîr ü haķîre buluşup ayıtdı : Cümle şi‘r diyen şu‘arānuñ eş‘ārın gördüm, sende ķābiliyyet cümleden ziyāde, kelimātuñ güşāde, yetişseñ üstāda, belāġat ħumından içseñ bāde, eş‘ār-ı dil-güşāda, elfāz-ı cān-fezāda nazîrūñ olmazdı. Gel e saña feşāhat u belāġatı bildüreyin, didi. Ben ayıtdum: Mevlānā Vişālî sen baña mu‘allim olma, ben tek turur kimse degülin, zîrā kimi olursa hicv iderin. Üstāduñuñ gidi g..ini s..em dirler. Vişālî bu sözi işidicek şuyı çeltüġe aķıtmış gölcük gibi kıyıyı kaldı. (Çavuşoġlu, 1970: 37)*

Latifede şair kendisine akıl vermeye kalkan Visālî’ye yanıtını aktarır. Verdiği yanıtta rakibine küfürlü bir dille laf atmakta ve sonucunda ise kendisini rakibinden üstün tutmaktadır.

Lâtfîfe *Merĥûm ve maġfûr Sultān Bāyezîd zemānında yılda üç kaşîde virürdüm; birin nev-rüzda, ikisin iki bayramda. Bahārda iki biñ aķça, bayramlarda bir yüzi çuka kaftānlar virürlerdi. Geymezdüm kemĥā olduġıçün, şatardum. Şōf cübbe taleb itdüm, bu kıt‘ayı didüm*

Kıt‘a:

Ben ey erkân-ı devlet ķulzum-i dürr-i ma‘ānîyem

Sipāh-ı ceng-cūya yaraşur yaşıl kıızıl kemĥā

Baña pür-mevc mā‘î şōf lûtf eylen disün gören

Nesîm-i lûtf-ı şāh ile bugün mevc urdı bu deryā

divāna iletdüm, ‘Alî Paşa merĥûm vezir-i a‘zam idi, oķıyu virdüm. Defter-dāra ayıtdı: Bizüm Monlā Zātîye bir mā‘î şōf cübbe vir, bir yüzi kıızıl iskerlet çuka olsun. Defter-dār ayıtdı: Şā‘irlere şōf cübbe virilmez, monlālara virürler. Ben ayıtdum: İşde Paşa Hāzretleri Monlā Zātî diyu yorur, bunlaruñ şehādetiyle bir şehir almak olur, degül cübbe. Defter-dār ayıtdı: Bunlar saña monlā didükleri bir gözsüz ĥarîfe gözlüce dimek gibidür, naķîz ile ta‘bîr iderler, yoĥsa monlā degülsin Ben ayıtdum: Niçün monlā degülin, Edirmeye, Bursaya, İstanbula ķādî nāyibi olmaķ elümden gelir. Defter-dār ayıtdı: Saña bir su‘āl ideyin, cevāba ķādirseñ monlāsın. Ben ayıtdum: Hōş. Ferāyüzüñ bir müşkil yirinden su‘āl itdi; gördüm bildüğüm yir degül, yüri büyük każıyye didüm. Defter-dāra ‘Alî Paşa ayıtdı: Çelebi, monlālık muķarrer oldu, cübbeyi vir. Bir lâtfî şōf cübbe virdiler. (Çavuşoġlu, 1970: 41)

Latifede şair atışma eylemini defterdar ile gerçekleştirmektedir. İlk olarak şairliğinin büyüklüğünden bahsetmek için sultanlardan aldığı hediyelerden bahsetmekte daha sonra büyüklüğünün sınırlarını arttırmak için kendi mensup olmadığı grubun kaftanını

istemektedir. Bunun uygun olmadığını ileten defterdar ile atışma kısmına geçer ve sonucunda ise rekabet hırsıyla defterdarı alt ederek cübbeye sahip olduğunu anlatır.

Lâṭife *Bir şā‘ir var idi, Beṇlî Hasan dirlerdi, maḥlaşî Āhî idi. Hüsrev ü Şirîne nazîre kaşd itmiş. Bir gün bir nâzûk ol didügi kitâbdan bir haber getürdi, gördüm, ben ayıtdum: Söz yok. Ol yâr varup Āhîye ayıtmış: Senüñ didüğüñ kitâbı Zâtî beğenmedi. Āhî daḥi bize selâm virmez oldı. Bu kıṭ‘ayî didüm, gönderdüm Kıṭ‘a:*

*Bize iller sözi ile şive vü nâz eyleme Āhî
Götürme sözlerinden anlaruñ ‘âlemde nâzûk çok
Banâ bir cüz getürdiler kitabundañ anı gördüm
Didiler nice şu billâhî Zâtî ben didüm söz yok (Çavuşoğlu, 1970: 42)*

Latifede Zâtî ve Ahî Hasan denen şairin arasındaki rekabet ve atışma ortamının nasıl şekillendiği anlatılır.

4.3.1.3. Duruma uygun söz söyleme

Bu tür durumlarda şair genellikle dinleyici, izleyici ya da danışılan konumunda bulunmaktadır. Toplumla beraber yaşayan ve toplumun sorunlarına ortak olan şair, içinde bulunduğu durum hakkında kendi görüşlerini belirtmektedir.

Lâṭife *Bir gün Ferîdî şöḥbetde germ olup ayıtdı: Bu dehrüñ vefâsın görmüş yok dirler, illâ dinümçün ben gördüm. Bu sözi işidicek bu beyti didüm Beyit:*

*Dinüm için görmişem dehrüñ vefâsın dir imiş
Zâtîya ayduñ Ferîdî yok yire and içmesün (Çavuşoğlu, 1970: 32)*

Zâtî ile Ferîdî sohbet esnasında “Dünyanın vefasını gören yok derler, ama dinim için ben gördüm.” der. Bu ifade üzerine Zâtî, latife yoluyla Ferîdî’yle atışmaktadır:

Lâṭife *Bir gün Ferîdî ayıtmış, bu Zâtî ya remmallık itse, yâ şā‘irlik itse; noḥûd bigi kangı aşda olursa çıkar. İşitdüm bu beyti didüm Beyit:*

*Şā‘ir ola remmâl ola Zâtî be Ferîdî
Tut ağzuñı saña ne sen onuñ yaḥısısın (Çavuşoğlu, 1970: 34)*

Latifede Ferîdî, çizmeciliğin yanında remil falıyla da uğraşan Zâtî'ye ya falcılık ya da çizmecilik yap diyerek atışma başlatmaktadır. Bunun üzerine Zâtî yukarıdaki beyitle atışmasına karşılık vermektedir.

Lâîfe *Amasiyyelü bir şâ'ire var idi, Mihrî Hâtûn dirlerdi, İstanbulda olurdı, karımışı gitmiş ere varmamışdı, bâkire idi. Paşa Çelebi bir 'aziz var idi; Ebû Eyyûb-ı Enşârî medresesinin müderrisi idi, bir gün Mihrî Hâtûnı istemiş ki ala, hatun idine. Ol daği kâyıl olmamış. Ben daği işitdüm, bu kıt'ayı didüm. Kıt'a:*

*İşitdük istemiş Mihrîyi Paşa;
O pîre kendüyi râm eylesün mi
O miskîn bunca yıl oruç tutupdur
Eşek s..iyle bayram eylesün mi*

Bu kıt'ayı işidüp, Mihrî Hâtûn merhûme ziyâde şafâ sürüp, nolaydı bu kıt'ayı ben dimiş olaydüm, dimiş. (Çavuşoğlu, 1970: 38)

Latifede, Amasyalı kadın şairlerimizden Mihrî ile Paşa Çelebi arasındaki evlilik durumu anlatılmaktadır. Mihrî hiç evlenmemesiyle bilinmektedir. İstanbul'da yaşayan ve müderrislik yapan Paşa Çelebi, Mihrî'yle evlenmek istemektedir. Bu evlilik teklifine Mihrî'nin olumsuz cevap verdiğini duyan Zâtî, hemen duruma uygun aşağıdaki kıtayı söylemektedir:

Lâîfe *Bir zemânda ziyâde kulağum ağırdı, hayli zahmet çekdüm. Keşfî işitmiş, aña hıkmeye eyüdü, diyu lâîfe itmiş. İllâ kendünün başı kel idi, bu beyti didüm gönderdüm Beyit:*

*Keşfî fakîre hıkmeye eyüdü aña dimiş
Kel nesne bilse başına olurdı çaresi* (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Latifede Zâtî'nin kulağı ağrıyaktadır. Bunun üzerine Keşfî de tavsiyede bulunmak istemektedir. Zâtî, bu durumdan hareketle aşağıdaki latifeyi söylemektedir:

Lâîfe *Revânî Çelebi atdan düşüp ayağı unduğu dem bu beyt-i lâîfe-güne vâki' olupdur Beyit:*

*Kazâ gelmezdi nâ-ehle Revânî
Saña geldi şıdı İblîs ayağın* (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Şair, Revânî Çelebi'nin atın üstünden düşüp ayağını kırması üzerine latifeyi yazar. Şair, latifede rakibine kendisi sataşarak var olan bir durum üzerinden atışma oluşturmaya çalışır.

Lâîfe *Bir gün Çakşırcı Şeyhî ile kaplucaya giderdük. Biz çıktuk, ol çıkmaz, yüzüp yorur. Bir oğlancuğa ayıtduk: Şeyhîyi bilür misin? Ayıtdı: Bilürin. Biz ayıtduk: Saña bir beyit öğretsek aña okıyı virseñ?.. Nola? didi. Bu beyti öğretdük, vardı okıdı. Gördük, Şeyhî gülerek çıka geldi. Beyit budur Beyit:*

Sever kaplucayı Şeyhî ziyāde

İçinden çıktuğına rāzî olmaz (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Zâtî latifede Şeyhî ile gittiği kaplıcada yaşanan durumu anlatmaktadır. Şeyhî'nin kaplıcada herkesten çok durup çıkmak istememesi üzerine Zâtî aşağıdaki oluşturduğu latife ile anlam katmanları oluşturarak cinsel seçim üzerinden Şeyhî'yi gülünç duruma düşürmek istemektedir.

Lâîfe *Bir gün Çakşırcı Şeyhî'nün dükkânına varduk üç kişi, bir tar dükkânı var, güc ile şıgduk, ol demde bu beyti didüm Beyit:*

Büzük deñlüce yire oturursın

Güc ile şıgdı ey Şeyhî üçümüz (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Şair, latifede içinde bulunduğu mekân ve ruh hâlini argo ifadeler ile anlatarak durumu ve Şeyhî'nin dükkanını anlatmaktadır:

Lâîfe *Bir zemānda ekâbir-zâdelerden bir garrā dil-berle Ğalaçada şöhet iderdük. Muşāhabet arasında çok dürlü leţâyif geçdi. Bu lâîfelere ol çerāğ-ı bezm-i cān germ oldı, egninde bir duĥānî firengî kaftān geyerdı, ayıtdı: Mevlāna Zātî şu kaftān senüñ olsun, yarın gel, odadan al, git. ‘Ale’s-şabah vardum, ayıtdı: Şandukda senüñçün şaklanupdur, evde kimse yok, anahtar anamdadur, sen gelmek lazım degül, ben saña oĥlan ile gönderürin, didi. Ĥōş, didüm, gıtdüm. Bir ay miĥdārı mā-beynde geçdi, gördüm göndermez, bu beyti didüm, gönderdüm; göricek kaftānuñ bahasın göndermiş, ol beyit budur Beyit:*

Bize ol ĥıl‘ati virmekde ne içün deprenürsin süst

Eĥer bir kîr-i ĥar ola idı kalker geydürürdün çüst (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Latifede kendisine söz verilen kaftanın bir türlü gelmeyip kendisinin de geçirildiğini anlayan Zâtî, karşısındakinin utanmasını sağlayacak şekilde aşağıdaki latifeyi oluşturur.

Lâṭife *Bir aḳ atum var idi, çok zemān idi benümle yār idi. Bir kelimātī şīrīn, suḥan-āferīn, ḡarīf ḡarīf ayıtdı ki; mevlānā Zātī senüñ ṭavaruñ ne ḡulı ne ṭavardur? Umardı ki aḳdur, mülāyimdür diyem. Bu mıṣrā‘ la cevāb virdüm Mıṣrā‘;*

Ḳatı aḳdur başı bek kıṣduḡuñ yire girer ṭarp ṭarp (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Zâtî latifede kendisine ait at üzerinden bir kişinin atışmak istemesini anlatır. Atını eleştiren kişi karşısında Zâtî, aşağıdaki latifeyi oluşturarak rakibinin atışma isteğini kabul etmekte ve sonunda üstünlük kurmaktadır.

Lâṭife *Ḥarāccı, Ḥüsām dirlerdi, Edrinede bir mütevellī vardı, şā‘irdi, maḡlaṣı Ferīdī idi; bir ḡüñ anuñla bir bāḡcede seyrān iderdük, ittifāḡ yağmur geldi, ol bāḡda bir ḡüzel çār-ṭāḡ vār idi, bāḡ-bān geldi, Ferīdīye; çār-ṭāḡ altına gel, sığın efendi, didi; işidüp bu beyti bedīhaten didüm Beyit:*

Ferīdī miskīni bostāncılar yağmurda gördükçe

Yüri şol çār-ṭāḡ altına hey miskīn sığın dirler (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Latifede Ferīdī ile yağmur altında kalan Zâtî anlatılır. Bostan sahibi kişiler sadece Ferīdī’yi çardak altına davet eder. Kendinin davet edilmemesi durumuna alınan şair bu durumu Ferīdī’yi küçük düşürücü ifadelerle aktarmaktadır.

Lâṭife: *Bir zemānda ekābīr-zādelerden biri bir nice çelebileri devlet-ḡānesine da‘vet eyledi ki ol gice bunlaru ‘ālī ziyāfet eyleye. Bu du ‘ā-ḡüy-ı bī-riyāyı daḡi gice bize gelsün diyu ḡaber göndermiş. Aḡşam oliceḡ vardum devlet-ḡāneleri ḡapusına, iḡerüden bir bī-devlet çıḡdı, ayıtdı: Ḥōṣ geldüñüz, ammā ṣoḡet yarın giceye ḡaldı, yarın gice gelesiz. Gerḡek sandum, döndüm ḡitdüm. Meger faḡīrden müte‘essir olmuş bir kimse var imiş, ol gelürse ben giderem dimiş, faḡīri ṣavmışlar. İrtesi, ḡazıyye ma‘lüm oldu, bir ḡıṭ ‘a didüm gönderdüm. Ḳorḡularından ellişer aḡça cem ‘itmişler, sekiz yüz aḡça olmuş göndermişler, bunuñ ötesin dimesün kerem eylesün, dimişler. Ol ḡıṭ ‘a budur Ḳıṭ‘a:*

Bilmezin ḡikmet nedür ṣoḡbetlerinden Zātīyl

Ṣavdılar bir lū‘b ile dün gice bir ḡaç bed-fi‘āl

Döne döne dürlü şüretlerle oynarlar meger

G.. lerine mum ṣoḡup mānend-i fānūs-ı ḡayāl (Çavuşoğlu, 1970: 33)

Zâtî, latifede davet edildiği bir meclis ortamından başka birinin isteği üzerine, yalan söylenerek çıkarılmasını anlatmaktadır. Kendisine karşı oluşturulan bu tutum karşısında ağır ifadelerle dolu kıtayı yazarak mecliste bulunan kişileri aşağılamaktadır.

Lâîfe *Bir zemānda Balıkesreye sancağ begi geldi, gāyet hasīs ḥarīf idi, yanından bir manķır çıkısa cānı çıkar şanurdu. Bir ḫaṣīde didüm cāyize virmedi. Beni ūonatmıssın, yalan söylemişsin, didi. Ben ayıtdum: Gerçek söylense nense ḥāşıl olur mıdı? Olurdu. Bu kıt‘ayı dildüm, okudum, ziyāde ḥazṣ itdi, vāfir cāyize virdi Kıt‘a:*

Geldi bir server-i kerem kânı

Kereminden cihānı itdi ğanī

Lûtfi şöyle lâîfdür kim anuñ

Kimse görmez leṭāfetinden anı (Çavuşoğlu, 1970: 33-34)

Latifede Balıkesir Sancak Beyi olan bir adamın cimriliği anlatılmaktadır. Yazdığı kasidenin bile karşılığını vermediğini söyleyip, adamın durumunu imalı bir dille anlatarak hem durumu açıklamakta hem de bahşişini almaktadır:

Lâîfe *Bir zemānda Şaşa Beg merḥūm, İstanbulda şubaşı idi. Bir gice bir ‘ālī meclis eyledi, zurefā cem ‘itdi. Kebīrī dirlerdi bir nāzūk yār var idi; anuñ üzerine bir maşhara ḥarīf geçüp oturdu. Bī-iḥtiyār ol meclisde bu kıt‘ayı didüm, okudum, Maşhara bī-edebliğine peşimān oldı, Kebīrī merḥūmı re‘āyet idüp şadra geçürdiler, fakīre Şaşa Beg vāfir bahşiş itdi, ol kıt‘a budur Kıt‘a:*

Yere geçse yeridür döne döne çarḫ-ı felek

Eyledi ehl-i kemālūñ yerini şaff-ı ni‘āl

G..ine mum şokuban döne döne oynayanı

Dürlü şüretler ile niteki fānūs-ı ḫayāl

Getürüp şadra vü altında kalur kâmil olan

‘Acabā yoḥsa eşek s..i midür ehl-i kemāl (Çavuşoğlu, 1970: 34)

Latifede makam olarak daha aşağıda olan bir insanın hak etmediği bir makama oturtulması durumundan rahatsız olan Zâtî, bu durumu kapalı ve küfürlü bir dille aktarmaktadır.

Lâîfe: *Bir gün Ferīdī bir aḫ ḫaftān geymiş, ard etegi balçık olmuş; yağmurlu gündi, gördüm, bu beyti didüm:*

Üç ḫarış yer ardı kir olmuş Ferīdīnūñ tamam

Yok mecālī dāmenin divşürmege rencūr imiş (Çavuşoğlu, 1970: 35)

Latifede Ferîdî'nin giydiği beyaz kaftana çamur bulaşmasını fırsat bilen Zâtî'nin durum hakkındaki küçük düşürücü ifadeleri yer almaktadır.

Lâṭife *Vefâ-zâdede olduğumuz zemânda, ramazânda, bayrama karşı dervîşler halvete girerler, mu'tekif olurlardı. Bir dervîş var idi, adı Yakînî; ol daḥî mu'tekif oldu. Ammâ bizümle eksüksüz lâṭife eylerdi. Bayram olduğda halvetden çıktılar. Buluşdum ayıtdum ki: Mevlânâ Yakînî vâý ne şafâ sürdürünüz! Siz i'tikâfda iken ben fakîr ü ḥaḳîr, 'Abdurrezzâkı düşümde gördüm, ayıtdum: Bizüm dervîşler mu'tekif oldılar ḥayli gökçek ḥalleri var. 'Abdurrezzâk ayıtdı? Anları bize ısmarladılar, biz güderüz gözedürüz. Ben ayıtdum: Sultânüm: mevlânâ Yakînî Ḥazretleri ḥayli kâbil kimesne, bî-naẓîr dervîşdür. 'Abdurrezzâk ayıtdı: Mevlânâ Zâtî, gütdüğüm toñuzı baña mı öğredürsin? (Çavuşoğlu, 1970: 36)*

Zâtî, latifede Ramazan ayında halvete giren dervîşlerden birini anlatmaktadır. Halvete girmiş numarası yapan dervîşi eleştirmek için metni sofi olduğunu ima eden alaycı bir anlatımla oluşturmaktadır.

Lâṭife *Bir gün şöḥbetde yârân pâk-dâmânlık bahşin itdiler. Küçük dirler bir dervîş-zâde var idi; zemânında gözleri 'ayyâr ve kendü şîve-kâr idi. Şabâ gibi esdi şavurdu, üzerine toz kondurmadı. Ayıtdı: Mevlânâ Zâtî beni küçükken bilür, niçe bilürse söylesün. Ben ayıtdum: Gerçek bir şaḥîb-i tekye dervîşüñ oğlu idi. Babası yirinde bu otururdu. Tekyelerine bir muḳallaḳ müsâfir gelse ḳalkar oturduğu yeri aña gösterürdi. Ol müsâfir başın şoḳar ḥôş geçerdi. Ve daḥî ḥalkalu sofrayı önüne getirürdi. Müsâfir burnın baturı döger idi, oḥ vâý ne lût olur bir taḳımı bir kızıl deger idi. Çün yârân bu lâṭifeyi işitdiler, ziyâde feraḥ oldılar. (Çavuşoğlu, 1970: 36)*

Zâtî, latifede kendisi hakkında yorum yapılmasını isteyen bir dervîş ile ilgili düşüncelerine yer vermektedir. Şairin metinde kullandığı çift katmanlı anlam yapısı, eserde hem mizahın hem de kişiler arası ilişkilerin sağlıklı şekilde yürütülmesini sağlamaktadır.

Lâṭife *Bir zemânda Kızıl Ahmed oğlu Mîrzâ Beg bir cennet-mişâl çayırda çâderle otururdu. Vardum bir ḳaşıde iletdüm ve çâderi temâşâ eyledüm. Bir güzel mûnaḳḳaş çâder ki hemân cennet köşkine beñzer. Ben ayıtdum: Sultânüm hemân cennete girmiş mü'mine dönmişsin, ne güzel çâder olur, diyu arkamı direğine tıyamışdım. Ol ayıtdı: Mevlânâ Zâtî bu çâder Hindüstândan gelüpdür. Şol arduñdaḡu direk Hindistân ḳozı ağacıdur. Döndüm diregi ḳoḳdum. Ayıtdum: Sultânüm gerçek dirsiz; ıssı ot ile perverde olmuş. Ancak hemân Mîrzâ Beg gülmege başladı, zîrâ meşeldür ıssı ot ile ıssı büzüğüne dirler. Ayıtdı: Mevlânâ Zâtî seni az nesne ile şavsam gerekdür, ammâ vâfir bahşış ideyüm. Ben ayıtdum: Nolaydı*

bu lâîfeyi itmeyeydüm. Ol ayıtdı: Niçün? Ben ayıtdum: Sizi yogına oturtdı. Biraz buña dañi güldi, vâfir ‘aîa itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 37)

Latifede Zâtî bir çadıra davet edilir. Buradaki durumu oluşturan konu davet edildiği çadırıdır. Burada çadır sahibi ile arasında geçen konuşmalar anlatılır. Latife “çadır” sözcüğüne yüklenen argo anlamlardan hareketle atışma şeklinde ilerler.

Lâîfe *Bir zemānda Muḥarrem dirlerdi, ḥalk içinde ḥörmetlü, metā‘ı vaşlı kıymetlü, ḥüsn vilāyetinde devletlü, lebi sükkerden tatlu, sözi şehden lezzetlü bir maḥbûb var idi. Bu beyti aña okıyu virdüm. Beyit:*

*Şol şeker leblerle şorsañ ḥālümü
Ben dañi dilsem sizi şormak gerek*

Çün bunı işitdi, ne ḥōşça beyit olur didi. Gördüm şî‘rden şafālu, ben ayıtdum: Muḥarrem Çelebi saña bir gāzel disem bārī. Ol ayıtdı: Kātma karma olmasa, ḥayāl-i ḥāş olsa, şimdiki şā‘irlerüñ şî‘ri hep kātma karmadur. Ben ayıtdum: Be-hey begüm, nice idelüm, kātmayınca olmaz. Ol gonça bu sözi işidicek bülbül gibi söylerken gül gibi kızardı ve gonça gibi dem-beste oldı. (Çavuşoğlu, 1970: 37)

Latifede şair, hayran olduğu bir kişiyi betimlemek ve kendisine laf atmak için şu ifadeleri kullanır:

Lâîfe *Bir zemānda bir simin-beden şîrîn-suḥen dellāk var idi, ḥüsn ü melāḥat anuñla yār idi, adın işiden şoyunur tırāş olurdu, nām-ı şerîfî Dervîş Huseyn idi, ḥammāmına varan şōfîleri ḥalvete koyardı. Bir gün ḥammāmına vardum, kîsesini yuyup pāk eyledi, ayıtdı: Mevlānā Zātî; ayıtdı, ne dirsın sürüşdüreyin mi? Ben ayıtdum: Kîseñle kirümüzi almak istersin, eyü dellāksın, ammā kîsen seyrek, saña şıķı gerekdi, hem incerek gerekdi yogına tuş gelmişsin. Çün bu lâîfeyi işitdi, ihtiyārsız fakîri kōcdı ve tırāş itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 37-38)*

Latifede, herkesin bildiği bir tellak ile şair arasında geçen atışma anlatılır. Şairin yaşadığı dönem, hamam kültürü ile ünlüdür. Dolayısıyla tellaklar da herkes tarafından tanınmaktadır. Bölümde bu kültürün bir yansıması ve şairin tellak ile atışması görülür. Aralarında geçen üstü kapalı konuşma ve kullanılan argo kelimeler ile durum üzerinden mizah oluşturulur.

Lâîfe *Bir zemānda bir bostāncı oğlı var idi. Kendüsi bāğ-ı cemāle tezerv, lâḥabı ırğañur serv idi. Bir gün dest-mālın şeftālū ile tōldurmuş, alup gider. Ben ayıtdum: Ey serv-i*

bāğ-ı cinān, şeftālū umar senden cān, bir şeftālū virseñ olmaz mı? Ayıtdı: Çiçeği burnunda hıyarum var, yemez misin? Ben ayıtdum: Bu senüñ hıyaruñuñ dibi ne yoğın, depesi gök ala, dibi kızıl ala; torusu arşlan başına beñzer, dibi eşek s..ine. Çün oğlan bunu işitdi bir kaç şeftālū virdi. (Çavuşoğlu, 1970: 38-39)

Latifede Zâtî ile bostancının oğlu arasındaki diyalog ele alınır. Karşılıklı konuşma sırasında kullandıkları kelimeler bostan ile ilgili olmakla birlikte cinsel imalarla süslü ve kişilerin üstünlük sağlama çabalarını yansıtır niteliktedir.

Lâţîfe *Bir zemānda bir kaç ‘azîz yārān cem’ olup ‘ayş u ‘işret iderdük. Bunlaruñ biri Memi Çelebi dirler bir merdüm-zāde; müdām elinde bāde, halk-ı cihān aña üftāde, kāmety serv-i āzāde, gönli gül gibi güşade idi. Ve ol meclisde bir bî-dil yolında ölmege maḥal, ḡarrā güzel var idi, adı Pîrî; cümle ‘ālem esîri, cihāna gelmemiş nazîri. Aña Memi Çelebi ziyāde üleşdi, be-ḡāyet bî-ḥuzūr eyledi. Ben ayıtdum: Memi Çelebi sen ziyāde yinisin, senüñ g..üñe bir ağır taş aşayduk, amma aşacağumuz taş ak olaydı. Çün bunu Memi Çelebi işitdi, incinmek şüretin gösterdi. Ben ayıtdum: Memi Çelebi incinme, ḥaṭā itmişin, iñen yini degulsin, bir ağırca ağac aşmak da olurmuş. Çün bu lâţîfeyi işitdi, gül gibi gülmege başladı. (Çavuşoğlu, 1970: 39)*

Latifede Zâtî, bir eğlence ortamındadır. Şair, latifede, bu eğlence ortamının verdiği hazzı ve Memi Çelebi adındaki kişiyle arasında geçen diyalogu yansıtır. Metnin dili argolu ve tariz içeren bir yapıya sahiptir.

Lâţîfe *Bir zemānda Ferruḥî ile Vefā-zādede olurduk. Gündüzün şāyim olur, gice ekābir evine varurdu. Ben ayıtdum: Ey Ferruḥî, ḥōş ḥasīs ḥarîfsin, akça ḥarcanmamağ içün gündüz oruç tutarsın, gice ekābir evine gidersin. Ferruḥî ayıtdı: Mevlānā Zâtî, çün oruç tutduğumu ḥissetümden tutarsın; giceler şabāḥa deḡin namāz kılurın, benüm namāzumdan ḡayrı babamuñ oğlancuḡdan beri yüz yigirmi yaşına dek kılaceğı namazı bile kıldum, aña ne dirsın? didi. Ben ayıtdum: Ol da ziyāde ḥissetüñdendür ki; babañ öliceğ kimseye ışkāt-ı şalāt virmeyeyin, mālî baña kıalsun dirsın. Bunu Ferruḥî işitdi, şol kadar güldi ki vaşfa kâbil degül. (Çavuşoğlu, 1970: 39)*

Latifede Zâtî ile Ferruḥî arasında geçen diyalog anlatılır. Zâtî, karşısındakine sataşmak için onu cimrilikle suçlar, onun her yaptığı eylemi cimriliğin bir sonucu olarak gördüğünü anlatarak Ferruḥî’yi kızdırır ve eğlenir.

Lâîfe *Bir zemānda bir tırāşı güzel dellāk-i bî-naẓîr, cemāli māh-ı münîr, görenler olur esîr, Yūsuf nām gulāmî var idi. Kûl idi ammā Mısr-ı hûsnüñ pâdişāhı, güzeller anuñ sipāhı idi. Hammāmına varduğumuzca tatlu tatlu şuya düşmiş şeker gibi ezilürdük. Bir güzel siyāh perçemi var idi bil bekler yol başardı. Bende çekmiş bağlamış, başı üzeirnde turur. Ben ayıtdum: Yūsufcuğum, yazuğ, bu perçem ne günāh eyledi bağlarsın, benüm boyuma bendin gider, hem ne garrā perçem olur, ‘ömri uzun olsun, didüm. Ayıtdı: Mevlānā Zātî, eger begendünse saña aşlayalum. Ben ayıtdum: Yūsufcuğum eger yanuñda aşlamak cāyizse, ard cānibinden lûtf eyle ben aşların. Çün bu cevābı Yūsuf işitdi, āferîn didi. (Çavuşoğlu, 1970: 39)*

Latifede şair yine bir tellak ile arasında geçen atışmayı aktarır. Şair, betimlemeyle başlayan bölümün devamında tellak ile atışmaya girerek üstünlük savaşı verir.

Lâîfe *Bir gün Bursada bir garrā dil-berle kablucaya giderken bir nice ‘avretlere uğraduğ. Ol dil-ber zen-bāre idi. ‘avretleri göricek ayıtdı: şatuluğ yarma yağalı gönlegünüz var mı? ziyāde murādumdur. Aralarından bir mütekellime ayıtdı: Sizün oyma yağa çıkalı bizüm yarma yağalarumuza kimse bakmaz oldu. (Çavuşoğlu, 1970: 42)*

Şair, bu latifede kaplıcaya giderken karşılaştığı kadınlarla arasında geçen atışmayı ele alır. Atışma, kişilerin cinsiyet rolleri üzerinden yapılmış ve birbirlerini küçük düşürme çabalarına yönelik oluşturulmuştur.

4.3.1.4. İsim, lakap

İsim ve lakap kullanımı, metinde mizah ve güldürü unsurlarını oluşturmak için kullanılacak en elverişli yapılar arasında yer alır. Genellikle karşısındaki ile yarış ve atılma hâlinde olan şair, rakibini değersizleştirmek ve aşağılamak için isim ya da lakap kullanır. Bu konu üzerine sıkça beyitler söyler veya düzyazılardan oluşan bölümler ele alır.

Lâîfe: *Bir zemānda bir alay nāzûkler ile mey-hānede muşāḥabet iderdük, içlerinde bir zarîf ḥarîf var; Topçı-zāde dirler, muttaşıl bu za‘îf ü naḥîfe üleşür. Ben ayıtdum: Topçı-zāde, epsem ol, seni topnadurın Ol ayıtdı: Benüm de murādum seni söyletmekdür. Gördüm ol böyle dir, bu beyti didüm Beyit:*

“Hicv ile bir şıkkı başayın Topçı-zadeye

Odlar oşurdayın bugün aña tüfek gibi” (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Zâtî, latifeyi oluşturunken dikkat ettiği en önemli özellik rakibinin lakabıdır. Şair, beyitteki ikili anlam katmanını, karşısındaki kişinin lakabı üzerinden oluşturarak gülme eylemini ortaya çıkarır.

Lâîfe *Bir zemānda Koçı Beg nām bir ‘azîz var idi, dört mûlakḳab kimesne anuñla yār idi. Biri za‘îf ḥarîf idi; Na‘nā Çübı dirlerdi, illā yavuz kimesne idi. Biri bir danḳazca ḥarîf idi; Koç ʔ. ağı dirler idi. Biri bir lep ş..dı ḥarîf idi; Fil B..ı dirler idi. Biri nāzûk kimesine idi; be-hey âdem diyu söylerdi, ol sebebden ana Âdem dirler idi. Bir gün Fil B.. ına Koç ʔ. ağı incinmiş: bunu ben öldürin, yirin nice olursa olsun dimiş. Yārān ayıtmış: Ol bir büyük kimse, sen bir mikdârsız ḥarîf, anı nice yirsin? Ol da ayıtmış: Na ‘nā Çöpi baña yoldaşlık ider, ikimüz yirüz. Bunu mezkûr Âdem işitmiş, bu fî‘le incinmiş. Koçı Bege daḥi bu ḳazıyye ma ‘lûm olmuş. Âdeme ayıtmış: Sen neye incinürsin, anlar ne eylerlerse eylesünler? Bunu faḳîr işitdüm, bu beyti didüm, Koçı Bege oḳuyı virdüm, be-gāyet ḥazz idüp bir ḳaftān virdi Beyit:*

İncinse ‘aceb midür anuñ fî‘line Âdem

B..ı çöp ile yimege başladı ʔ..aḡuñ (Çavuşoğlu, 1970: 33)

Latifede Zâtî, kişilerin isim ve lakaplarını güldürü ögesi olarak kullanmıştır. Metni, karşısındaki kişiler üzerinden alaycı bir dil kullanarak oluşturmuştur.

Lâîfe *Bir zemānda Leglek Seyyid dirler bir emîr var idi, manşıbına Ḳāḏî ‘arz virmiş. Bir kimse daḥi var idi, Aḡı Hasan dirlerdi, anuñ mansıbına daḥi ‘arz virmişler. ‘Arz getürenler Ḳāḏî-‘askere şunmuşlar. Ḳāḏî -‘asker efendi faḳîre adam göndermiş, vardum, du‘ā eyledüm. Ayıtdı: Bir ḳaç kimsenün mansıbına ḳāḏıları ‘arz virmiş, birini sen al. Ben daḥi mezkûr Ḥasanla Leglegin mansıbın ṭalep itdüm. Efendi ayıtdı: Yā Ḥasan ne yisün? Ben ayıtdum: Ḥasan aḡu yisün. Güldi, ayıtdı: Anı ḳoy a, ben ayıtdum: Leglegüñ yirin virüñ. Efendi ayıtdı: Yā Leglek ne yisün? Ben ayıtdum: Leglek yılanı yisün. Efendi ayıtdı: İki su ‘âle iki cevāb virdüñ, manşıb degül dünyā deger. Leglegüñ yiri iki ḳarye idi, on bin biñ beş yüz altmış aḳça yazardı. Efendi Sulṭān Selīm Ḥazretlerine ‘arz itdi; bu lâîfeyi bile. Ḥōş gelmiş, ol köylüleri bana şadaḳa eyledi. (Çavuşoğlu, 1970: 36)*

Latifede Zâtî’nin verilen armağan ve yetkileri kendisine istemesi anlatılır. Şair, bu anlatımı, diğer kişilerin lakapları üzerinden, onları kendinden mevki olarak küçük düşürecek şekilde kurgular.

Lâtfîfe *Bir zemānda Şarmaşık dirler bir zarîf harîf var idi, ziyāde nāzûk yār idi, ben fakîr ü haķîre üleşür tolaşur idi. Bir gün ayıtdı: Be mevlānā Zātî, senüñle lâtfîfe itmeyüp saña tolaşmamağa ihtiyārum yok, bilmezüz hikmet nedür, didi. Hemān bu beyti didüm Beyit:*

Bize tolaşduğun bu şarmaşıksın

Ağacsızduñ ağaca tolaşursın (Çavuşoğlu, 1970: 38)

Latifede “Sarmaşık” diye anılan birinin Zâtî ile atışması ele alınır. Kişi, Zâtî’ye “Seninle uğraşmayıp kiminle uğraşacağım?” diyerek kendi lakabından hareketle laf atar, bunun üzerine Zâtî, aşağıdaki beyti oluşturur:

Lâtfîfe *Bir zemānda bir yaycı zarîf harîf var idi, yüzinden baş ve bart eksük olmazdı, gören gökçekler şanurdu. Bir gün ben fakîr u haķîre ayıtdı: Seni kitāb açar dirler, varsam açıversen, görsem. Ben ayıtdum: Seni eyi yaycı dirler, yayı virseñ, bir kuş ursam. Yine ol ayıtdı: Kitābı açıcak benleyin seçer misin; seçme misin? Ben ayıtdum: Hep illerüñ zamîrin seçerin, sen illerden cüda mı olsan gerek? Huşûsā sen a miskin şehrüñ gökceklerinden birisin. Hem bana geçende yolda kitāb açdurduñ, sen ol yoldağılardan degül misin? didüm. Harîf hacil olup gitdi. (Çavuşoğlu, 1970: 38)*

Zâtî, latifede karşısındaki kişinin lakabı üzerinden anlatım kurar ve atışmaları lakaplar üzerinden devam ettirir:

Lâtfîfe *Bir gün ‘Alî Paşa merhûm kapucı göndermiş, ben fakîr ü haķîri istemiş. Vardum gördüm; Paşa B..ı dirler bir harîf var idi, anuñla şatranc oynar. Paşa beni gördüğü gibi ayıtdı: Mevlānā Zātî, benüm hālümünden senüñ haberüñ yokdur, bunadum b..’umla oynarın. Ben ayıtdum: Sultānım, b..uñuzla oynaduguñuz kayırmaz, tek önegülük itmen, ta‘lîm idenlerüñ ta‘limin tutuñ, sizi Paşa B..ı yenmesüñ, önegüyü b..’lı yeñer dirler. Paşa bu lâtfîfeyi işidicek ziyāde güldi. (Çavuşoğlu, 1970: 42)*

Latifede, Zâtî ile Ali Paşa arasında geçen bir diyalog anlatılır. Metin oluşturulurken komiklik ve ikili anlatımı yakalamak için ortamda bulunan kişilerden birinin lakabı kullanılır.

Lâtfîfe *Kādî-‘asker-zāde Mehemmed Şāh Çelebi dābbe dimekle ma‘rûf, semāniyyede müderris idi. Bir gün bu fakîr ü haķîrüñ vefķ eyledüğün işitmiş; ayıtdı: Mevlānā Zātî bize bir vefķ idi virseñ. Ayıtdum: Sulţanum dünyevi mi yoħsa uħrevî mi olsun? Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdum: Bir āyet vardur, anı vefķ ideyin. Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdım: رَزَقُهَا اللهُ عَلَى إِلَّا الْأَرْضِ فِي دَابَّةٍ مِنْ وَمَا çün bunu işitdi, gülmege başladı; ayıtdı: Mevlānā Zātî*

bana Dābbe diyeni bulsam depelerdüm, amma senüñ diyişüñden ziyāde hazz eyledüm.
(Çavuşoğlu, 1970: 42)

Latifede, şair ile Şah Çelebi arasında geçen atışma ele alınır. İçerik, Çelebi'nin lakaplarından biri olan “dabbe” den hareketle kurgulanır. Metinde güldürücü öge ve ikili anlam, gülme eylemini ortaya çıkarmak üzere işlenir.

Lâṭife: *Bir zemānda bir kâḍī-zāde var idi. Emrullah Çelebi dirlerdi. Bir gün bir şöhetde babasınıñ fazlın söyledi, şol kadar medh eyledi ki vasfa kâbil degül. Ben ayıtdum: Emrullah Çelebi, senüñ baban ziyāde nādān imiş; eger nādān olmayaydı senüñ aduñı Emrullah kıomazdı. Ol āyeti bilmez midi? Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdum: مَغُولًا اللَّهُ أَمْرٌ وَكَانَ saña mef'ül dimiş yoḥsa mef'ül olacaḡuñ bilür midi? Çün bunı Emrullah işitdi bī-iḥtiyār olup gülmege başladı.* (Çavuşoğlu, 1970: 42-43)

Latifede, Zâtî ile Kadızade Emrullah arasında geçen atışma ele alınır. Emrullah Çelebi'nin gereğinden fazla övgü içerikli konuşmasından rahatsız olan Zâtî, Kadızade Emrullah'ın adının anlam içeriğini ele alarak onunla dalga geçer ve ironik bir anlatımla eğlenir.

Lâṭife *Babam merḥūmdan kalmış bir bāḡum var idi, üzümünüñ her dānesi bir şīşe şekker şerbetine beñzerdi, İskender anı görse Āb-ı Hayāt taleb itmege gitmezdi. İki ḥarīf var idi, birine İt İskender, birine Kuş Kāsım dirlerdi; yolları ol bāḡa uğramış, vāfir üzüm yimişler, geldiler, benden ḥalālліğın istediler. Ben ayıtdum: Anuñ ne ḥalālліğın istemek gerek, anı babam meḥūm dikdüḡi vaḡtın it yisün, kuş yisün, dimişdür. Bu lâṭifeyi işidüp gülüşerek gitdiler.* (Çavuşoğlu, 1970: 40)

Latifede atışma unsuru yine lakaplar üzerinden oluşturulur. İzinsiz bağına giren kişileri küçük düşürmek isteyen şair, bunu kişilerin lakaplarını kullanarak yapar.

4.3.1.5. Fiziksel özellikler

Şair, kendisinde gördüğü eksik ve zayıf yönlerini gizlemek için rakibinin fiziksel olumsuzluklarından bahseder. Bu yöntem karşısında bulunan kişiyi değersizleştirmek ve küçümsemek için kullanılan basit yöntemlerden olsa da şair bu yöntemi kullanmaktan vazgeçmez.

Lâtfîfe Bursada, Çakşırcı Şeyhî dirlerdi, bir nâzûk yâr var idi. Bir uzun şakalı var idi, inüp t..ğına irişmiş idi. Bir gün başçı dükkânında paça yimiş, artan yağın şakalına sürmüş, çerâğ fetîli gibi par par yanar, anı görüp bu beyti didüm Beyit:

Şakaluña yine yağ değmiş ancak

Şakın billâhi ey Şeyhî sıçandan (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Latifede atışma durumu, fiziksel özelliklerle ilgili lâtifeleriyle ünlü Zâtî ile en az onun kadar ünlü çağdaşı şairlerinden Çakşırcı Şeyhî arasında geçer. Çakşırcı Şeyhî'nin sakalının uzunluğu herkes tarafından konuşulur. Şeyhî bir gün çorba içerken sakalı da çorbanın yağına bulaşır. O hâlde gezdiğini gören Zâtî, şaire aşağıdaki beyitle sataşır:

Lâtfîfe: Boyacı Kara dirlerdi bir yüzi kara var idi, kendü nezâket meydanında cerî, ammâ şakalı kaba idi. Nâzûkler ol şakalı ona layık görmezlerdi. Bu du'âğuya ayıtdılar: Mevlânâ Zâtî şu kişi şakalını uzatmağı hûy idindi bir beyit diseñ ola ki hûyın keseydi. Ol dem bu beyti didüm Beyit:

“Boyacı Karanuñ aķ rîşî ata bindüñ kabadur

Hadden aşup duru ayduñ aña kırsın üzerin” (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Zâtî, latifede Boyacı Kara'nın fiziksel özellikleri ile alay eder ve bu konu hakkında eleştiride bulunur. Şair, önce kişiyi betimleme yaparak anlatır. Sonra Boyacı Kara'nın metnin odak noktası olan “temel fiziksel kusuru” nu şu şekilde işleyerek eleştiride bulunur:

Lâtfîfe: Çakşırcı Şeyhînüñ şakalı uzun olduğı içün her kişi şakalından tolaşırdı. Bir gün yârân ayıtdılar: Mevlânâ Zâtî sen de Şeyhînüñ şakalına bir nesne di e. Ol dem bu beyti bedîhaten didüm Beyit:

“Bir nev-cuvân görüp didi kim rîşî beñzemiş

Çakşırcı Şeyhînüñ yine atam şakalına” (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Latifede mizahi anlatım, Şeyhî'nin sakalı üzerinden oluşturulur. Sakalının uzunluğundan rahatsız olan insanlar, Zâtî'nin sakal için bir şeyler söylemesini ister. Şair bu istek üzerine, Şeyhî'nin dış görünüşünü anlam katmanı derin olan, ağır bir dille eleştirerek fiziksel gülünçlüğü ortaya çıkarır.

Lâtfîfe Şehr-i İznîk'de Kuyumcı-zâde dirler bir zârîf hârîf var idi; yüzinde çibanlar çıkardı, şûreti çirkîn idi. İznîkde olan çelebiler aña üleşürler idi. Kimisi, yûri be cüdâm

gökcekler, dirdi; kimisi, koy a şu miskîni, dirdi. Bir gün çelebilerün biri bunu gökçeklere katmak gerekdür diyu üleşdi, bedîhî bu beyiti okudum ziyâde hazz itdiler Beyit:

Kuyumcı-zâdedür gökceklerinden birisi şehriñ

İñen seçme bu miskîni yâ illerden cüdâ mı olsun (Çavuşoğlu, 1970: 34)

Latifede yüzündeki çıbanlardan dolayı sürekli alay konusu olan bir adam anlatılır. Zâtî de karşısındaki kişinin içinde bulunduğu durumu, beytinde tam tersi anlama gelecek şekilde kullanarak onunla imalı bir yolla alay eder.

Lâîfe ‘*Alî Paşa merhûm bir gün ben fakîr ü haķîriñ bir kaç dâne gazelin görmüş, hoş gelmiş, niçün bize gelmez dimiş. İşitdüm, bir kaç dâne gazel yazdum, divânına varup şundum. Şikâyet kâğıdı şandı, yazıcıya virdi. İbrâhîm Paşa oğlu ‘İsâ Beg yanında otururdi, ayıtdı: Sulţânım bu monlâ Zâtîdür, size gazeller getürmiş. Beni daķi Paşa görmemişdi, yüzüme baķdı; ayıtdı: Zâtî güzelce degülmüş. Ammâ kendüzinden çirkin-şekil yoğ idi. Ben ayıtdum: Sulţânım, yigit yigidüñ âyinesidür. Paşa çün bunu işitdi, kaķķaha ile güldi. Gazelleri aldı vâfir bahşış eyledi.* (Çavuşoğlu, 1970: 41)

Latifede Zâtî’nin yazdığı gazelleri çirkin bulan Ali Paşa’nın bu çirkinliķi şairin fiziksel görünüşüne baēladığı ifade edilir. Zâtî, bu görüşe karşılığı bir atasözüyle vererek Ali Paşa’ya kendisinin de çirkin olduğunu esprili bir dille aktarır.

4.3.1.6. Aile kurumuna yönelik ifadeler

Şairin rakibini aşāılamak ve küçük düşürmek için başvurduğu diēer yöntemlerden biri de rakibin ailesine karşı kullanılan aşāılayıcı ifadelerdir. Rakibin eşine yönelik müstehcen içerikli ifadeler, aynı zamanda latife içerikli ve ince bir üsluba da dayanır. Buradaki diēer önemli nokta, eserde mizah kurgusunu saēlayan rakibin anlayışdır. Rakip, söylenen onca söze karşı anlayışlı davranarak şairle dostluēunu devam ettirir.

Lâîfe *işitdüm; bir gün Keşfi ayıtmış: Bir hâtûn aldım, söyle māl-dârdur ki kâr-bân-sarâylar, hâmmâmlar yapmaēa kâdirdür. Hemân bu rubâ‘îyi didüm Rubâ‘î:*

Keşfi hâtûnı yapa ~ idi iki hâmmâmı eger

Ben anı görmesine nem var ise virür idüm

Birisi çifte biri yalıñız ola idi anuñ

Hele ben varup anuñ çiftesine girür idüm (Çavuşoğlu, 1970: 28-29)

Zâtî'nin çağdaşı Keşfî ile arasında geçen olayda Keşfî, eşinin zenginliğini, mal varlığını her yerde anlatarak övünür. Tüm bu sözleri duyan Zâtî ise eserinde, Keşfî ile olan atışmasında eşini hedef alan bir latife yazar:

Lâîfe *Bir gün Keşfî ayıtmış: Hâtûnum devletümdür. Bu sözi işidicek hemân bu beyti didüm Beyit:*

Keşfî didükleri oğlan anıcağ 'avretini

Devletümdür dir imiş vây s..eyin devletini (Çavuşoğlu, 1970: 29)

Aile üzerinden atışmalarına son vermeyen Zâtî, latifede Keşfî'nin eşi hakkında küfür içerikli sözlere yer verir.

Lâîfe *Mevlânâ Keşfî evvel evlendükde bu fakîr u haķîre buluşup evlülükden ziyâde şikâyet eykedi. Ayıtdı: Mevlânâ Zâtî, bu evlülük ne güç olurmuş, bağrumuzu karardup bilümüz bükdi. Bu sözi işidicek ihtiyârum kalmadı, bedîhaten bu beyti didüm Beyit:*

'Karardup bağruñı bükmiş bilüñi evlülük Keşfî

Göreñler beñzedür sini iki boynuzlı bir yaya'' (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Latifede evlilik yükünden şikâyet eden Keşfî'nin durumunu fırsat bilen Zâtî, onun eşi ile ilgili aşağıdaki beyti söyleyerek aile kurumu üzerinden atışma gerçekleştirir.

Lâîfe *Bir gün Keşfî, dünyâyı terk itdüm, şöfi oldum, diyu illere māl üleşdürürdi; işidüp bu kıt'ayı didüm Kıt'a:*

Keşfî didükleri kişi dünyâyı terk idüp

Bahş itdi cümle 'âleme mecmû'-ı mālîni

Kimi halâl ü kimi harâm idi anlaruñ

Baña tekellüf eyledi ol dem halâlîni (Çavuşoğlu, 1970: 29)

Latifede Keşfî, etrafındaki insanlara sofî olduğunu söyler, dünya malını terk ederek sahip olduğu şeyleri herkese dağıttığını anlatır. Zâtî, dağıttığı malların helal kısmından kendisinin de istediğini söyler. Aslında helal kelimesini helali şeklinde kullanarak Keşfî'nin hanımını kasteder ve böylece aşağıdaki latife ortaya çıkar.

Lâîfe *Bir gün Mevlânâ Keşfî elinde bir dest-māl tutar, lâîf maķş olmuş, bu du'âguyuñuza aydur: Mevlânâ Zâtî, şu dest-mālî temâşâ eyle ye, ol alduğum hâtûn naķş eyledi. Bu sözi işidicek hemân bu beyti didüm Beyit:*

Dest-māle naķş işinde Keşfinüñ

Rospılıklar ider imiş ‘avreti (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Zâtî, latifede Keşfi’nin eşi üzerinden beyit söyleyerek rakibini ailesi üzerinden gülünç duruma düşürmeye çalışır. Şair, bu beyitte, nakış işleme ve mendil gibi kültür yapılarından hareketle Keşfi’nin eşine müstehcen yakıştırmalarda bulunur.

Lâîfe: *Bir zemānda gözleri şaşî bir harîf var idi, Şaşî Bali dirlerdi. Balıkesrede İne Beg Şubaşı ‘imāretine kim mütevellî olsa anı yirine nāyib ider, kendü maşlahatına giderdi. Bir gün mütevellî deġşildi, āhar mütevellî geldi. Dervîş Hasan dirlerdi bir nāzûk, lâîfe meydanında çāpûk yār var idi. Anuñ dükkânında kelimāt iderken nā-gāh Şaşî Bali çıka geldi. Ben ayıtdum: ‘Aceb yeñî mütevellî daġı yirine Bali nāyibdür mi ki? Dervîş Hasan ayıtdı: Ol müstaķîm kişi ister bunuñ iki gözine toġruluġı yoķdur ilmen. Bali bu sözi işidicek incindi. Ben ayıtdum: İncinmek ne lâzım, bir kişi şaşa geldi, bir söz söyledi. Bali işidicek gülmege başladı.* (Çavuşoğlu, 1970: 39-40)

Şair latifede güldürü unsurunun gözleri şaşî olan birinin bu fiziksel özelliğini temel olarak ortaya çıkarır. Metinde izleyici konumunda olan şair, ortada bulunan mütevellî sorununa kendi ifadeleriyle açıklama getirmeye çalışır. Bu işi de kişinin şaşılığını kullanıp eğlendirerek yapar.

4.3.1.7. Yeteneksiz şairler

Şair, rakibinin eserlerine yönelik yorumlarını ele alır. Bu güldürü unsurunda şair, rakibinin eserlerinin değersiz ve kalitesiz oluşundan bahseder. Karşısındaki kişi ile onun eseri üzerinden atışarak mizahi yapıyı kurgular.

Lâîfe *Bir zemānda Yaralu-zāde Zekî Çelebi şi‘re itdi, ne kadar şi‘r dirse getürüp ben fakire ‘arz iderdi, eyüsine eyü kemine kem dirdüm. Bir gün ġarrā ġazel dilmiş, getürdi gördüm. Ben ayıtdum: Çelebi bu ġazeli Hāsān görse istihsān iderdi, Selmān görse dirdi, güzel dimişsin didüm, be-ġāyet ġazz itdi, ayıtdı: Be mevlānā Zātî kimerde şi‘rler dirin, Āb-ı ġayāta benzer: kimerde b..ların, nedendür ? Ben ayıtdum Çelebi, şi‘r vilayeti ile dinür; dimişlerdür ki, ‘Evliyânın yüksek kemâllerinden ilki şiir, sonuncusu kimyâdır" Vilāyetde kabz u baş vardır. Baş olduġuñ zemānda şi‘ri Āb-ı ġayāt bigi dirsın, ammā kabz olduġun vakit b..lar yirsın.* (Çavuşoğlu, 1970: 35)

Latifede Zekî Çelebi'nin şiirlerinin yorumu üzerinden atışma eylemi gerçekleşir. Şiirleri için Zâtî'den güzel yorumlar alan şair Zâtî'nin şairliğine laf ederek karşılık verir. Bunun üzerine Zâtî, aşağıdaki anlatımla atışmaya son noktayı koyar:

Lâîfe: *Keşfî germ oldı, dört yüz bî-naẓîr ǧazelüm var didi. Ben ayıtdum: Dört yüz ǧazelüm didüǧüñ, kim bilür ne yigrenci nesnelerdür, baña on dâne ser-âmed ǧazel getür ş..ayın dört yüzüñe.* (Çavuşoğlu, 1970: 39)

Zâtî latifede Keşfî'nin övündüğü gazellerin kalitesiz olduğunu söyler ve bunu söylerken aynı zamanda Keşfî'ye laf atarak onun başarısız bir şair olduğunu ima eder.

4.3.1.8. Meslek üzerine atışmalar

Lâîfe *Bir zemânda eyü mürekkeb işler Memi nâm bir ẓarîf var idi. Dükkânına mürekkeb almaǧa vardum, Kîr-i Ẓar dirler bir kâtib var idi, ol da geldi. Hemân Memi ẓalkup Kîr-i Ẓara koyu mürekkeb virdi. İhtiyârum kalmadı bu beyti didüm Beyit:*

Mürekkebcî Memi bilsem senüñ ol Kîr-i Ẓar neñdür

Aña ẓurduñ koyı virdün baña döñdüñ durı virdüñ (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Latifede Zâtî ile Mürekkepçi Memi arasındaki atışma ele alınır. Zâtî, Mürekkepçi Memi'nin dükkânına mürekkep almaya gider, o esnada Kîr-i Ẓar adında genç bir kâtib de mürekkep almak için dükkândadır. Mürekkepçi Memi'nin müşteriler arasında ayrımcılık yaptığını gören Zâtî, Memi'ye şöyle söyler:

Lâîfe *Mevlânâ Keşfî 'avreti canibinden ẓonatduǧımı işidüp, güç gelüp ayıtmış: Hüneri var ise şan'atumdan ẓonatsun. Ol vaķit ma'cûncı idi, hemân bu beyti didüm Beyit:*

Ma'cuncı Keşfiye ne var ol hoķķada didüm

Ẓalmadı nesne şutdum anı beng idi didi (Çavuşoğlu, 1970: 29)

Zâtî'nin latifelerinden haberi olan Keşfî, yetenekliysen mesleğim hakkında latife söyle diyerek Zâtî'yi atışmaya davet eder. Latife konusunda hünerli olan Zâtî, macunculuk yapan Keşfî'nin mesleğine yukarıdaki latifeyi söyler. Zâtî, bu ifadeyle Keşfî'nin sadece macun değil afyon, esrar gibi maddeler de sattığını ileri sürer.

Lâîfe *Bir at can-bâzı oğlu var idi, Melek dirler idi, karşı görürdüm: gâh alaca, gâh ak ata binerdi. Bir gün ben fakire buluşı geldi: bir al ata binmiş, bir iki lâîfe eyledi, ayıtdı: Mevlânâ Zâtî, beni beyit diyüp tonatmalu olsañ ne dirdüñ? Hemân dem bu beyti didüm*

Ak tavar ile yeter al ata bindüñ ey Melek

Şimdiden girü bunun torusına binmeñ gerek (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Zâtî, latifede rakibinin mesleği ilgili kavramlardan yararlanarak müstehcen, kapalı bir anlatım oluşturur ve atışmayı kendi lehine sonuçlandırır.

Lâîfe *Bir zemânda İstanbulda remmâl idüm. Leb-i deryâya seyre vardum. Deryânüñ dil-i mü'min gibi derûnı şâfî, gam-gin gönülleri açmağa bîrûnı kâfî, kızmış bedenlere âbî şâfî. Temâşâ iderken bir lâîfe-güy, kelimâtı dil-cüy, adı Pîrî, tekellümde yok nazîri, bir gözi sefid hayâlât-ı sinîd eyler harif var idi dîde-i sefid gibi nâ-gâh çıkageldi, gördi ki deryâ yüzün temâşâ iderin, ayıtdı: Mevlânâ Zâtî remilden ferâğat eylemişsin gibi şuya bakıcılığa başlamışsın. Ben de ayıtdum ki remilde âdemüñ kızıl mankır ile gözün bozardurlar, ola ki bunda ağ akça ele gire ve hem baklacılık da eylesem gerekdür, müşteri bulunmaya mı? çürük baklanuñ kör alıcısı olur. Çün bunu işitti, harîf gülerek çavdı. (Çavuşoğlu, 1970: 35)*

Latifede denizi seyretmeye giden Zâtî ile Pîrî arasındaki atışma anlatılır. Bu atışma, şairin mesleği üzerinden yapılır. Pîrî, Zâtî'nin kum falı bakma işini bırakıp artık su falı baktığını ima ederek dalga geçer. Bunun üzerine Zâtî de onunla argo ifadeler kullanarak aşağılar.

4.3.2. Atışma Kurgusunda Rol Alan Kişiler

Zâtî'nin Letâyif'i adlı eserde atışmanın gerçekleşmesi için içinde bulunulan durum kadar önemli olan diğer konu ise eserdeki kişi kadrosudur. Eserde atışmanın gerçekleştirildiği kişiler genelde şairler olsa da belli başlı meslek ya da topluluk gruplarına ait kişilere de yer verilir. Bu kişi ve atışmalar aşağıdaki başlıklar altında listelenmektedir.

4.3.3. Zâtî ile şairler arasında geçen atışmalar:

4.3.3.1. Keşfî

Keşfî, Germiyan (Kütahya) ilinin Gedüs kasabasıdır. Eserin genelinde, atışmalarda şairin Keşfî ve eşi hakkında mizah içerikli çokça yazısı bulunur. Kınalızâde’de bu durum şöyle anlatılır:

‘ ‘merhûm İbrâhîm Paşa zuhûr itdükde evvelâ Keşfinün karındâşı Hasbî vakı’a-
i ‘uzmâ ve dâhiye-i dehyâda bulunmagla tîr-i pür-te’sîr-i gazabına nişâne
oldukda derdmendi ol keşâkeşden halâs itmek bahânesiyle birâderinün ibrâmı
ile Kandî vü Basîrî ve sâ’ir-i şu’arâ cem’ olup vardugumuzdan dilgîr ü
mütekedder olup’’ (Çelebi, 2017: 371)

bölüm bulunmaktadır. Bu anlatım ve Zâtî’nin Keşfî hakkındaki ifadeleri, aynı zamanda ikisinin dost olduğunu gösterir niteliktedir. Aşağıda eserde Keşfî ile ilgili ele alınan tüm atışma örnekleri yer almaktadır.

Lâîfe Mevlânâ Keşfî evvel evlendükde bu fakîr u haķîre buluşup evlülükden ziyâde şikâyet eykedi. Ayıtdı: Mevlânâ Zâtî, bu evlülük ne güç olurmış, bağrumuzu qarardup bilümüz bükdi. Bu sözi işidicek ihtiyârum kalmadı, bedîhaten bu beyti didüm Beyit:

‘ ‘Qarardup bağruñı bükmiş bilüñi evlülük Keşfî

Göreñler beñzedür sini iki boynuzlı bir yaya’’ (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Lâîfe Bir gün Mevlânâ Keşfî elinde bir dest-mâl tutar, lâîf maķş olmuş, bu du’âguyuñuza aydur: Mevlânâ Zâtî, şu dest-mâli temâşâ eyle ye, ol aldugum hâtün naķş eyledi. Bu sözi işidicek hemân bu beyti didüm Beyit:

Dest-mâle naķş işinde Keşfinüñ

Rospılıklar ider imiş ‘avreti (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Lâîfe Mevlânâ Keşfî bu za’îf ü naķîfî hicv eylemiş, çok beyitler dimiş, uzun uzak yârânüñ birine okıyu virmiş. Ol yârân ayıtmış: Ne çok dimişsin? ol saña bir beytdir ancak. Keşfî ayıtmış: Anuñ didügi neye yarar, benüm beytümün ehli çokdur. Bunı işidicek bu beyti didüm Beyit:

Keşfî çokdur beytümün ehli dimiş

Vây ben anuñ ehl-i beytini s. .em (Çavuşoğlu, 1970: 28)

Lâṭife işitdüm; bir gün Keşfi ayıtmış: Bir hātūn aldım, şöyle māl-dārdur ki kār-bān-sarāylar, ḥammāmırlar yapmağa kādirdür. Hemān bu rubā‘īyi didüm Rubā‘ī:

*Keşfi hātūnı yapa ~ idi iki ḥammāmı eger
Ben anı görmesine nem var ise virür idüm
Birisı çifte biri yalıñız ola idi anuñ
Hele ben varup anuñ çiftesine girür idüm (Çavuşoğlu, 1970: 28-29)*

Lâṭife Bir gün Keşfi, dünyāyı terk itdüm, şōfi oldum, diyu illere māl üleşdürürdi; işidüp bu kıt‘ayı didüm Kıt‘a:

*Keşfi didükleri kişi dünyāyı terk idüp
Baḥş itdi cümle ‘āleme mecmū‘-ı mālını
Kimi ḥalāl ü kimi ḥarām idi anlaruñ
Baña tekellüf eyledi ol dem ḥalālını (Çavuşoğlu, 1970: 29)*

Lâṭife Bir gün Keşfi ayıtmış: Hātūnum devletümdür. Bu sözi işidicek hemān bu beyti didüm Beyit:

*Keşfi didükleri oğlan anıcaḳ ‘avretini
Devletümdür dir imiş vāy s..eyin devletini (Çavuşoğlu, 1970: 29)*

Lâṭife Mevlānā Keşfi ‘avreti canibinden ṭonatduğımı işidüp, güç gelüp ayıtmış: Hüneri var ise şan‘atımdan ṭonatsun. Ol vaḳit ma‘cūncı idi, hemān bu beyti didüm Beyit:

*Ma‘cuncı Keşfiye ne var ol ḥoḳḳada didüm
Kalmadı nesne şutdum anı beng idi didi (Çavuşoğlu, 1970: 29)*

Lâṭife Bir gün yārān ile Ğalata canibine seyre gitmelü olduk, Keşfi daḫi bile idi, ayıtdı: Havā ıssı, ancak, gidecegümüz cānibde bir yārımuḫuñ ḳarlığı vardır, tekellüfümüz yoḳdur, hemān benümdür, ol canibe varalum ki ḥarāret de‘i içün ḳarluca şu içelüm, didi. Faḳīr işidicek hemān bu beyti didüm Beyit:

*“Öte yaḳada ḳarlıguñ var imiş
Varalum Keşfiyā ḳaruñ dögelüm” (Çavuşoğlu, 1970: 29)*

Lâṭife Bir zemānda ziyāde ḳulağum ağırdı, ḫayli zahmet çekdüm. Keşfi işitmiş, aña ḫuḳme eyüdü, diyu lâṭife itmiş. İllā kendünüñ başı kel idi, bu beyti didüm gönderdüm Beyit:

Keşfî fakîre hıkkı eyüdü aña dimiş

Kel nesne bilse başına olurdu çaresi (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Lâîfe *Bir gün Keşfî germ oldu, dört yüz bî-naẓîr ğazelüm var didi. Ben ayıtdum: Dört yüz ğazelüm didüğün, kim bilür ne yigrenci nesnelerdür, baña on dâne ser-âmed ğazel getir ş..ayın dört yüzüne.* (Çavuşoğlu, 1970: 39)

4.3.3.2. Revânî

Edirneli olup Sultan II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim'e hizmet etmiştir. Zâtî ile aralarındaki ilişkiye bakıldığında ikisinin de nükteli bir dile sahip olduğu görülür. Latifi “Şanâyî’-i şî’riyyeden ba’zı ma’nîler Zâtî ile merķûm Revânî beyninde tevârüd vâķi’ olup bâ’iâ-i nizâ’ u ĥuşûmet olduķda zümre-i şu’arâdan bir şâ’ir-i nüktedân u kâmil ikisinün daķî sirķasını şâmil bu kıt’ayı diyüp ĥuşûmetlerin ķat’ itdi.

Kıt’a:

“Ma’nîlerümi göz göre bağlar yürür diyü

Zâtî ile Revânî yine ķan bıķaķ durur

Zâtiye niķün eyle idersün didüm didi

Uğrıdan ise bâri ĥarâmîye ĥaķ durur” (Canım, 2017: 248)

ifadesiyle aralarındaki ilişki hakkında bilgi verir. Aşağıda, eserde Revânî ile ilgili ele alınan tüm atışma örnekleri yer almaktadır.

Lâîfe *Bir zemânda Merķûm Revânî Ćelebi ĥarâca gitmek istedi, bu beyit ol vaķtin vâķi’ oldu Beyit:*

Harâca gitmek isterseñ yarar yoldaşlarla ğit

Revânî b.. yedi çokdur şaķın yolda seni yirler (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Lâîfe *Revânî Ćelebi atdan düşüp ayağı unduķu dem bu beyt-i lâîfe-ğüne vâķi’ olupdur*
Beyit:

Ķazâ gelmezdi nâ-ehle Revânî

Saña geldi şıdı İblîs ayağın (Çavuşoğlu, 1970: 31)

4.3.3.3. Çakşırcı Şeyhî

Kınalızâde'den elde edilen bilgilere göre Bursalı olduğu bilinir. Eserde Keşfî gibi Şeyhî'nin de atışmaları geniş yer tutar. Atışma şekli daha çok Şeyhî'nin kendisine ve cinsel seçimine yönelik gerçekleşir. Aynı zamanda beraber vakit geçirmeleri, aralarında bir dostluk olduğunu da gösterir. Aşağıda, eserde Şeyhî ile ilgili ele alınan tüm atışma örnekleri yer almaktadır.

Lâîfe *Bursada, Çakşırcı Şeyhî dirlerdi, bir nâzûk yâr var idi. Bir uzun şakalı var idi, inüp t..ğına irişmiş idi. Bir gün başçı dükkânında paça yemiş, artan yağın şakalına sürmüş, çerâğ fetîli gibi par par yanar, anı görüp bu beyti didüm Beyit:*

Şakaluña yine yağ değmiş ancak

Şakın billâhi ey Şeyhî sıçandan (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Lâîfe *Bir gün Çakşırcı Şeyhî ile kaplucaya giderdik. Biz çıktık, ol çıkmaz, yüzüp yorur. Bir oğlancuğa ayıtdık: Şeyhîyi bilür misin? Ayıtdı: Bilürin. Biz ayıtdık: Saña bir beyit öğretsek aña okıyı virseñ?.. Nola? didi. Bu beyti öğretdük, vardı okıdı. Gördük, Şeyhî gülererek çıka geldi. Beyit budur Beyit:*

Sever kaplucayı Şeyhî ziyâde

İçinden çıktuğına râzî olmaz (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Lâîfe *Bir gün Çakşırcı Şeyhî'nün dükkânına vardık üç kişi, bir tar dükkânı var, güc ile şıgduk, ol demde bu beyti didüm Beyit:*

Büzük deñlüce yire oturursın

Güc ile şıgdı ey Şeyhî üçümüz (Çavuşoğlu, 1970: 31)

Lâîfe *Çakşırcı Şeyhî'nün şakalı uzun olduğu için her kişi şakalından tolaşırdı. Bir gün yârân ayıtdılar: Mevlânâ Zâtî sen de Şeyhî'nün şakalına bir nesne di e. Ol dem bu beyti bedîhaten didüm Beyit:*

“Bir nev-cuvân görüp didi kim rîşi beñzemiş

Çakşırcı Şeyhî'nün yine atam şakalına” (Çavuşoğlu, 1970: 31)

4.3.3.4. Ferîdî

Kınalızâde’de aslen Üsküplü olduğu, Yavuz Sultan Selim zamanında vefat ettiği belirtilir. Adının Haraççı Hüsâm olduğu bilinir. Şairliğinin yanında Edirne’de Dârü’ül – Hadis mütevelliliği görevinde bulunmuştur. Aşağıda, eserde Ferîdî ile ilgili ele alınan tüm atışma örnekleri yer almaktadır.

Lâîfe *Harâccı, Hüsâm dirlerdi, Edrinede bir mütevellî vardı, şâ‘irdi, maḥlaşı Ferîdî idi; bir gün anuñla bir bāğçede seyrân iderdük, ittifâk yağmur geldi, ol bāğda bir güzel çâr-tâk vār idi, bāğ-bân geldi, Ferîdîye; çâr-tâk altına gel, şıgın efendi, didi; işidüp bu beyti bedîhaten didüm Beyit:*

Ferîdî miskîni bostâncılar yağmurda gördükçe

Yüri şol çâr-tâk altına hey miskîn şıgın dirler (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Lâîfe *Bir gün Ferîdî şöhetde germ olup ayıtdı: Bu dehrüñ vefâsın görmiş yok dirler, illâ dinümçün ben gördüm. Bu sözi işidicek bu beyti didüm Beyit:*

Dinüm için görmişem dehrüñ vefâsın dir imiş

Zâtîya ayduñ Ferîdî yok yire and içmesün (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Lâîfe *Bir gün Ferîdî ayıtmış, bu Zâtî ya remmallık itse, yâ şâ‘irlik itse; noḥūd bigi kangı aşda olursa çıkar. İşitdüm bu beyti didüm Beyit:*

Şâ‘ir ola remmâl ola Zâtî be Ferîdî

Tut ağzuñı saña ne sen onuñ yaḥısısın (Çavuşoğlu, 1970: 34)

Lâîfe: *Bir gün Ferîdî bir ak kaftân geymiş, ard etegi balçık olmuş; yağmurlu gündi, gördüm, bu beyti didüm:*

Üç qarış yer ardı kir olmuş Ferîdîñüñ tamam

Yok mecâli dâmenin divşürmege rencür imiş (Çavuşoğlu, 1970: 35)

4.3.3.5. Visâlî

Aydınlı olup Sultan II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim zamanında görevlerde bulunmuştur. Latifî tezkiresinde “Müdevven ebyâtı ve esâmî-i meḥâbîb için her ismde dinilmiş bir gâzeli ve her ‘ilmden haberi ve her fende eli vardı.” (Canım, 2018: 551) diyerek onun her işte hocalık taslama telaşında olduğu aktarılır. Bu durum Zâtî ile arasındaki

atışmanın nedenini de oluşturur. Aşağıda, eserde Visâlî ile ilgili ele alınan tüm atışma örnekleri yer almaktadır.

Lâîfe *Bir zemānda Mevlānā Vişālî İstanbula geldi. Ben fakîr ü haķîre buluşup ayıtdı: Cümle şi‘r diyen şu‘arānuñ eş‘ārın gördüm, sende ķābiliyyet cümleden ziyāde, kelimātuñ güşāde, yetişseñ üstāda, belāġat ĥumından içseñ bāde, eş‘ār-ı dil-güşāda, elfāz-ı cān-fezāda nazîrūñ olmazdı. Gel e saña feşāĥat u belāġatı bildüreyin, didi. Ben ayıtdum: Mevlānā Vişālî sen baña mu‘allim olma, ben tek ĥurur kimse degülin, zîrā kimi olursa hicv iderin. Üstāduñuñ gidi g..ini s..em dirler. Vişālî bu sözi işidicek şuyı çeltüġe aķıtmış gölcük gibi ĥurıyı ĥaldı.* (Çavuşoġlu, 1970: 37)

4.3.3.6. Mihrî Hatun

Mihri Hatun dönemin kadın şairleri arasında yer almaktadır. Eserde, Zâtî’nin şairle doğrudan bir bağlantısı bulunmaz. Mihrî’nin Paşa Çelebi ile içinde bulunduğu duruma ithafen, dolaylı yoldan bir atışma ortaya koyulur. Aşağıda eserde Mihrî ile ilgili ele alınan atışma örneği yer almaktadır.

Lâîfe *Amasiyyelü bir şā‘ire var idi, Mihrî Ĥātūn dirlerdi, İstanbulda olurdı, ĥarımış ġitmiş ere varmamışdı, bākire idi. Paşa Çelebi bir ‘aziz var idi; Ebū Eyyūb-ı Enşārî medresesinüñ müderrisi idi, bir ġün Mihrî Ĥātūnı istemiş ki ala, ĥatun idine. Ol daĥı ĥāyil olmamış. Ben daĥı işitdüm, bu ĥıť‘ayı didüm. Ĥıť‘a:*

*İşitdük istemiş Mihrîyi Paşa;
O pîre kendüyi rām eylesün mi
O miskîn bunca yıl oruç ĥutupdur
Eşek s..iyle bayram eylesün mi*

Bu ĥıť‘ayı işidüp, Mihrî Ĥātūn merĥūme ziyāde şafā sürüp, nolaydı bu ĥıť‘ayı ben dimiş olaydum, dimiş. (Çavuşoġlu, 1970: 38)

4.3.3.7. Ferruhî

İncelenen tezkireler sonucunda iki farklı Ferruhî olduġu görülür. Zâtî’nin yaşadığı yıllar göz önüne alındığında memleketi Akhisar olan Ferruhî’nin eserde bahsedilen kişi olduġu düşünülür. Aşağıda, eserde Ferruhî ile ilgili ele alınan atışma örneği yer almaktadır.

Lâṭife Bir zemānda Ferruḥī ile Vefā-zādede olurduk. Gündüzün şāyım olur, gice ekābir evine varurdu. Ben ayıtdum: Ey Ferruḥī, ḥōş ḥasīs ḥarīfsin, aḳça ḥarcanmamağ için gündüz oruç tutarsın, gice ekābir evine gidersin. Ferruḥī ayıtdı: Mevlānā Zātī, çün oruç tutduğımı ḥissetümden tutarsın; giceler şabāḥa degin namāz kılurın, benüm namāzumdan ğayrı babamuñ oğlancuğdan beri yüz yigirmi yaşına dek kılaceğı namazı bile kıldum, aña ne dirsın? didi. Ben ayıtdum: Ol da ziyāde ḥissetüñdendür ki; babañ ölicecek kimseye ışkāt-ı şalāt virmeyeyin, mālī baña kıalsun dirsın. Bunı Ferruḥī işitdi, şol kadar güldi ki vaşfa kıābil degül. (Çavuşoğlu, 1970: 39)

4.3.3.8. Ali Paşa

Ali Paşa'yı şair ile şair atışması bölümünde ele almamızın nedenlerinden biri devrin tanınmış devlet adamlarından biri olmasının yanı sıra şiire ve sanata düşkün olmasıdır. Nitekim eserde de bahsedildiği üzere Zātī' den gazel yazmasını ister. Aşağıda, eserde Ali Paşa ile ilgili ele alınan atışma örneği yer almaktadır.

Lâṭife Merḥūm ve mağfūr Sultān Bāyezīd zemānında yılda üç kışide virürdüm; birin nev-rüzda, ikisin iki bayramda. Bahārda iki biñ aḳça, bayramlarda bir yüzi çuka kıaftānlar virürlerdi. Geymezdüm kemḥā olduğıçün, şatardum. Şōf cübbe taleb itdüm, bu kıt' ayı didüm

Kıt'a:

Ben ey erkân-ı devlet kılzum-i dürr-i ma'ānīyem

Sipāh-ı ceng-cūya yaraşur yaşıl kızıl kemḥā

Baña pür-mevc mā'ī şōf lūtf eylen disün gören

Nesīm-i lūtf-ı şāh ile bugün mevc urdı bu deryā

divāna iletdüm, 'Alī Paşa merḥūm vezir-i a'zam idi, okıyu virdüm. Defter-dāra ayıtdı: Bizüm Monlā Zātīye bir mā'ī şōf cübbe vir, bir yüzi kızıl iskerlet çuka olsun. Defter-dār ayıtdı: Şā'irlere şōf cübbe virilmez, monlālara virürler. Ben ayıtdum: İşde Paşa Ḥazretleri Monlā Zātī diyu yorur, bunlaruñ şehādetiyle bir şehir almak olur, degül cübbe. Defter-dār ayıtdı: Bunlar saña monlā didükleri bir gözsüz ḥarīfe gözlüce dimek gibidür, naḳız ile ta'bir iderler, yoḥsa monlā degülsin Ben ayıtdum: Niçün monlā degülin, Edirneye, Bursaya, İstanbula kıādī nāyibi olmaḳ elümnden gelür. Defter-dār ayıtdı: Saña bir su'āl ideyin, cevāba kıādirseñ monlāsın. Ben ayıtdum: Ḥōş. Ferāyüzüñ bir müşkil yirinden su'āl itdi; gördüm

bildüğüm yir degül, yüri büyük kazıyye didüm. Defter-dāra ‘Alī Paşa ayıtdı: Çelebi, monlālik muḳarrer oldı, cübbeyi vir. Bir lâṭîf şōf cübbe virdiler. (Çavuşoğlu, 1970: 41)

Lâṭife *‘Alī Paşa merḥūm bir gün ben faḳîr ü ḥaḳîrîñ bir kaç dāne gazelin görmiş, hōş gelmiş, niçün bize gelmez dimiş. İştüdüm, bir kaç dāne ḡazel yazdum, divānına varup şundum. Şikāyet ḳāḡıdı şandı, yazıcıya virdi. İbrāhīm Paşa oḒlı ‘Īsā Beg yanında otururdu, ayıtdı: Sultānum bu monlā Zātîdür, size ḡazeller getürmiş. Beni daḥi Paşa görmemişdi, yüzüme baḳdı; ayıtdı: Zātî güzelce degülmiş. Ammā kendüzinden çirkin-şekil yoḒ idi. Ben ayıtdum: Sultānum, yigit yigidüñ āyinesidür. Paşa çün bunu işitdi, ḳahḳaha ile güldi. Ḓazelleri aldı vāfir baḥşış eyledi. (Çavuşoğlu, 1970: 41)*

Lâṭife *Bir gün ‘Alī Paşa merḥūm ḳapucı göndermiş, ben faḳîr ü ḥaḳîrî istemiş. Vardum gördüm; Paşa B..ı dirler bir ḥarîf var idi, anuñla şatranc oynar. Paşa beni gördüḒi gibi ayıtdı: Mevlānā Zātî, benüm ḥālüm-den senüñ ḥaberüñ yoḳdur, bunadum b..’umla oynarım. Ben ayıtdum: Sultānım, b..uñuzla oynaduḒuñuz ḳayırmaz, tek önegülük itmen, ta‘līm idenlerüñ ta‘limin tutuñ, sizi Paşa B..ı yenmesüñ, önegüyü b..’lı yeñer dirler. Paşa bu lâṭîfeyi işidicek ziyāde güldi. (Çavuşoğlu, 1970: 42)*

4.3.3.9. Mehmed Şah Çelebi

Eserden hareketle kendisinin müderris olduḒu ve lakabının da “dabbe” olduḒu bilinir. Döneminin güçlü ilim adamlarından biridir. Davut Paşa medresesi ve Edirne’de bulunan çifte minare medresesinde müderrislik yapmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde Bursa ve İstanbul kadılığı yapmıştır. AşaḒıda, latifede Mehmed Şah Çelebi ile ilgili ele alınan atışma örneḒi yer almaktadır.

Lâṭife *Ḳādî-‘asker-zāde Meḥammed Şāḥ Çelebi dābbe dımekle ma‘rūf, semāniyyede müderris idi. Bir gün bu faḳîr ü ḥaḳîrüñ vefḳ eyledüḒin işitmiş; ayıtdı: Mevlānā Zātî bize bir vefḳ idi virseñ. Ayıtdum: Sultānum dūnyevi mi yoḥsa uḥrevî mi olsun? Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdum: Bir āyet vardır, anı vefḳ ideyin. Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdım: دَابَّةٌ مِنْ وَمَا رَزَقَهَا اللَّهُ عَلَى إِلَّا الْأَرْضِ فِي دَابَّةٍ مِنْ وَمَا çün bunu işitdi, gülmeḒe başladı; ayıtdı: Mevlānā Zātî bana Dābbe diyeni bulsam depelerdüm, amma senüñ diyişüñden ziyāde ḥazz eyledüm. (Çavuşoğlu, 1970: 42)*

4.3.3.10. Ahî

Niğbolu'da Tirsinik'te doğmuş sessiz karaktere sahip bir şairdir. Yavuz Sultan Selim zamanında padişah tarafından şiirlerinin beğenilmesi sonucu adını duyurmuştur.

Yazdığı en önemli eser, *Hüsn ü Dil* adlı mesnevidir. Zâtî ile eserde atışmaya neden olan olay ise *Hüsn ü Dil*'in içinde yer alan *Hüsrev ü Şirin* adlı eserdir. İki şair burada sanatlarını yarıştıırıp birbirine karşı üstünlük kurmak amacıyla bir atışma ortamı hazırlar. Aşağıda eserde Ahî ile ilgili ele alınan atışma örneği yer almaktadır.

Lâtîfe *Bir şâ'ir var idi, Beñli Hasan dirlerdi, mağlaşı Āhî idi. Hüsrev ü Şirîne nazîre kaşd itmiş. Bir gün bir nâzûk ol didügi kitâbdan bir haber getürdi, gördüm, ben ayıtdum: Söz yok. Ol yâr varup Āhîye ayıtmış: Senüñ didüğüñ kitâbı Zâtî beğenmedi. Āhî dañi bize selâm virmez oldı. Bu kıt'ayı didüm, gönderdüm Kıt'a:*

*Bize iller sözi ile şive vü nâz eyleme Āhî
Götürme sözlerinden anlaruñ 'âlemde nâzûk çok
Banâ bir cüz getürdiler kitabundañ anı gördüm
Didiler nice şu billâhi Zâtî ben didüm söz yok* (Çavuşoğlu, 1970: 42)

4.3.4. Zâtî ile sosyal yaşamdan kişiler arasında geçen atışmalar

Bu bölümde Zâtî'nin şairler dışında toplumun diğer insan, meslek ve sosyal gruplarından kişilerle atışmaları ele alınır. Eserde şairin atışma içinde bulunduğu tüm kişi veya grupların isimleri verilmiş, ardından durumla ilgili atışma örneklerine yer verilmiştir. Eserde at cambazı, Boyacı Kara, ekabirzadeler, Mürekkepçi Memi, zarif insan, Balıkesir Sancak Beyi, Kuyumcu, Çıkırıkçı, Vaiz, Yakînî (Derviş), Mashara Hasan (Sancak Beyi), Mirza Bey (Zengin), Dellak, Sarmaşık (Lakap sahibi), Yaycı, Bostancı, Şaşı Bali (Gözleri şaşı bir kişi), Kazasker ve Kadızade gibi toplumun hemen her kesiminden karakterler bulunur. Bu durum, mizahın toplumla, sosyal yaşamla ve günlük hayatla ilişkisinin ne kadar güçlü olduğunu; hayatın doğal bir parçası, yaşamdan bir kesit olduğunu gösterir. Aşağıdaki bölümde ise yukarıda bahsedilen kişiler ve meslek gruplarının yer aldığı atışma örneklerine yer verilmektedir.

Lâtîfe *Bir at can-bâzı oğlu var idi, Melek dirler idi, karşı görürdüm: gâh alaca, gâh ak ata binerdi. Bir gün ben fakire bulışı geldi: bir al ata binmiş, bir iki lâtîfe eyledi, ayıtdı: Mevlânâ Zâtî, beni beyit diyüp tonatmalu olsañ ne dirdüñ? Hemân dem bu beyti didüm*

Ak tavar ile yeter al ata bindün ey Melek

Şimdiden girü bunuñ torusına binmeñ gerek (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Yukarıda verilen latife Zâtî ile at cambazı arasında geçmektedir. Kişinin günlük yaşamındaki uğraşlar üzerinden atışma oluşturulmaktadır. Şairin cevabı ile gülme eylemi gerçekleşmektedir.

Lâṭīfe *Boyacı Kara dirlerdi bir yüzi kara var idi, kendü nezâket meydanında cerî, ammâ şakalı kaba idi. Nâzûkler ol şakalı ona layık görmezlerdi. Bu du‘âgûya ayıtdılar: Mevlânâ Zâtî şu kişi şakalını uzatmağı hûy idindi bir beyit diseñ ola ki hûyın keseydi. Ol dem bu beyti didüm Beyit:*

“Boyacı Karanuñ ak rîşi ata bindün kabadur

Hadden aşup duru ayduñ aña kırsın üzerin” (Çavuşoğlu, 1970: 30)

Latifede toplumun başka bir kesiminden olan Boyacı Kara lakaplı kişi ile Zâtî arasındaki mesele ele alınmaktadır. Kişinin boyacı olması hitap ettiği kesimin genişliğini artırmaktadır.

Lâṭīfe *Bir zemânda eyü mürekkeb işler Memi nâm bir harîf var idi. Dükkânına mürekkeb almağa vardum, Kîr-i Har dirler bir kâtib var idi, ol da geldi. Hemân Memi kalğup Kîr-i Hara koyu mürekkeb virdi. İhtiyârum kalmadı bu beyti didüm Beyit:*

Mürekkebcî Memi bilsem senün ol Kîr-i Har neñdür

Aña turduñ koyı virdün baña döñdün durı virdün (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Latifede Zâtî ile mürekkepçi arasında geçen atışma anlatılmaktadır. Mürekkepçinin kişiye göre muamele yapması latifede eleştiri konusu olmanın yanında dönemin sosyal hayatından kesitler sunmaktadır.

Lâṭīfe *Bir ak atum var idi, çok zemân idi benümle yâr idi. Bir kelimâtı şîrîn, suhan-âferîn, zarîf harîf ayıtdı ki; mevlânâ Zâtî senün tavaruñ ne hûlî ne tavardur? Umardı ki akdur, mülâyimdür diyem. Bu mışrâ‘la cevâb virdüm Mışrâ‘;*

Katı akdur başı bek kışduğun yire girer tarp tarp (Çavuşoğlu, 1970: 32)

Latifede Zâtî ile günlük yaşamda karşılaştığı bir kişi arasında geçen atışma ele alınmaktadır. Atışma Zâtî’nin atı üzerinden başlayıp son bulmaktadır.

Lâîfe Bir zemānda ekâbir-zâdelerden bir ġarrā dil-berle Ġalaţada şoġbet iderdük. Muşāġabet arasında çok dürlü leţâyif geţdi. Bu lâîfelere ol çerāġ-ı bezm-I cān germ oldı, egninde bir duġānī firengī kaftān geyerdı, ayıtdı: Mevlāna Zâtī şu kaftān senüñ olsun, yarın gel, odadan al, git. ‘Ale’ş-şabah vardum, ayıtdı: Şandukda senüñçün şaklanupdur, evde kimse yok, anahtar anamdudur, sen gelmek lazım degül, ben saña oġlan ile gönderürin, didi. Hōş, didüm, gıtdüm. Bir ay mıġdārı mā-beynde geţdi, gördüm göndermez, bu beyti didüm, gönderdüm; göricek kaftānuñ bahasın göndermiş, ol beyit budur Kıt‘a:

Bize ol hıl‘ati virmekde ne içün deprenürsin süst

Eġer bir kīr-i ġar ola idi ġalkar geydürürdüñ çüst (Çavuşoġlu, 1970: 32)

Lâîfe ekâbirzade biri ile Zâtî arasından geçmektedir. Zâtî’ye verilen kaftan sözünü tutmayan kişiye karşılık imalı bir dil kullanılmaktadır. Kullanılan dil karşıdaki kişinin mevkisine, iş alanına göre deġişmektedir.

Lâîfe Bir zemānda Balıkesreye sancaġ begi geldi, ġāyet ġasīs ġarīf idi, yanından bir manķır çıksa cānı çıkar şanurdı. Bir ġaşıde didüm cāyize virmedi. Beni ųonatmışsın, yalan söylemişsin, didi. Ben ayıtdum: Gerçek söylense nense ġāşıl olur mıdı? Olurdı. Bu kıt‘ayı dildüm, okudum, ziyāde ġazız itdi, vāfir cāyize virdi Kıt‘a:

Geldi bir server-i kerem kānı

Kereminden cihānı itdi ġanī

Lûtfi şöyle lâîfdür kim anuñ

Kimse görmez leţāfetinden anı (Çavuşoġlu, 1970: 33-34)

Lâîfe Bir zemānda Şaşa Beg merġūm, İstanbulda şubaşı idi. Bir gice bir ‘ālī meclis eyledi, zurefā cem ‘itdi. Kebīrī dirlerdi bir nāzūk yār var idi; anuñ üzerine bir maşġara ġarīf geţüp oturdu. Bī-iġtiyār ol meclisde bu kıt‘ayı didüm, okudum, Maşġara bī-edebliğine peşimān oldı, Kebīrī merġūmı re‘āyet idüp şadra geţürdiler, faķīre Şaşa Beg vāfir bahşış itdi, ol kıt‘a budur Kıt‘a:

Yere geţse yeridür döne döne çarġ-ı felek

Eyledi ehl-i kemālūñ yerini şaff-ı ni‘āl

G..ine mum şoġuban döne döne oynayanı

Dürlü şüretler ile niteki fānūs-ı ġayāl

Getürüp şadra vü altında ġalur kāmīl olan

‘Acabā yohsa eşek s..i midür ehl-i kemāl (Çavuşoġlu, 1970: 34)

Latife meclis ortamında bulunan Zâtî'nin gördüğü bir yanlış üzerine dile getirdiği eleştiriyi içermektedir. Burada dilin kullanımı ve sözcüklerin anlam kuvveti mecliste bulunan kişilerin niteliklerine göre şekillenmektedir. Latifede haksızlığa karşı oluşturulan dil imalı ve keskindir.

Lâṭife *Bir zemānda İstanbulda remmāl idüm. Leb-i deryāya seyre vardum. Deryānuñ dil-i mü'min gibi derūnı şāfī, ğam-gin gönülleri açmağa bīrūnı kāfī, kızmış bedenlere ābı şāfī. Temāşā iderken bir lâṭife-gūy, kelimātu dil-cūy, adı Pīrī, tekellümde yok nazīri, bir gözi sefīd ḥayālāt-ı sinīd eyler ḥarīf var idi dīde-i sefīdi gibi nā-gāh çıkageldi, gördi ki deryā yüzün temāşā iderin, ayıtdı: Mevlānā Zātī remilden ferāġat eylemişsin gibi şuya baķıcılığa başlamışsın. Ben de ayıtdum ki remilde ādemūñ kızıl manķır ile gözün bozardurlar, ola ki bunda aġ aķça ele gire ve hem baķlacılık da eylesem gerekdür, müşteri bulunmaya mı? çürük baķlanuñ kör alıcısı olur. Çün bunu işitdi, ḥarīf gülerek çavdı. (Çavuşoġlu, 1970: 35)*

Latifede Zâtî ile Pīrī arasındaki falcılık içerikli diyaloga yer verilmektedir. Pīrī'nin atışması ile başlayan mizah kurgusu Zâtî'nin karşılık vermesiyle son bulmaktadır.

Lâṭife *Vefā-zādede olduğumuz zemānda, ramazānda, bayrama karşı dervīşler ḥalvete girerler, mu'tekif olurlardı. Bir dervīş var idi, adı Yaķīnī; ol daḥi mu'tekif oldu. Ammā bizümle eksüksüz lâṭife eylerdi. Bayram olduġda ḥalvetden çıktılar. Buluşdum ayıtdum ki: Mevlānā Yaķīnī vāy ne şafā sürdürünüz! Siz i'tikāfda iken ben fakīr ü ḥaķīr, 'Abdurrezzāķı düşümde gördüm, ayıtdum: Bizüm dervīşler mu'tekif oldılar ḥayli gökçek ḥalleri var. 'Abdurrezzāķ ayıtdı? Anları bize ısmarladılar, biz güderüz gözedürüz. Ben ayıtdum: Sulṭānum: mevlānā Yaķīnī Ḥazretleri ḥayli kābil kimesne, bī-nazīr dervīşdür. 'Abdurrezzāķ ayıtdı: Mevlānā Zātī, gütdüğüm toñuzu baña mı öğredürsin? (Çavuşoġlu, 1970: 36)*

Latife Zâtî'nin eserde kullandığı dilin kişiden kişiye farklılığını göstermede önemlidir. Zâtî ile dervīş arasında geçen latifenin dili diġer latifelere göre daha yumuşak ve küfürden arınmış şekildedir. Karşısında hitap ettiġi kişinin dervīş olması komiġi oluştururken kullandığı dili etkilemektedir.

Lâṭife *Bir zemānda Balıkesirde Mustanşır-zāde sancaķ begi idi. Anlarla muşāḥabet iderdük. Maşhara Ḥasan dirlerdi bir nāzūk, söz meydānında çābūk kimse var idi. Balıkesir ovasında Kesek nām ḫaryenūñ sipāhisi idi. Seferden bī-ḫuzūr olmuş, ayıtdı? Bu sefer ne belādur, ḫuşuşā ki cānum derde mübtelādur, şimdengirü baña bir oturaķ olaydı, ḫuzūr ideydüm didi. Ben ayıtdum: Ḥasan Beg şimdiye dek sipāhī idüñ, Kesegi yirdüñ; şimden girü*

mütevellî ol; oturak düş kaplucayı, murâduñ bul. Mustanşır-zâde bu lâîfeyi işidicek gâyet şafâ sürdi, fakire bir kaftân bağısladı. (Çavuşoğlu, 1970: 36-37)

Latifede Sancak Beyi ile Zâtî arasındaki atışma ele alınmaktadır. Zâtî'nin latifeyi oluştururken küfürden ziyade kapalı ve imalı bir dil kullanmaktadır.

Lâîfe *Bir zemânda Kızıl Ahmed oğlu Mîrzâ Beg bir cennet-mişâl çayırda çâderle otururdu. Vardum bir kaşide iletdüm ve çâderi temâşâ eyledüm. Bir güzel münakkaş çâder ki hemân cennet köşkine beñzer. Ben ayıtdum: Sultânüm hemân cennete girmiş mü 'mine dönmişsin, ne güzel çâder olur, diyu arkamı direğine tıyamışdım. Ol ayıtdı: Mevlânâ Zâtî bu çâder Hindüstândan gelüpdür. Şol arduñdağı direk Hindistân kozı ağacıdır. Döndüm direği koğdum. Ayıtdum: Sultânüm gerçek dırsız; ıssı ot ile perverde olmuş. Ancak hemân Mîrzâ Beg gülmeğe başladı, zîrâ meşeldür ıssı ot ile ıssı büzüğüne dirler. Ayıtdı: Mevlânâ Zâtî seni az nesne ile şavsam gerekdür, ammâ vâfir bahşış ideyüm. Ben ayıtdum: Nolaydı bu lâîfeyi itmeyeydüm. Ol ayıtdı: Niçün? Ben ayıtdum: Sizi yoğına oturtdı. Biraz buña dañi güldi, vâfir 'aîa itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 37)*

Latifede Zâtî ile varlıklı biri olan Mirza Bey arasında geçen konuşma şakalaşma, eğlenme havasında ilerleyip sonuçlanmaktadır.

Lâîfe *Bir zemânda bir simin-beden şîrîn-suñen dellâk var idi, hüsñ ü melâhat anuñla yâr idi, adın işiden şoyunur tırâş olurdu, nâm-ı şerifi Dervîş Huseyn idi, hammâmına varan şofîleri halvete koyardı. Bir gün hammâmına vardum, kîsesini yuyup pâk eyledi, ayıtdı: Mevlânâ Zâtî; ayıtdı, ne dırsın sürüşdüreyin mi? Ben ayıtdum: Kîseñle kirümüzi almağ istersin, eyü dellâksın, ammâ kîsen seyrek, saña şıķı gerekdi, hem incerek gerekdi yoğına tuş gelmişsin. Çün bu lâîfeyi işitdi, ihtiyârsız fakîri kocdı ve tırâş itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 37-38)*

Yukarıda verilen latifede ise Zâtî ile tellak arasında geçen konuşma aktarılmaktadır. Konuşmanın üslubu, içeriği Zâtî'nin karşısındaki kişiye göre şekillenmektedir. Bir hamamın içinde tellağa karşı cinsellik imalı bir konuşma gerçekleşmektedir.

Lâîfe *Bir zemânda Şarmaşık dirler bir zarîf harif var idi, ziyâde nâzûk yâr idi, ben fakîr ü haķîre üleşür tolaşur idi. Bir gün ayıtdı: Be mevlânâ Zâtî, senüñle lâîfe itmeyüp saña tolaşmamağ ihtiyârum yok, bilmezüz hikmet nedür, didi. Hemân bu beyti didüm Beyit:*

Bize tolaşduğın bu şarmaşıksın

Ağacsızduñ ağaca tolaşursın (Çavuşoğlu, 1970: 38)

Latifede ise Zâtî, Sarmaşık lakaplı bir kişinin kendisine laf atması üzerine kişinin kendisi gibi rahat bir üslup kullanmasıyla eserde mizahı ortaya çıkarmaktadır.

Lâîfe *Bir zemānda bir yaycı zarîf harîf var idi, yüzinden baş ve bart eksük olmazdı, gören gökçekler şanurdu. Bir gün ben fakîr u haķîre ayıtdı: Seni kitāb açar dirler, varsam açıversen, görsem. Ben ayıtdum: Seni eyi yaycı dirler, yayı virseñ, bir kuş ursam. Yine ol ayıtdı: Kitābı açıcak benleyin seçer misin; seçme misin? Ben ayıtdum: Hep illerüñ zamîrin seçerin, sen illerden cüda mı olsan gerek? Huşûşā sen a miskin şehrüñ gökceklerinden birisin. Hem bana geçende yolda kitāb açdurduñ, sen ol yoldağılardan degül misin? didüm. Harîf hacil olup gitdi. (Çavuşoğlu, 1970: 38)*

Latifede ise Zâtî okçuluk yapan bir adamla atışmaktadır. Latifeyi karşısındaki kişinin mesleği üzerinden ilerletmekte bu bağlamda metnin dilini imalı bir şekilde oluşturmaktadır.

Lâîfe *Bir zemānda bir bostāncı oğlı var idi. Kendüsi bāğ-ı cemāle tezerv, lâķabı ırğañur serv idi. Bir gün dest-mālin şeftālū ile toldurmuş, alup gider. Ben ayıtdum: Ey serv-i bāğ-ı cinān, şeftālū umar senden cān, bir şeftālū virseñ olmaz mı? Ayıtdı: Çiçeği burnunda hıyarum var, yemez misin? Ben ayıtdum: Bu senüñ hıyaruñuñ dibi ne yoğın, depesi gök ala, dibi kıızıl ala; torusu arşlan başına beñzer, dibi eşek s..ine. Çün oğlan bunu işıtdi bir kaç şeftālū viridi. (Çavuşoğlu, 1970: 38-39)*

Latifede Zâtî, bostancı bir kişiyle atışmaktadır. Latifenin dilini bostancının anlayabileceği şekilde meyveler üzerinden argolu anlatımlardan oluşturur.

Lâîfe *Bir zemānda gözleri şaşı bir harîf var idi, Şaşı Bali dirlerdi. Balıkesrede İne Beg Şubaşı ‘imāretine kim mütevellî olsa anı yirine nāyib ider, kendü maşlahatına giderdi. Bir gün mütevellî değışildi, āhar mütevellî geldi. Dervîş Hasan dirlerdi bir nāzük, lâîfe meydanında çāpük yār var idi. Anuñ dükkânında kelimāt iderken nā-gāh Şaşı Bali çıka geldi. Ben ayıtdum: ‘Aceb yeñi mütevellî dağı yirine Bali nāyibdür mi ki? Dervîş Hasan ayıtdı: Ol müstaķîm kişi ister bunuñ iki gözine toğruluğı yokdur ilmen. Bali bu sözi işidicek incindi. Ben ayıtdum: İncinmek ne lāzım, bir kişi şaşa geldi, bir söz söyledi. Bali işidicek gülmege başladı. (Çavuşoğlu, 1970: 39-40)*

Latifede Zâtî, Derviş Hasan ve Şaşı Bali adındaki kişilerle bir dükkânda sohbet etmektedir. Zâtî'nin burada atışmadan ziyade kişilerin arasını şakalaşmayla bulma konumunda bulunduğu görülmektedir.

Lâîfe *Bir zemānda yārān bir yirde cem' olup şöhet iderdük. Keşfi bir risāle yazmış, cümle ehl-i şanāyi' i zemm eylemiş ol añıldı. Bir maḥbūb u maṭlūb u mergūb çıkırıkcı-zāde var idi, Pīrī Çelebi dirlerdi, Ol ayıtdı: Billāhī mevlānā Zātī, çıkırıkcılara ne didi ki? Ben ayıtdum: Şakalluları inli köfte-ḥārlardur yalıñ yüzölürleriñüñ ağcalığı garrādur dimiş, ve hem bir gün çarşularından geçerken, şarmsak dögeci çevürürlermiş, tezgāhlarından çıkardılar baña gösterdiler; çevürüñ çevürüñ g..üñüze şokuñ didüm, dimiş. Çün dil-ber bunı işitdi, ayıtdı: Mevlānā Zātī, ol Keşfi dükkān önüne uğrasa, şarmsak dögecini anuñ g..ine şokarduk, kıyāmete degin acısı içinden çıkmazdı. (Çavuşoğlu, 1970: 40)*

Latifede Zâtî sanayi esnafıyla Keşfi hakkında konuşmaktadır. Konuşma üslubunun sanayi ortamında bulunan kişilere göre şekillendiği görülmektedir.

Lâîfe *Babam merḥūmdan ḳalmış bir bāğum var idi, üzümünüñ her dānesi bir şşe şeker şerbetine beñzerdi, İskender anı görse Āb-ı Hayāt taleb itmege gitmezdi. İki ḥarīf var idi, birine İt İskender, birine Kuş Ḳasım dirlerdi; yolları ol bāğa uğramış, vāfir üzüm yimişler, geldiler, benden ḥalālліğın istediler. Ben ayıtdum: Anuñ ne ḥalālліğın istemek gerek, anı babam meḥūm dikdügi vaktin it yisün, kuş yisün, dimişdür. Bu lâîfeyi işidüp gülüşerek gitdiler. (Çavuşoğlu, 1970: 40)*

Latifede Zâtî yoldan geçerken izinsiz bağına girip üzümlerini yiyen iki kişiyi aşağılamaktadır. Latifenin dili de yine karşısındaki kişilere göre şekillenmektedir.

Lâîfe *Bir zemānda bir vā' iz Ayaşofyada çalıcı mehterlerin ziyāde zemm itdi, talebe ḳısmını ve sūḥtevātı medḥ eyledi. Va' zı tamam itdükden soñra ol vā' ize bulışdum, ayıtdum: Mevlānā, anlaruñ kim niyyeti ḥayradur, anları zemm idersin; şunlaruñ kim şerredür, medḥ idersin; bunun ne aşlı var? Ayıtdı: Nice? Ben Ayıtdum: Ol mehterleri kim zemm eyledüñ, anlar Ḥaḳḳa tazarru' iderler; cümle ümmet-i Muḥammedüñ ḥātūnları ḥāmīle olsun, oğulları toğsun, varalum nevbet çalalum, dirler. Ve bir oğlan toğsa, nevbet çalsalar, du' ā iderler; bu oğlan büyük olsun, babası sünnet eylesün, yine gelem şenlik idelüm, dirler; andan soñra evlensün, yine şādılıklar idelüm dirler; andan soñra bunuñda oğlı kıızı olsun dirler, ümme-ti Muḥammed artduğın isterler. Ol medḥ eyledüğüñ sūḥtevāt, bir devletlü vefāt itse, meyyitine varsam, baña bir iki akça virseler, dirler; ümmet-i Muḥammedüñ eksildügin isterler. Çün bunı vā' iz işitdi, inşāf itdi. (Çavuşoğlu, 1970: 40-41)*

Latifede Zâtî ile vaiz arasında geçen konuşma anlatılmaktadır. Zâtî vaizin mehter eleştirisini yanlış bulmakta ve vaizi uyarmaktadır. Bunu da karşısındaki kişinin mesleği ve konumuna göre yumuşak ve olumlu bir dille gerçekleştirmektedir.

Lâṭife *Bir gün Bursada bir ġarrā dil-berle ḡablucaya giderken bir nice ‘avretlere uğraduḡ. Ol dil-ber zen-bāre idi. ‘avretleri göricek ayıtdı: ṣatuluḡ yarma yaḡalu gōñlegüñüz var mı? ziyāde murādumdur. Aralarından bir mütekellime ayıtdı: Sizüñ oyma yaḡa çıḡalı bizüm yarma yaḡalarumuza kimse bakmaz oldu. (Çavuşoḡlu, 1970: 42)*

Lâtifede Zâtî ile dilber arasında geçen konuşma anlatılmaktadır. Konuşmanın içeriğini imalı bir dille anlatılan cinsellik oluşturmaktadır.

Lâṭife *Bir zemānda bir ḡāḡdī-zāde var idi. Emrullah Çelebi dirlerdi. Bir gün bir şöḡbetde babasınüñ fāzlın söyledi, ṣol ḡadar medḡ eyledi ki vasfa ḡābil degül. Ben ayıtdum: Emrullah Çelebi, senüñ baban ziyāde nādān imiş; eger nādān olmayaydı senüñ aduñı Emrullah ḡomazdı. Ol āyeti bilmez midi? Ayıtdı: Nice āyetdür? Ben ayıtdum: مَفْعُولًا اللّٰهُ اَمْرٌ وَكَانَ saña mef’ül dimiş yoḡsa mef’ül olacaḡuñ bilür midi? Çün bunu Emrullah işitdi bī-iḡtiyār olup gülmeye başladı. (Çavuşoḡlu, 1970: 42-43)*

Latifede Zâtî ile Emrullah Çelebi arasında geçen atışma ele alınmaktadır. Burada Zâtî kişinin ismi üzerinden imalı bir dille eleştirmektedir. Zâtî ve toplumdaki kişiler arasında oluşan latifelerde atışmalar genellikle rakip tarafından başlatılmaktadır. Şair ise latifenin içerik ve üslup tarzını karşısındaki kişiye göre oluşturmaktadır. Bu bağlamda da mizah yapma araçlarından olan atışma, mizah kuramlarının latifelerle birlikte yorumlanmasına olanak sağlamaktadır.

SONUÇ

“Zâtî’nin *Letâyif*’inin Mizah Kuramları Bağlamında Tahlili” adlı bu çalışmada öncelikle mizahın tanımı yapılmıştır. Bu bağlamda mizahın kökenine, bu konuda literatürde geçen tanımlamalara ve hangi eserlerde kimler tarafından kullanıldığına yer verilmiştir. Klasik Türk şiirinde mizah ve gülmenin kuramlardan bağımsız eğlence, iğneleme ve yerme amaçlı ele alındığı görülmüştür. Mizah ve gülme arasındaki ilişki değerlendirilmiş ve her mizah sonucunda gülmenin olmayacağı gibi her gülmede de mizah etkisinin bulunmayacağı belirtilmiştir. Mizah ve gülme kavramları incelendikten sonra mizahla ilgili başlıca kavramlar değerlendirilmiştir. Bu kavramlar latife, hezel, ironi, nükte, satir, parodi ve kara mizah başlıkları altında incelenmiştir. İnceleme yapılırken bu kavramların tanımlarına, eserlere kattıkları anlamlara ve birbirinden ayrılan özelliklerine değinilmiştir. Kavramların ne kadar ayrılan özellikleri olsa da kesin bir çizgi ile birbirinden ayrılan noktaları olmadığı ve mizah bağlamında değerlendirildiğinde birbirine yakın kavramlar olduğu fark edilmiştir. Bu kavramların gülünç, yergi gibi yapılar etrafında ortaklıklar oluşturduğu tespit edilmiştir.

Mizah, gülme ve mizahı oluşturan başlıca kavramlar incelendikten sonra çalışmanın asıl konusunu oluşturan *letâyifnâmelere* değinilmiştir. Bir tür olarak *letâyifnâmelerin* özellikleri ele alınmış, mizah ve *letâyifnâmeler* arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Burada belirtilmesi gereken en önemli noktalardan biri *letâyifnâmelerin* fıkra türü ile ilişkilendirilmesidir. *Letâyif* dilinin ve karşı tarafa iletildiği mesajın fıkra türünden farklı olduğu saptanmış bu sebeple *letâyif*’in fıkra türünün karşılığı olmadığı anlaşılmıştır. Fıkra, güldürme ve eğlenceyi öncelerken *letâyifnâmeler* daha çok eleştiri temellidir. Eserden hareketle literatürde Nasrettin Hoca fıkralarına kadar birçok eserin *letâyifnâme* olarak adlandırılmasına rağmen tam anlamıyla *letâyifnâme* olarak ele alınamayacağı görülmüştür.

Çalışmada *letâyifnâmelerin* en başarılı örneklerinden olan Zâtî’nin *Letâyif*’i tür ve içerik açısından ele alınmış, eserin şair tarafından nasıl oluşturulduğu açıklanmıştır. Eserdeki latifelerde gizli bir dilin varlığı tespit edilmiş eserin kendine özgü bir dili olduğu anlaşılmıştır. Bu özgünlüğün oluşumunda Zâtî’nin hayal dünyası ve şairin çevresinin etkili olduğu görülmüştür. Eserde incelenen başlıklar arasında cinsel çağrışım içerikli latifelerin psikoanalitik kuram ve şairin üzerinden dönemin anlamlandırılmasında önemli rol oynadığı görülmüştür. Eserin en dikkat çekici yanı manzum ve mensur parçaların bir arada kullanılmasıdır. Eserdeki latifelerde yer alan manzum parçaların latifelerde mesajın vuruculuğu açısından önem arz ettiği görülmüştür. Manzum parçaların mizahi kurgunun

oluşturulmasında, aktarılmak istenen duygu ve eylemin etkileyciliğinde büyük rol oynadığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda latife dilinin kendine özgü söz varlığının oluşmasında da etkili olmuştur.

Eser ve şair arasındaki ilişkiyi anlamlandırabilmek adına şairin yaşadığı dönemde nasıl bir kişiliği, edebi yönü olduğu ve sosyal hayattaki rolü hakkında bilgi edinmek amacıyla tezkirelerden yararlanılmış ve Zâtî'nin esere yansıyan pek çok özelliği olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda bu tezkirelerde onun mizahi yönüne, edebi muhitine, mizah dilini nasıl oluşturduğuna da değinilmiştir.

Letâyifnâmelerin, Zati'nin *Letâyif*'inin, tezkirelerdeki şaire dair bilgilerin ve şairin mizahi yönünün değerlendirilmesinin ardından Klasik Türk şiirinde yer alan *letâyif* türü, bu bilgiler eşliğinde mizah kuramları bağlamında ele alınıp nitel araştırma yöntemleriyle incelenmiştir. Çalışmada başlıca mizah kuramlarından üstünlük, uyumsuzluk, rahatlama kuramlarına değinilmiştir. Bu kuramlar, onları oluşturan bakış açıları, birbirinden ayrılan yönleri, öncül isimler gibi pek çok açıdan araştırıldıktan sonra Zati'nin *Letâyif*'i bu kuramlar açısından incelenmiştir. Mizah kuramları eser içeriğinde ele aldığı duygular noktasında farklılık gösterdiği görülmüştür. Latifelerde, üstünlük kuramında ele alınan üstünlük kurma duygusunun aristokrat kesimin üstünlüğünden ziyade, eşit şartlarda bulunan kişilerin başarı ya da kişisel ilişkileri sonucu ortaya çıkan bir üstünlük duygusu olduğu belirlenmiştir. Rahatlama kuramı ise bilinçaltında bastırılan duyguların eserler aracılığıyla gün yüzüne çıkmasını ve böylece kişide oluşan sinirsel boşalımı ele alırken Klasik Türk şiirinde dönem şartları ve insanlar arası ilişkiler değerlendirildiğinde bastırılmış bir düşüncenin olmadığı, insanların bu konudaki düşüncelerini günlük yaşamda rahatça ifade ettiği görülmüştür. Eserdeki rahatlama kuramı çerçevesinde yapılan yorumlar bu yaşayış biçimi ve eserin ortaya çıktığı bağlam dikkate alınarak oluşturulmuştur. Eserden hareketle latifelerin incitici ve ilkel dil tarafının olduğu görülmüş, bu özellikleri de rahatlama ve üstünlük gibi mizah kuramları ile ilişkilendirilmiştir.

Bu kuramların incelenmesi sonucunda letâyifnâmenin gülünç olana hazırlık, olay gelişim süreci ve gülünç olanın ortaya konması şeklinde kurgulandığı görülmüştür.

Eser, kuramlar açısından incelendikten sonra eserde yer alan mizah yapma araçları belirlenmiştir. Eserde mizah yapmayı sağlayan küfür, kötü söz, argo ve özelliklerine; edebi sanatlar ve atışma başlıklarına değinilmiştir. Küfür, kötü söz argo açısından değerlendirildiğinde ön plana çıkan bazı başlıklar olduğu fark edilmiş ve şairin üzerinde

durduğu bu başlıklar incelenmiştir. Eserdeki latifelerde mizah yapma araçlarının, içeriğin işlenişi ve hitap edilen kişinin mevki ya da meslek grubuna, ait olduğu toplumsal role göre şekillendiği görülmüştür. Eleştirdiği kişi, şairin sıradan arkadaşlarından olduğu zaman dilin bayağılaşıp cinsellik ve küfür içerdiği görülmüştür. Söz konusu rakip devlet adamı ya da din adamı gibi makam sahibi biri olunca üslubun daha yumuşak olduğu görülmüş ve latife içeriğinin şakalaşma havasında oluşturulduğu saptanmıştır. Mizah kurgusu açısından içeriğe zenginlik katan ve mizah yapma araçlarından olan argo, küfür, cinsellik, atışma, edebi sanatlar gibi başlıklar da incelenmiştir.

Edebi sanatlar, eserin etkisini artırmak, okuyucu ve şair arasındaki ortak sembolleri oluşturmak açısından oldukça önemlidir. Şair, letâyifnâmesinde teşbih, mübalağa, tezat, irsali mesel, tariz, nida, tenasüp, tevriye, iktibas, istifham gibi sanatlarla latifelerinin etkisini artırmıştır.

Mizah yapma araçlarından biri olan atışma letâyifnamelerin mizahi kurgusunda önemli rol oynamaktadır. Şair eserde karşılıklı bir atışma konusu yaratarak gülme eylemini ortaya çıkarmakla birlikte mizah kuramlarının da eserde yer almasını sağlamıştır. Letâyifnâmenin belirli bir kurguya sahip olduğu ve bu kurgunun temel yapısının ortak olup içerik ve kullanılan üslubun latifede atışılan kişiye göre şekillendiği anlaşılmıştır. Zâtî'nin sosyal yaşamdan ve şairler arasından kişilerle içli-dışlı bir ilişkiye sahip olup sanatını icra etmesi, şairin gündelik yaşamında bir edebi muhit oluşturduğunu göstermektedir. Oluşturduğu bu edebi muhitte arkadaşları ile arasında geçen latifeleri ele almasıyla şairlerin sanatsal yönlerinin dışında insani yönlerinin de olduğu görülmüştür. Osmanlı'da erkekler arası bir dilin yaygın olduğu bir dönemde kadının daha geri planda olmasına rağmen eserde Mihri Hatun'a yer verilmesi kadın kavramının sosyal hayat ve edebi muhitlerde yer aldığı ispatı açısından önem arz etmektedir.

Mizah kuramlarının Klasik Türk edebiyatına ait letâyifnâme türüyle ilişkilendirilerek incelenmesi, mizahın ve Klasik Türk edebiyatının iç içe olduğunu göstermiş, mizahi metinlerin yorumlanmasında yeni bakış açıları sunmuştur. Klasik Türk edebiyatı türlerinden letâyifnâmelerin mizah kavramının açıklanıp yorumlanmasında, sahip olduğu örneklerle yadsınamayacak kadar önemli olduğu anlaşılmıştır.

KAYNAKLAR

- Aydın, A. (2014). *Divan Şairleri Arasında Şair ve Şiire Dair Atışmalar*. International Periodical For The Languages. Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/3 Winter 2014, p. 213-237
- Batıslam, H. D. (1997). *Kani 'nin Mensur Letaifnamesi ve Hezliyyatı*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Batıslam, P. H. D. (2013). *Divan Edebiyatında Latife ve Hezl*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 22 (1). 229-242
- Bilgegil, M. K. (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat)*. İstanbul.Enderun Kitabevi.
- Bingölçe, F. (2011). *Osmanlı Argosu Sözlüğü*. Ankara: Altüst Yayınevi
- Canım, R. (2018). *Tezkiretü 'ş-Şu 'arâ ve Tabsiratü 'n-Nuzamâ*. Müellifi: Latîfî. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
- Cebeci, O. (2008). *Komik Edebi Türler Parodi, Satir ve İroni*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Çavuşoğlu, A. (2020). *Künhü 'l Ahbâr*. Müellifi: Gelibolulu Mustafâ Âlî. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çavuşoğlu, M. (1970). *Zâtî'nin Letâyifi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 18. 25-51.
- Çevirici, A. (2006). *Tevfik Fikret'in Şiirlerindeki Edebi Sanatlar*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Çiftçi, H. (1998). *Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah*. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 0 (10)
- Çetinkaya, Ü. (2011). *Divan Şiirinden Örneklerle Mübalağa Sanatının Mizahla İlişkisi*. Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. C 6, S 2, s. 39-74.
- Dilçin, C. (2016). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2006). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Doğan, D. M. (2014). *Doğan Büyük Türkçe Sözlük (25. Baskı)*. Ankara: Yazar Yayınları.

- Eagleman, D. ve Brandt A. (2019). *Yaratıcı T r: Fikirler Dünyayı Nasıl Yeniden Yaratıyor*. İstanbul: Domingo Yayınevi.
- Eke, M. (2010). Geçmişte Yapılan  şık Atışmalarının Günümüzdeki Görünümü. Kültür Tarihimizde Yarış. 2 (1). 76-82.
- Eker, G. (2009). *İnsan Kültür ve Mizah-Eğlence Endüstrisinde Tüketim Nesnesi Olarak Mizah*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eliaçık, M. (2010). *Sihhat U Maraz'da Ahl t-I Erbaanın İşlenişi*. Mukaddime. 1 (1) .125-141
- Freud, S. (1993). *Espriler ve Bilinç Dışı ile İlişkileri*. ( ev. Emre Kapkın). İstanbul: Payel Yayınevi.
- G rgendereli, M. (2007). *şeyh-i Sanan Mesnevisi*. Müellifi: Mostarlı Ziya-i. İstanbul: Kitabevi.
- İpşirli, M. *Fen r z de Muhyiddin Mehmed şah*. TDV İsl m Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fenarizade-muhyiddin-mehmed-sah> (01.06.2023).
- İsen, M. "* HI, Benli Hasan*", TDV İsl m Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahi-benli-hasan> (01.06.2023).
- Kortantamer, T. (2007). *Temmuzda Kar Satmak,  rnekleriyle Geçmişten Günümüze Türk Mizahı*. Ankara: Phoneix Yayınları.
- Kılıç, F. (2018). Meş 'ir 'ř-şu'ar . Müellifi:  şık Çelebi. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
- Külekçi, N. (2003). *Açıklamalar ve  rneklerle Edeb  Sanatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Lang, B. (2008). *İroninin sınırları*. Cogito Dergisi İroni  zel Sayısı. 57. 231-249.
- Levend, A. S. (1970). *Divan Edebiyatında Gülmece ve Yergi (hezl ve hecv)*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten. 18. 37-45
- Mengi, M. (2007). *Metin İncelemesi, Aşamaları. Terimleri ve Bunlardan Biri: Metin Tahlili*. Turkish Studies, 2(3). 407-417.
- Morreall, J. (1997). *Gülmeyi Ciddiye Almak*. ( ev. Kubilay Arsever-şenar Soyar), İstanbul: İris Yayınları.

- Naci M. (2009). *Lügat’i Naci*. (Haz. Ahmt Kartal), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Narlı, M. (2007). *Ömer Seyfettin’den Cemal Şakar’a Öykü ve İroni*. İlmi Araştırmalar. 24. 103-115.
- Nesin, A. (2001). *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı*. (Haz. Turgut Çeviker). İstanbul: Adam Yayınları.
- Öksüz, M (2015). *Cumhuriyet Devri Türk Şiirinde Hiciv (1923-1960)*. Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öntürk, T. (2021). *Klasik Türk Edebiyatında Mizahın Farklı Bir Yönü: Şairin Kendini Alaya Alması*. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi.4. 32-47
- Özdemir, S (2015). *Alaycı Taklit ile Yeniden Yazma Arasında Bir Teknik: Parodi*. Türk Dili dergisi. 76.78-79.7 Temmuz 2023.
- Özkırımlı, A. (1982). *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*. C.3. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Pala, İ. (1998). *Hezl*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C.17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sona, F. (2017). *Aşık Çelebi’nin Meşai’irü’s-Şuara’sında Latifeler*. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 12 (5), 417-430.
- Sungurhan, A. (2017). *Tezkiretü’s-Şu’arâ*. Müellifi: Kınalızâde Hasan Çelebi. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
- Türk Dil Kurumu. (1998). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK
- _____ (2011), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK.
- Tanç, N. (2020). *Klasik Türk Edebiyatında Mizah*. Ankara: Grafiker Yayınları
- Tarlan, N. A. (2017). *Edebiyat Meseleleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Türkmen, F. (2002). *Gülme Teorileri ve Bursa Yöresi Yörük Fıkralarının Analizi*. I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı. Bursa. 367- 375.
- _____ (2013). *Seyyid Burhan Çelebi Nasreddin Hoca Latifeleri (Burhaniye Tercümesi)*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Usta, Ç. (2009). *Mizah Dilinin Gizemi* (2.bs.) Ankara: Akçağ Yayınları

Yalçın, İ. ve Kenan B. (2020). *Küfrün Süje ve Objesi Olan Şair: Nef'i*. Ulakbilge. s. 829–851

Yardımcı, İ. (2010). *Mizah Kavramı ve Sanattaki Yeri*. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3 (2), 1-41

Yeniterzi, E. (2001). *Heşt Behişt Mesnevisi*. Müellifi: Behiştî. İstanbul: Kitabevi.

Zülfikar, H. (2018). *Eski ve Yeni Karşılarıyla Kalp, Nükte, Espri, Söz varlığı, Yazım ve Anlatım Açısından Türkçedeki Gelişmeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

